

Гарчиг

НЭГ. ОРШИЛ	9
1.1. <u>Төслийн товч танилцуулга</u>	10
1.2. <u>Бүс нутгийн хөгжлийн чиг хандлага, бодлого</u>	10
ХОЁР. ГЕОЛОГИ, ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧНЫ НӨХЦӨЛ.....	14
2.1. <u>Сумын нутаг дэвсгэрийн байршил, тогтоц</u>	14
2.1.1. Газар зүйн байрлал.	14
2.1.2. Сумын хилийн цэс	15
2.1.3. Багийн хилийн цэс	17
2.1.4. Газрын гадарга.	20
2.1.5. Байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлал.	22
2.1.6. Гадаргын налуу	23
2.1.7. Гадаргын зүг зовхис.	25
2.2. <u>Сумын уур амьсгал</u>	27
2.2.1. Агаарын температур.	27
2.2.2. Хур тунадас.	30
2.3. <u>Хөрс, хөрсөн бүрхэвч</u>	32
2.3.1. Хөрс үүсгэгч чулуулаг.	32
2.3.2. Хөрсний хэв шинж.	35
2.3.3. Сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн.	39
2.4. <u>Ургамалжилт</u>	41
2.4.1. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж.	41
2.4.2. Сумын бэлчээрийн ургамалжилт, төрөл	43
2.4.3. Сумын бэлчээрийн ургамалжилтийн төрх байдал, төлөв.	47
2.4.4. Бэлчээрийн төлөв байдал	49
2.5. <u>Ойн нөөц, төлөв байдал</u>	51
2.5.1. Сумын ойн нөөц.....	51
2.5.2. Ойн төлөв байдал.....	53
2.6. <u>Гадаргын болон гүний усны нөөц</u>	55
2.6.1. Гадаргын усны нөөц.	55
2.6.2. Гүний усны нөөц.....	59
2.7. <u>Инженер геологийн нөхцөл</u>	61
2.7.1. Геологийн мужлал.	61
2.7.2. Геоморфологийн тогтоц.....	64
2.7.3. Цэвдгийн нөхцөл	66
2.7.4. Газар чичирхийлэл	68
ГУРАВ. НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ.....	69
3.1. <u>Түүхэн хөгжлийн тойм</u>	69
3.2. <u>Хүн ам зүй</u>	70
3.2.1. Хүн амын тоо ба өрхийн байдал.....	70
3.2.2. Хүн амын амьжиргааны түвшин ба орлого.....	71
3.3. <u>Хөдөө аж ахуйн салбар</u>	74
3.3.1. Мал аж ахуйн салбар.....	74

3.3.2.	Малчин өрхийн малын тоо ба соёл ахуйн зарим үзүүлэлт	79
3.3.3.	Газар тариалан	80
3.4.	<u>Аж ахуй нэгж</u>	82
3.6.	<u>Банк санхүү</u>	83
3.6.1.	Эрүүл мэнд	84
3.6.2.	Боловсрол	85
ДӨРӨВ. ГАЗАР, БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ЭДЭЛБЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ		87
4.1.	<u>Газрын нэгдмэл сан</u>	87
4.2.	<u>Сумын газар ашиглалтын одоогийн байдал</u>	89
4.2.1.	Бэлчээр ашиглалт.....	92
4.2.2.	Тариалангийн газрын ашиглалт	98
4.2.3.	Ойн сан бүхий газрын ашиглалт	101
4.2.4.	Уул уурхайн ашиглалт	102
4.2.5.	Аялал жуулчлалын газрын ашиглалт.....	104
4.2.6.	Тусгай хамгаалалттай газар.....	108
4.3.	<u>Газар болон байгалийн нөөц</u>	110
4.3.1.	Бэлчээрийн газрын экологийн чадавхийн үнэлгээ	110
	<u>Бэлчээрийн газрын экологийн чадавхийн үнэлгээ</u>	112
4.3.2.	Бэлчээрийн газрын эдийн засгийн үнэлгээ тооцох арга зүй.....	117
	<i>Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээ, бэлчээрийн багтаамжийг тооцох</i>	117
	<u>Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийг тооцох /Хонин сүрэг/</u>	118
	<u>Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийг тооцох /Ямаан сүрэг/</u>	120
4.3.3.	Түүх соёлын дурсгалт газар.....	124
4.3.4.	Амьтны тархалт	129
4.3.5.	Ховор ургамлын тархалт.....	131
4.4.	<u>Сумын газар ашиглалтын тохиромжтой байдлын үнэлгээ</u>	132
4.4.1.	Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	132
4.4.2.	Аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	135
4.4.3.	Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	138
4.4.4.	Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	140
4.4.5.	Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	153
4.4.6.	Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	155
ТАВ. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ		160
5.1.	<u>Иргэдийн оролцоотой ашиглалтын олон хэлбэр бүхий газрын хэрэгцээг байдлыг тогтоох</u>	160
5.2.	<u>Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө</u>	163
5.2.1.	Хамгаалалтын бүсийн төлөвлөгөө	167
5.2.2.	Бэлчээрийн газрын төлөвлөгөө	171
5.2.3.	Бэлчээр усжуулалт.....	174
5.2.4.	Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөө.....	176
5.2.5.	Хадлангийн газрын төлөвлөгөө.....	186
5.2.6.	Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс төлөвлөгөө	188
5.2.7.	Аялал жуулчлалын бүсийн төлөвлөгөө	190
5.2.8.	Авто замын газрын төлөвлөгөө	193
5.2.9.	Зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах төлөвлөгөө.....	194

АШИГЛАСАН НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ	196
ХАВСРАЛТ.....	198

Зураг төслийн жагсаалт

Зураг-1. Газарзүйн байрлал	14
Зураг-2. Дэлгэрхаан сумын хилийн цэсийн зураг.....	16
Зураг-3. Багийн хилийн цэсийн зураг.	19
Зураг-4. Сумын газрын гадаргын өндөршилт.	21
Зураг-5. Сумын муж тойрог зураг.	22
Зураг-6. Гадаргын хэвгийн зураг.	24
Зураг-7. Зүг зовхисын зураг.	26
Зураг-8. Агаарын температур.	29
Зураг-9. Хур тунадас.....	31
Зураг-10. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн зураг.	34
Зураг-11. Хөрсний тархалтын зураг.	38
Зураг-12. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн.	40
Зураг-13. Ургамлын экологийн хэв шинжийн зураг.	42
Зураг-14. Ургамалжилтын зураг.	46
Зураг-15. Бэлчээрийн төрх байдлын зураг.	48
Зураг-16. Бэлчээрийн төлөв байдлын зураг.	50
Зураг-17. Ойн төрлийн зураг.	52
Зураг-18. Ойн төлөв байдлын зураг.....	54
Зураг-19. Хэрлэн голын ай сав.	57
Зураг-20. Гадаргын усны зураг.....	58
Зураг-21. Гидрогеологийн зураг.	60
Зураг-22. Геологийн зураг.	63
Зураг-23. Геоморфологийн зураг.....	65
Зураг-24. Цэвдгийн тархалтын зураг.	67
Зураг-25. Газар чичирхийллийн зураг.....	68
Зураг-26. Хүн ам зүйн зураг /Насны бүлгээр/.....	73
Зураг-27. Мал сүлгийн бүтэц.	78
Зураг-28. Газрын нэгдмэл сан.....	88
Зураг-29. Газар ашиглалтын зураг.	90
Зураг-30. Суурин газрын Кадастрын зураг	91
Зураг-31. Малчдын нутагладаг байршлын зураг.....	93
Зураг-32. Бэлчээрийн даац, багаар	96
Зураг-33. Бэлчээрийн даац, Отрын нөөц нутаг.	97
Зураг-34. Тариалангийн газрын зураг	100
Зураг-35. Ойн төрлийн зураг.	101
Зураг-36. Уул уурхайн газар ашиглалтын зураг	103
Зураг-37. Улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар	109
Зураг-38. Ургамлын экологийн хэв шинжийн зураг.	111
Зураг-38. Түүх соёлын дурсгалт газар	128
Зураг-39. Амьтны тархалт.....	130
Зураг-40. Ховор ургамал, жимс, жимсгэний тархалт.	131
Зураг-41. Тариалангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг	134
Зураг-42. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.....	137
Зураг-43. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.....	139
Зураг-44. Өвөл-Хаврын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн зураг.....	142
Зураг-45. Өвөл-Хаврын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн зураг.....	143
Зураг-46. Өвөл-Хаврын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн зураг.....	144
Зураг-47. Өвөл-Хаврын улиралд ямаанд тохирох бэлчээрийн зураг.....	145
Зураг-48. Өвөл-Хаврын улиралд хонинд тохирох бэлчээрийн зураг.....	146
Зураг-49. Зун-Намрын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн зураг.....	148
Зураг-50. Зун-Намрын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн зураг.....	149
Зураг-51. Зун-Намрын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн зураг.....	150
Зураг-52. Зун-Намрын улиралд хонинд тохирох бэлчээрийн зураг.....	151
Зураг-53. Зун-Намрын улиралд ямаанд тохирох бэлчээрийн зураг.....	152
Зураг-54. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.....	154

Зураг-55. Авто зам болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.	156
Зураг-56. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.	157
Зураг-57. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.	158
Зураг-58. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.	159
Зураг-59. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний зураг.	166
Зураг-60. Хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөгөөний зураг.	168
Зураг-61. Улирлын бэлчээр ашиглалтын зураг.	173
Зураг-62. Усжуулах шаардлагатай бэлчээр.	175
Зураг-63. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн төлөвлөгөө зураг.	179
Зураг-64. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даацын зураг.	185
Зураг-65. Хадлангийн газрын төлөвлөгөөний зураг.	187
Зураг-66. Ойн хамгаалалтын бүсийн зураг.	189
Зураг-67. Аялал жуулчлалын төлөвлөгөөний зураг.	192
Зураг-68. Авто замын төлөвлөгөөний зураг.	193
Зураг-69. Зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах төлөвлөгөө.	195

Хүснэгтийн жагсаалт

Хүснэгт-1. Сумын хилийн цэсийн солбилцол.....	15
Хүснэгт-2. Багуудын эзлэх газрын хэмжээ, эзлэх хувь.....	17
Хүснэгт-3. Багийн хилийн цэсийн эргэлтийн цэгүүд.....	18
Хүснэгт-4. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай.....	20
Хүснэгт-5. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай.....	23
Хүснэгт-6. Сумын гадаргын зүг зовхисын талбай.....	25
Хүснэгт-7. Сумын сарын дундаж агаарын температур.....	27
Хүснэгт-8. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур, °С.....	28
Хүснэгт-9. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, °С.....	28
Хүснэгт-10. Сумын сарын хур тундас.....	30
Хүснэгт-11. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг, талбай, хувь.....	32
Хүснэгт-12. Сумын хөрсний хэв шинж /талбай-га, %/.....	35
Хүснэгт-13. Сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн талбай, га.....	39
Хүснэгт-14. Сумын ургамалын экологийн хэв шинж.....	41
Хүснэгт-15. Сумын бэлчээрийн ургамалын анги.....	43
Хүснэгт-16. Сумын бэлчээрийн ургамалын төрөл зүйл.....	43
Хүснэгт-17. Сумын бэлчээрийн төрх байдал (талбай,%).....	47
Хүснэгт-18. Нөлөөлд өртсөн бэлчээрийн талбай.....	49
Хүснэгт-19. Сумын нутаг дэвсгэрт тархсан ойн төрөл.....	51
Хүснэгт-20. Ойн төлөв байдал /талбай, %/.....	53
Хүснэгт-21. Сумын уст цэгийн тоо.....	55
Хүснэгт-22. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалт.....	66
Хүснэгт-23. Хүн ам, өрхийн тоо.....	70
Хүснэгт-24. Хүн амын нягтшил.....	70
Хүснэгт-25. Өрхийн байршил ба ам бүл.....	70
Хүснэгт-26. Хүн амын ердийн цэвэр өсөлт.....	70
Хүснэгт-27. Хүн амд хөдөлмөрийн насны хүмүүсийн эзлэх хувь.....	71
Хүснэгт-28. Эмзэг бүлгийн хүн амын тоо ба эзлэх хувь.....	71
Хүснэгт-29. Сумын өрхийн тоо, сууцны төрлөөр.....	71
Хүснэгт-30. Хадгаламжийн хэмжээ сая төг.....	71
Хүснэгт-31. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл сая төг.....	72
Хүснэгт-32. Малын тооны өсөлт.....	74
Хүснэгт-33. Малын бүтэц ба өөрчлөлт.....	75
Хүснэгт-34. Сумын бойжуулсан төл.....	75
Хүснэгт-35. Зүй бусын хорогдлын тоо /мян,тоо/.....	76
Хүснэгт-36. Өвчнөөр хорогдсон малын тоо.....	77
Хүснэгт-37. Сум, багийн малын тоо.....	79
Хүснэгт-38. Малчин өрхөд оногдох малын тоо.....	79
Хүснэгт-39. Эрчим хүчний эх үүсвэр оролцогчдын хувиар.....	80
Хүснэгт-40. Малчин өрхийн ахуйн зарим үзүүлэлтүүд.....	80
Хүснэгт-41. Малын индексжүүлсэн даатгалд хамрагдсан байдал.....	80
Хүснэгт-42. Иргэн, аж ахуйн нэгж байгууллагын тариалсан талбай /га/.....	80
Хүснэгт-43. 2014 онд хураан авсан ургацын хэмжээ.....	81
Хүснэгт-44. Аж ахуй нэгжийн өмчийн хэлбэр.....	82
Хүснэгт-45. Аж ахуй нэгжийн тоо.....	82
Хүснэгт-46. Хадгаламжийн хэмжээ сая төг.....	83
Хүснэгт-47. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл сая төг.....	83
Хүснэгт-48. Эмнэлэгийн эмч, ажилчид.....	84
Хүснэгт-49. Халдварт өвчнөөр өвчилсөн тоо.....	85
Хүснэгт-50. Нэг сувилагчид ногдох хүний тоо.....	85
Хүснэгт-51. Цэцэрлэгийн судалгаа 5 жилээр.....	85
Хүснэгт-52. Сургуулийн судалгаа 5 жилээр.....	86
Хүснэгт-53. Сумын номын сан үзүүлэлт.....	86
Хүснэгт-54. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилалын талбайн зөрүү.....	87
Хүснэгт-55. Сумын газар ашиглалтын талбай.....	89

Хүснэгт-56. Өвөлжөө, хаваржааны тоо.	92
Хүснэгт-57. Сумын бэлчээрийн даац, багаар.	94
Хүснэгт-58. Отрын бүсэд өвөлжсөн хонин толгой.	95
Хүснэгт-59. Сумын болон отрын бэлчээрийн даац.	95
Хүснэгт-60. Газар тариалангийн судалгаа.	98
Хүснэгт-61. Тариалангийн аж ахуй эрхлэгчдийн судалгаа.	99
Хүснэгт-62. Уул уурхайн газар ашиглалт.	102
Хүснэгт-63. Аялал жуулчлал амралт сувилалын үйлчилгээ үзүүлж байгаа иргэн аж ахуй нэгжийн судалгаа.	104
Хүснэгт-64. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт.	108
Хүснэгт-65. Сумын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт.	108
Хүснэгт-66. Бэлчээрийн ангилал.	110
Хүснэгт-67. Бэлчээрийн газрын жилийн нийт ургац(в)-ыг дараах хүснэгтээр тооцно.	117
Хүснэгт-68. Малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээ улирал тус бүрээр.	117
Хүснэгт-69. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт.	118
Хүснэгт-70. Монгол хонины махны гарц.	118
Хүснэгт-71. Хонин сүргийн зохистой харьцаа.	118
Хүснэгт-72. Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна.	118
Хүснэгт-73. Хонины сүү бий болгох чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцно.	119
Хүснэгт-74. Хонины ноос бий болгох чадавхийг даарх хүснэгтээр тооцно.	119
Хүснэгт-75. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов.	120
Хүснэгт-76. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт.	121
Хүснэгт-77. Монгол ямааны махны гарц.	121
Хүснэгт-78. Ямаан сүргийн зохистой харьцаа.	121
Хүснэгт-79. Ямааны махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна.	121
Хүснэгт-80. Ямааны сүү бий болгох чадавхийг доорх хүснэгтээр тооцно.	122
Хүснэгт-81. Ямааны ноолуур бий болгох чадавхийг доорх хүснэгтээр тооцно.	123
Хүснэгт-82. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов.	123
Хүснэгт-83. Байгалийн үзэсгэлэнт газар.	124
Хүснэгт-84. Түүхийн дурсгалт газар.	126
Хүснэгт-85. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	133
Хүснэгт-86. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	136
Хүснэгт-87. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	138
Хүснэгт-88. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га /Өвөл-Хавар/.	140
Хүснэгт-89. Таван хошуу малд тохиромжтой газрын хэмжээ, хувь /Өвөл-хавар/.	140
Хүснэгт-90. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га /Зун-Намар/.	147
Хүснэгт-91. Таван хошуу малд тохиромжтой газрын хэмжээ, хувь /Зун-намар/.	147
Хүснэгт-92. Ой санд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	153
Хүснэгт-93. Авто замд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	155
Хүснэгт-94. Шугам сүлжээд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.	155
Хүснэгт-95. Иргэдээс авсан саналын судалгаа /4 иргэний жишээн дээр/.	161
Хүснэгт-96. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулахад хэрэглэгдэх заавар, стандартууд.	164
Хүснэгт-97. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөгөө.	167
Хүснэгт-98. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн талбайн хэмжээ.	169
Хүснэгт-99. Сумын улирлын бэлчээр ашиглалт, багаар.	172
Хүснэгт-100. Бэлчээр усжуулалтын судалгаа.	174
Хүснэгт-101. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн талбай.	176
Хүснэгт-102. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн багтаамж.	180
Хүснэгт-103. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даац.	183
Хүснэгт-104. Хадлангийн газрын төлөвлөлт.	186
Хүснэгт-105. Сумын аялал жуулчлалын үндсэн маршрут.	190
Хүснэгт-106. Төлөвлөсөн амралтын газар.	191

График, диаграммын жагсаалт

График-1. Талбайн эзлэх хувь.	18
График-2. Гадаргын гипсометрийн зүсэлт.	20
График-3. Гадаргын хэвгийн эзлэх хувь.	23
График-4. Гадаргын зүг зовхис, эзлэх хувиар.	25
График-5. Сумын агаарын жилийн дундаж температур, сараар.	27
График-6. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур.	28
График-7. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, °C.	28
График-8. Сумын олон жилийн хур тунадасны үзүүлэлт.	30
График-9. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг эзлэх хувь.	33
График-10. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг эзлэх хувь.	39
График-11. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж, эзлэх хувиар.	41
График-12. Сумын бэлчээрийн төрх байдлын эзлэх хувь.	47
График-13. Нөлөөлөлд өртсөн бэлчээрийн талбайн эзлэх хувь.	49
График-14. Ойн төрөл /хувиар/.	51
График-15. Ойн төлөв байдал эзлэх хувь.	53
График-16. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалтын эзлэх хувь.	66
График-17. Малын динамикаар.	74
График-18. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал /Хувь/.	87
График-19. Сумын бэлчээрийн даац хувиар.	94
График-20. Чулуурхаг хөрстэй уулын энгэр болон цав толгодын орой, хажуугийн ботууль-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.	112
График-21. Уулын бэл хөндийн шавранцар хөрстэй жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.	113
График-22. Чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.	114
График-23. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.	115
График-24. Хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдамт бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.	116
График-25. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтүүд	133
График-26. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын эзлэх хувь.	133
График-27. Ландшафтын үнэлгээний схем.	136
График-28. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын эзлэх хувь.	136
График-29. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний	138
График-30. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний схем.	140
График-31. Таван хошуу малд тохиромжтой бэлчээрийн эзлэх хувь /Өвөл-хавар/.	141
График-32. Таван хошуу малд тохиромжтой бэлчээрийн эзлэх хувь /Зун-намар/.	147
График-33. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний.	153
График-34. Шугаман байгууламжийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.	155
График-35. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний бүсүүд.	165
График-36. Улирлын бэлчээрийн эзлэх хувь.	172
График-37. Бэлчээр усжуулалт хувь.	174

Хавсралтын жагсаалт

Хавсралт-1. Булгийн судалгаа.	199
Хавсралт-2. Нуурын судалгаа.	200
Хавсралт-3. Голын судалгаа.	200
Хавсралт-4. Худаг, уст цэгийн судалгаа.	201
Хавсралт-5. Малчдын байрилын судалгаа.	205

НЭГ. ОРШИЛ

Энэхүү сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулах ажлын гол зорилго нь Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газар болон байгалийн нөөц нөхцлийг зүй зохистой ашиглуулах боломжийг судалсаны үндсэн дээр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээн дээр суурилсан, нутаг дэвсгэрийн цаашдын хөгжлийн төлөвлөгөө боловсруулахад чиглэсэн ажил болно.

Төлөвлөгөөний ажлын зураг төслийг Газрын Харилцаа Геодези Зурагзүйн Газрын Газар зохион байгуулалтын хэлтэс, Хэнтий аймгийн Газрын Харилцаа Барилга Хот Байгуулалтын газар, Монголын газар зохион байгуулагчдын холбоо хамтран боловсрууллаа. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулах арга зүйг Газрын Харилцаа Геодези Зураг Зүйн Газрын даргын тушаалаар батлагдсан аргазүй боловсруулах ажлын хэсгийн гаргасан шийдлийн дагуу тооцож төлөвлөв.

Уг төлөвлөгөөг боловсруулахдаа Монгол улсын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомж, салбарын норм дүрэм, Монгол улсын Мянганы хөгжлийн зорилгод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал, Хэнтий аймгийн хөгжлийн цогц бодлого /2010-2021/, Аймаг, сум, орон нутгийн байгууллага, мэргэжилтнүүд, орон нутгийн иргэдийн саналууд, Хэнтий аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг тус тус ашиглав.

Төслийн нэр:	Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө
Төслийн зорилго:	Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газар болон байгалийн нөөц нөхцлийг зүй зохистой ашиглуулах боломжийг судалсаны үндсэн дээр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээн дээр суурилсан, нутаг дэвсгэрийн цаашдын хөгжлийн төлөвлөгөө боловсруулахад чиглэсэн ажил болно.
Төслийн байршил:	Дэлгэрхаан сумын нийт нутаг дэвсгэр
Төсөлд хамрагдах газрын хэмжээ:	383920.1 га нутаг дэвсгэр
Төсөлд хамрагдах олон нийт:	740 өрх, 2345 хүн ам хамрагдсан

1.1. Төслийн товч танилцуулга.

Төслийн нэр: Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулах

Төслийн зорилго: Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газрын нэгдмэл сангийн бүх ангиллын газарт тохиромжтой байдлын үнэлгээн дээр суурилсан нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулахад оршино.

Төслийн байршил: Хэнтий аймаг, Дэлгэрхаан сум

Төсөлд хамрагдах газрын хэмжээ: Сумын хот тосгон бусад суурины газраас бусад нийт газрыг хамрана.

Төсөлд хамрагдах олон нийт: Сумын 740 өрх, 2345 хүн ам

Төслийн үр дүн: Сумын нутаг дэвсгэрийг бүхэлд нь хамарсан газар зохион байгуулалтын цогц төлөвлөгөөний бичиг баримт болох нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөтэй болохоос гадна газар, түүний байгалийн нөөц, ашиглалтын цогц шинэчлэгдсэн мэдээллийн санг бүрдүүлж, газар нутаг, түүний нөөц, баялагийг зүй ёсны зориулалтаар нь ашиглах суурь судалгаа нөхцөл бүрдэж байгаа юм.

1.2. Бүс нутгийн хөгжлийн чиг хандлага, бодлого

Хэнтий аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын 2010 оны 5-р сарын 22-ний өдрийн 4-р хуралдааны 04 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Хэнтий аймгийн хөгжлийн цогц бодлого /2010-2021/” -т нийцүүлэв.

Хэнтий аймгийн хөгжлийн хөтөлбөр /2010-2021 он/

Хэнтий аймгийн хөгжлийн алсын хараа: Хэнтий аймгийн хөгжлийн 2021 он хүртлэх алсын хараа нь хүний хөгжилд тулгуурлан эдийн засгийг эрчимтэй хөгжүүлж хүн амын амьдралын түвшинг тууштай дээшлүүлэн, Мянганы хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлж, Монгол Улсын өөрөө өөрийгөө тэтгэдэг, оновчтой бүтэвтэй, мэдлэгт суурилсан эдийн засагтай, Зүүн бүсийн цэцэглэн хөгжиж буй аймаг болоход оршино.

Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)-ны эцэст эдийн засгийн бүтэц ихээхэн сайжирч, дэвшилтэт техник, технологи, менежмент бүхий үйлдвэрлэл, үйлчилгээ өсөн мэдлэгт суурилсан эдийн засгийн үндэс суурь тавигдах ба өмнөх шатанд байгуулагдсан уул уурхайн болон боловсруулах салбарын үйлдвэрүүдийн үйл ажиллагаа жигдрэнэ. Эдийн засаг энэ үе шатанд жилд дунджаар 9.4 хувиар өснө. Аймгийн ДНБ-ний 4.7 хувийг аж үйлдвэр барилгын салбарт, 47.3 хувийг орчин үеийн үйлчилгээний салбар үйлдвэрлэнэ.

Ядуурал, ажилгүйдлийг бууруулах бодлого:

Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)

- Стратегийн зорилт 1. Ядуурлыг бууруулахад бүхий л хэвшлийн аж ахуйн нэгж, байгууллага, иргэдийн тэгш оролцоог ханган ядуурлыг эрс бууруулна.
- Стратегийн зорилт 2. Нэн ядуу иргэдийн амьжиргааны түвшинг дээшлүүлэхэд чиглэсэн нийгмийн халамжийн үйлчилгээг боловсронгуй болгоно.

Хүн ам зүйн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Хүн амын жилийн дундаж өсөлтийг 2.0 хувьд хүргэнэ.
 - Стратегийн зорилт 2. Хүнийг хөгжүүлэх боломжийг бүрэн дүүрэн ашиглах замаар аймгийн хэмжээнд хүний хөгжлийн индексийн дундаж үзүүлэлтийг 0.720-аас бууруулахгүй байна.

Боловсрол, соёлын хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Аймгийн боловсролын тогтолцоо, сургалтын хэв шинжийг олон улсын нийтлэг жишигт хүргэнэ.
 - Стратегийн зорилт 2. Соёл урлагийн байгууллагуудын биеэ даан ажиллах оновчтой тогтолцоо бүрдүүлэн, үйлчилгээний хүртээмж, чанарыг дээшлүүлнэ.

Эрүүл мэндийн хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Эрүүл мэндийн салбарын материаллаг баазыг бэхжүүлж, удирдлага, санхүүжилтийн нэгдмэл тогтолцоог хөгжүүлнэ.

Макро эдийн засгийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Энэ үе шатанд тус аймаг жилд 341844.0 сая төгрөгийн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ үйлдвэрлэж, нэг хүнд ногдох үйлдвэрлэлийн хэмжээ 2021 онд 3829.1 мянган төгрөгт хүрч 2009 онтой харьцуулбал 2.3 дахин нэмэгдэнэ. Аймгийн салбарын бүтцэд томоохон өөрчлөлт гарч ДНБ-ий 25.9 хувийг уул уурхай, боловсруулах үйлдвэр, эрчим хүч, барилгын салбарт, 35.0 хувийг ХАА-н салбарт, 39.18 хувийг үйлчилгээний салбарт тус тус үйлдвэрлэнэ.

Боловсруулах аж үйлдвэрийн хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Боловсруулах аж үйлдвэрийн салбарын үйлдвэрлэлийг энэ үе шатанд 2016 онтой харьцуулахад 3.5 хувиар нэмэгдүүлж аймгийн ДНБ-ний 14.8 хувьд хүргэж экспортын баримжаатай боловсруулах үйлдвэрлэлийг эрчимтэй хөгжүүлнэ.

Геологи, уул уурхай, эрдэс баялаг, хүнд үйлдвэрийн хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Геологи, уул уурхай, эрдэс баялаг, хүнд үйлдвэрийн салбарын ДНБ-ийг энэ үе шатанд жилд дунджаар 2.7 хувиар өсгөнө.

Хөдөө аж ахуйн хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Биотехнологийг тууштай нэвтрүүлж, малын үүлдэрлэг чанарыг сайжруулж, тарималын ургацыг нэмэгдүүлэн ХАА-н салбарын үйлдвэрлэлийг энэ үе шатанд жилд дундажаар 3.8 хувиар өсгөнө.

Аялал жуулчлалын хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Аялал жуулчлалын салбарын жилийн дундаж өсөлтийг 35.4 хувьд хүргэж, үйлчилгээний чанарыг олон улсын жишигт хүргэнэ.

Зам, тээврийн хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Автозамын сүлжээг өргөтгөн, агаарын тээврийг эрчимтэй хөгжүүлнэ.

Эрчим хүчний салбарын хөгжлийн бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Эрчим хүчний менежментийг боловсронгуй болгож, байгаль орчинд халгүй тэргүүний техник технологи нэвтрүүлж, үйлдвэрлэл, хэрэглээний үр ашгийг дээшлүүлнэ.

Мэдээлэл, харилцаа холбооны салбарын хөгжлийн бодлого:

- Нэгдүгээр үе шат (2010-2021 он)

- Стратегийн зорилт 1. Мэдээлэл, харилцаа холбооны дэд бүтэц, сүлжээг шинэчлэх замаар “Мэдээлжсэн нийгэм”-ийг байгуулах суурь үндсийг бүрдүүлнэ.
- Стратегийн зорилт 2. Аймаг сумдын мэдээлэл, харилцаа холбооны дамжуулах сүлжээг шилэн кабель, сансрын холбоо, радио холбоогоор шинэчлэнэ.
- Стратегийн зорилт 3. Мэдээлэл, харилцаа холбооны шинэ үйлчилгээ хэрэглээг төр, аж ахуйн болон үйлчилгээний бүхий л байгууллагуудад өргөн нэвтрүүлнэ.
- Стратегийн зорилт 4. Аймгийн хэмжээнд мэдээлэл, харилцаа холбооны мэргэжилтэн бэлтгэх чадавхийг бүрдүүлэн, хүний нөөцийг хөгжүүлнэ.

Хот байгуулалт, барилгын салбарыг хөгжүүлэх бодлого:

- Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он)
 - Стратегийн зорилт 1. Хүн амын өсөлт, орон сууцны хэрэгцээтэй уялдуулан иргэдийн орон сууцны хангамжийн түвшинг дээшлүүлнэ.

Ойн нөөц ашиглалт, хамгааллын талаар:

- Ойг нөхөн сэргээх, төв суурин газрыг цэцэрлэгжүүлэхэд шаардлагатай тарьц, суулгац бэлтгэх мод үржүүлгийн газруудыг Лүн, Эрдэнэ, Мөнгөнморьт, Батсүмбэр, Жаргалант сумдад байгуулж байнгын ажиллагаатай болгох;
- Хүний үйл ажиллагааны сөрөг нөлөөлөл, ойн түймэр, хөнөөлт шавьж, өвчнөөс сэргийлэх, тэдгээртэй тэмцэх хохирлыг арилгах арга хэмжээг шинэ шатанд гаргаж, энэ ажилд орон нутгийн иргэдийн оролцоог эрс нэмэгдүүлж, тэдэнд гэрээгээр хариуцуулан хамгаалуулах ойн сангийн хэмжээг нийт ойн сангийн 50 хувьд хүргэх.

Биологийн төрөл зүйлийн хамгааллын талаар:

- Сум бүрийн газар ашиглалтын төлөвлөлтөд биологийн төрөл зүйлийн амьдрах орчныг хамгаалах асуудлыг тусгаж хэвшүүлэх;
- Ховор ан амьтан үржиж төллөдөг, нүүдлийн болон суурин амьдардаг шувууд өндөглөдөг болон ховор ургамал бүхий газар нутгийг нөөцлөн үлдээх арга хэмжээ авах;
- Байгаль орчны доройтол, биологийн төрөл зүйлийн хомсдлыг хязгаарлан зогсоох, байгалийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх ач холбогдол бүхий газар нутгийг улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээнд хамруулах;

ХОЁР. ГЕОЛОГИ, ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧНЫ НӨХЦӨЛ

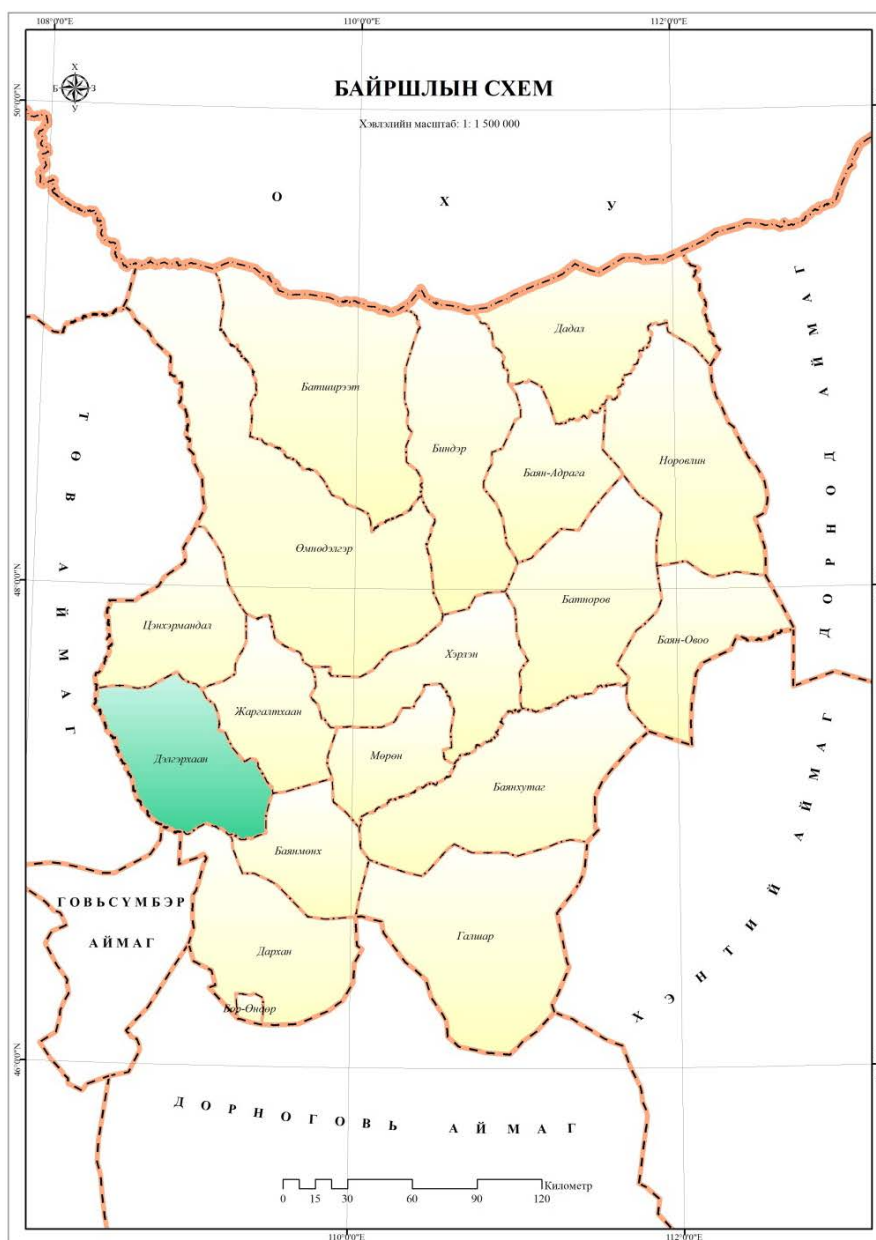
2.1. Сумын нутаг дэвсгэрийн байршил, тогтоц

2.1.1. Газар зүйн байрлал.

Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум нь Хэнтийн нурууны урд үзүүр, Хэрлэн голын их тахиралт, Монгол дорнодын талархаг их мужийн хойд хэсэг, улсын нийслэл Улаанбаатар хотоос 232 км, аймгийн төв Өндөрхаан хотоос 124 км-ийн зайтай оршдог.

Дэлгэрхаан сум нь баруун талаараа Төв аймаг, хойд талаараа Хэнтий аймгийн Цэнхэрмандал, Зүүн хойд талаараа Жаргалтхаан, Зүүн урд талаараа Баянмөнх, Дархан, Говьсүмбэр аймагтай тус тус хиллэх бөгөөд Монгол Хэнтий нурууны урд хойт өргөрөгийн 47 градус, уртрагийн өргөрөгийн 108-109 градуст, далайн түвшнээс дээш дунджаар 1500 метр өндөрт өргөгдсөн, 398.5 мян/га газар нутагтай.

Зураг-1. Газарзүйн байрлал

Дэлгэрхаан сум нь нутгийн хойд хэсгээрээ 1500-1700 метр өргөгдсөн өндөр сүрлэг уулстай урагшлах тусам намсаж голын хөндий тэгш тал, намгархаг болж Хэрлэн голын эрэг хүрдэг. Тус сум 398.5 мян.га нутаг дэвсгэртэй, 704 өрхтэй, үүнээс 470 малчин өрхтэй, амьжиргааны гол эх үүсвэр нь мал аж ахуй салбар юм.

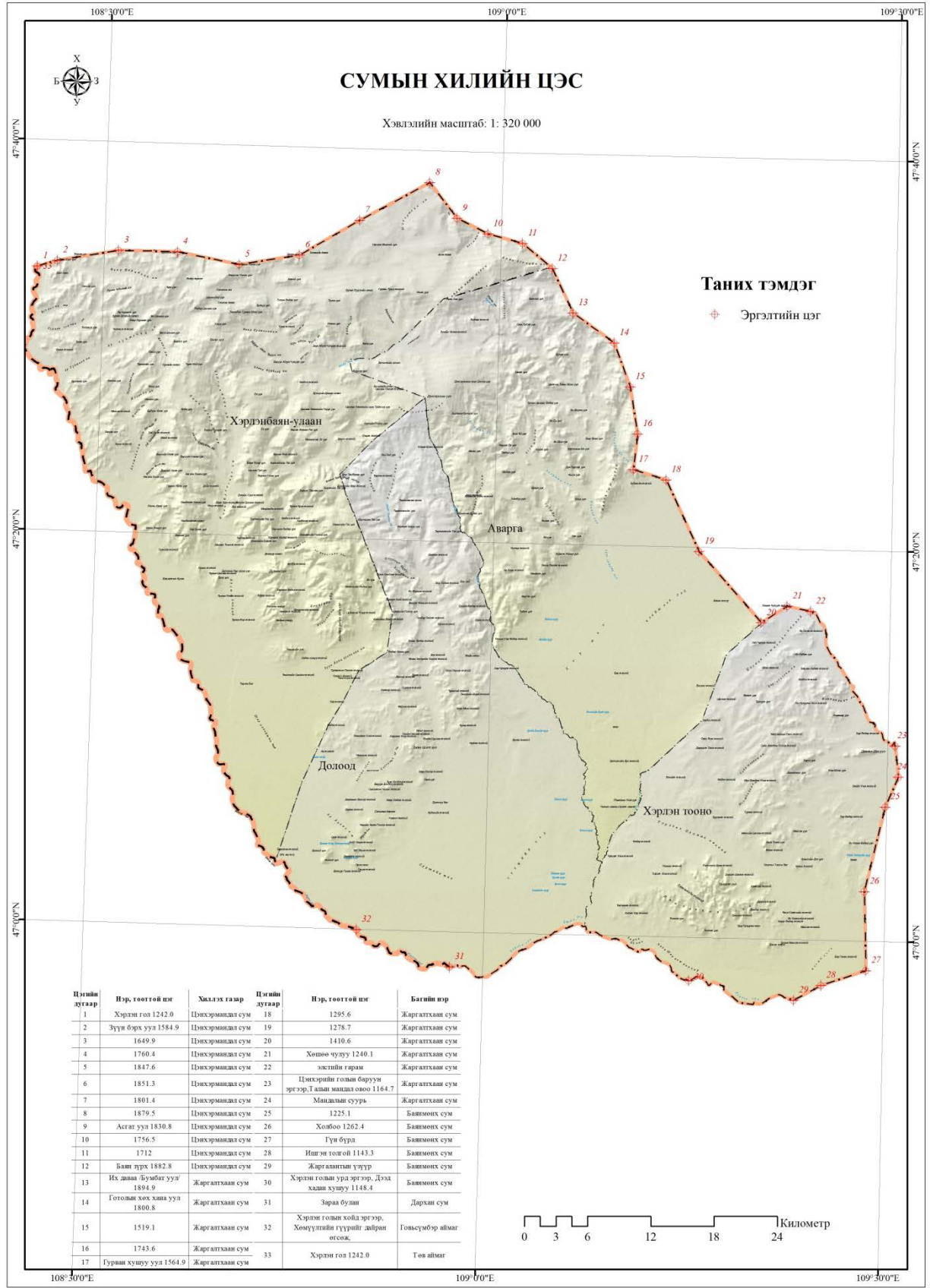
2.1.2. Сумын хилийн цэс

Дэлгэрхаан сум нь 1754 онд Халхын дорно замын баруун гарын дунд баруун этгээдийн хошуунаас тасалж байгуулсан. Манжийн ноёрхлын үед Халхын баруун гарын дунд өмнөд хошуу, 1912-1923 онд Сэцэн хан аймгийн Зоригт бэйсийн хошуу, 1924 оноос, Хан хэнтий уулын аймгийн Дашбалбар уулын хошуу болж 1931 оны 4-р сарын 7-ны өдөр Дэлгэрхаан нэртэйгээр анх сум байгуулагдсан.

Хүснэгт-1. Сумын хилийн цэсийн солбилцол.

Д/д	Хилийн цэсийн тоотын нэр	Өргөрөг	Уртраг
1	Хэрлэн гол 1242.0	47°33'30.4"	108°24'58.5"
2	Зүүн бэрх уул 1584.9	47°33'50.3"	108°26'27.9"
3	1649.9	47°34'26.6"	108°31'04.6"
4	1760.4	47°34'27.9"	108°35'32.1"
5	1847.6	47°33'54.8"	108°40'13.8"
6	1851.3	47°34'28.8"	108°44'46.0"
7	1801.4	47°36'20.9"	108°49'15.0"
8	1879.5	47°38'22.6"	108°54'28.7"
9	Асгат уул 1830.8	47°36'35.8"	108°56'36.9"
10	1756.5	47°35'50.0"	108°58'59.2"
11	1712	47°35'23.6"	109°01'37.5"
12	Баян зүрх 1882.8	47°34'09.0"	109°03'54.9"
13	Их даваа /Бумбат уул/ 1894.9	47°31'53.3"	109°05'34.4"
14	Готолын хөх хана уул 1800.8	47°30'24.4"	109°08'44.8"
15	1519.1	47°28'10.8"	109°10'01.7"
16	1743.6	47°25'45.9"	109°10'40.7"
17	Гурван хушуу уул 1564.9	47°23'56.3"	109°10'24.5"
18	1295.6	47°23'26.9"	109°12'54.2"
19	1278.7	47°19'49.2"	109°15'30.7"
20	1410.6	47°16'14.6"	109°20'18.4"
21	Хөшөө чулуу 1240.1	47°17'06.5"	109°22'13.7"
22	Элстийн гарам	47°16'52.2"	109°24'00.5"
23	Цэнхэрийн голын баруун эргээр, Талын мандал овоо 1164.7	47°10'03.0"	109°30'33.1"
24	Мандалын суурь	47°08'28.0"	109°30'50.7"
25	1225.1	47°06'54.6"	109°29'53.7"
26	Холбоо 1262.4	47°02'34.3"	109°28'26.9"
27	Гүн бүрд	46°58'30.7"	109°28'41.4"
28	Ишгэн толгой 1143.3	46°57'42.4"	109°25'21.1"
29	Жаргалантын үзүүр	46°56'55.2"	109°23'19.4"
30	хэрлэн голын урд эргээр, Дээд хадан хушуу 1148.4	46°57'49.1"	109°15'26.8"
31	Зараа булан	46°58'12.9"	108°57'31.1"
32	Хэрлэн голын хойд эргээр, Хөмүүлтийн гүүрийг дайран өгсөж,	47°00'00.1"	108°50'28.6"
33	Хэрлэн гол 1242.0	47°33'30.4"	108°24'58.5"

Зураг-2. Дэлгэрхаан сумын хилийн цэсийн зураг.

2.1.3. Багийн хилийн цэс

Засаг захиргааны нэгжийн хувьд Хэрлэнбаян-Улаан, Долоод, Аварга, Хэрлэн тооно гэсэн 4 багтай. Багийн хилийг сумын иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар 2016 онд баталгаажуулсан байна. Хэрлэнбаян-Улаан баг хамгийн их нутагтай буюу 132938.4 га буюу 34.6 хувийг эзэлж байгаа бол төвийн баг болох Аварга баг 91260.2 га буюу 23.8 хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт-2. Багуудын эзлэх газрын хэмжээ, эзлэх хувь.

Д/д	Багийн нэр	Талбайн хэмжээ /га/	Хилийн урт	Эзлэх хувь
1	Хэрлэнбаян-Улаан	132938.4	211.1	34.6
2	Долоод	89527.9	151.8	23.3
3	Аварга	91260.2	156.1	23.8
4	Хэрлэн тооно	70193.5	112.1	18.3
Нийт		383920.1	285.4	100

Хэрлэнбаян-Улаан багийн товч танилцуулга: Монгол усан дөрөв дэх ерөний сайд асан олноо хичээнгүй сайд нэрээр алдаршсан Балингийн Цэрэндорж, ардын гавъяат уран зохиолч Мөрдэндэвийн Ядамсүрэн нарын төрсөн газар 1000 өвөлжөөт, 100 булагт отрын нутаг Хэрлэнбаян-Улаан нь анх БНМАУ-ын Сайд нарын зөвлөлийн 1962 оны 09-р сарын 12-ний өрдийн 470 дугаар тогтоолоор Хэрлэнбаян-Улааны Отор Тэжээлийн Аж Ахуй нэртэйгээр байгуулагдаж байсан. Хөгжлийн явцад худалдаа үйлчилгээний болон эмнэлэг сургууль, цэцэрлэг, соёлын төв зэрэг байгууллагууд байгуулагдсан зэргийг харгалзан үзэж засаг захиргааны нэгж байгуулах болж, БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1974 оны 07-р сарын 27-ны өдрийн 204 дүгээр зарилгаар Хэнтий аймгийн Хэрлэнбаян-Улаан хороог байгуулж төвийг Дулаан гэж нэрлэсэн байна. 1994 онд орон нутаг засаг захиргааны хуулийн дагуу бүтэц зохион байгуулалт өөрчлөгдөж Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын 1-р баг болон өөрчлөгдсөн.

Хэрлэнбаян-Улаан тосгон нь байршлын хувьд Хэрлэн голын сав газарт Баян Улаан уулын энгэрт байрладаг бөгөөд Улаанбаатар хотоос зүүн урагш 220 км, аймгийн төв Өндөрхаан хотоос баруун зүгт 180 км-т оршдог.

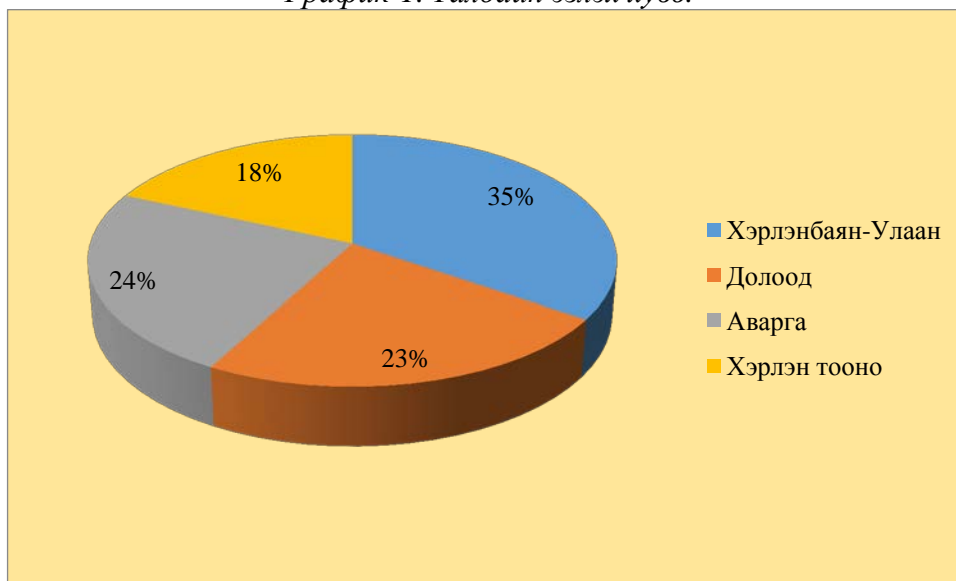
Долоод багийн танилцуулга: Долоод баг нь 1958 онд Бэлхийн төвд байгуулагдсан. Тус баг нь Хэрлэнгийн хөдөө арлын тал хээрийн бүсэд оршино.

Аварга багийн танилцуулга: Аварга баг нь Төрийн үйлчилгээний иргэдэд нээлттэй ил тод хөнгөн шуурхай хүргэх эрхэм зорилготой.

Тус баг нь 1992 онд Засаг захиргааны шинэ хуулиар Аварга баг нэртэйгээр байгуулагдаж байсан. Хэнтийн уулархаг мужийн өмнөд дорнод Монголын их тал эзлэх зааг дээр Хангай, тал хээрийн байгалийн зохицол бүрдсэн нутагтай .

Хэрлэн тооно багийн танилцуулга: Хэрлэн тооно баг нь 1958 онд бөөрийн дэнж гэдэг газар байгуулагдсан. Багийн мянгат малчин 15 төрөн гарч 2013 онд баг хамт олноороо оны шилдэг багаар шалгарсан амжилттай ажиллаж байна.

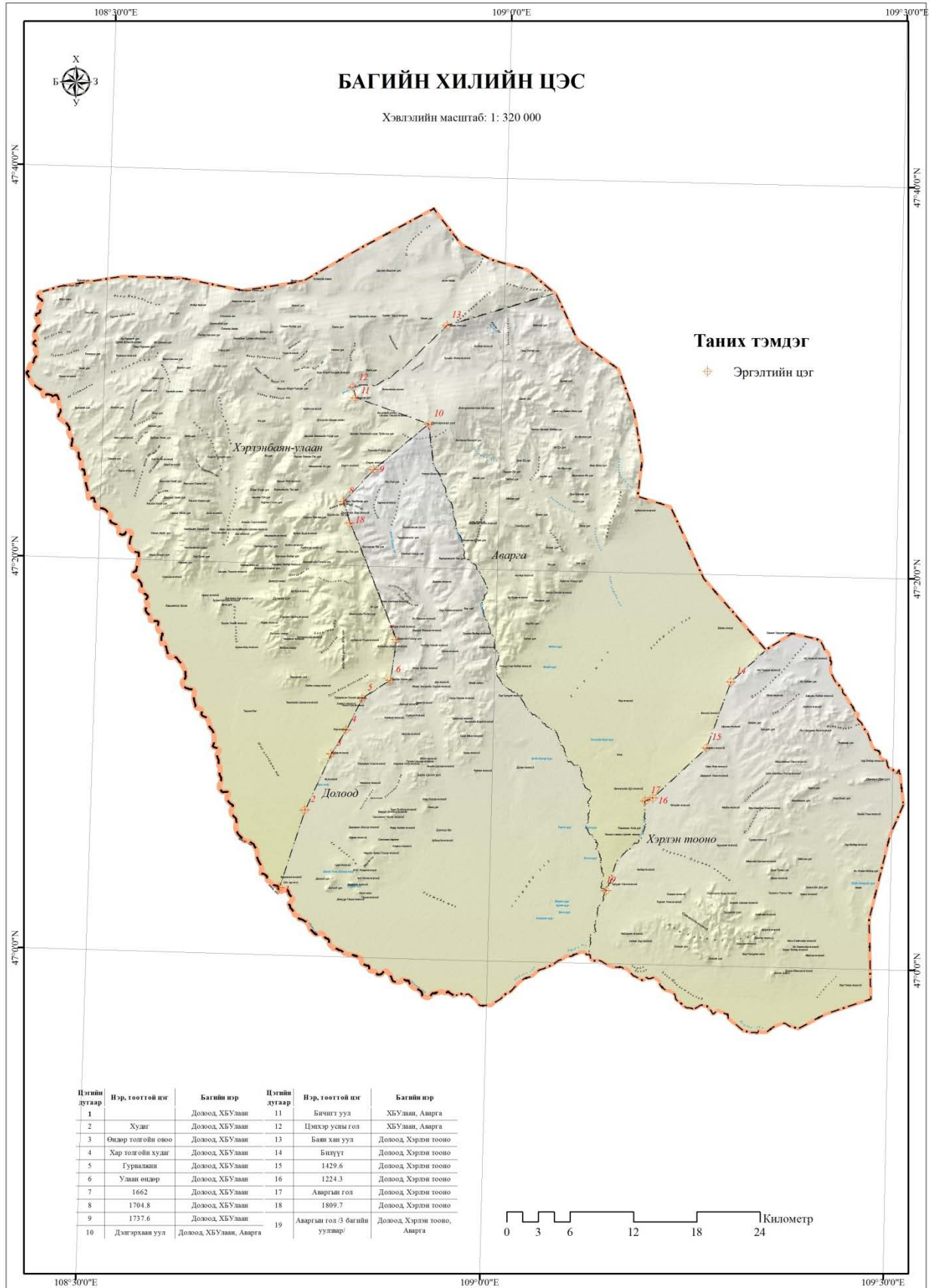
График-1. Талбайн эзлэх хувь.

Хүснэгт-3. Багийн хилийн цэсийн эргэлтийн цэгүүд.

Цэгийн дугаар	Нэр, тоотгой цэг	Х	Ү	Багийн нэр
1		47°03'29.9"N	108°44'18.8"E	Долоод, ХБУлаан
2	Худаг	47°07'28.6"N	108°46'03.8"E	Долоод, ХБУлаан
3	Өндөр толгойн овоо	47°10'23.6"N	108°47'54.7"E	Долоод, ХБУлаан
4	Хар толгойн худаг	47°11'38.0"N	108°48'58.1"E	Долоод, ХБУлаан
5	Гурвалжин	47°13'16.1"N	108°50'06.6"E	Долоод, ХБУлаан
6	Улаан өндөр	47°14'14.6"N	108°52'11.3"E	Долоод, ХБУлаан
7	1662	47°16'19.6"N	108°52'32.1"E	Долоод, ХБУлаан
8	1704.8	47°23'18.0"N	108°48'17.7"E	Долоод, ХБУлаан
9	1737.6	47°24'58.4"N	108°50'30.3"E	Долоод, ХБУлаан
10	Дэлгэрхаан уул	47°27'21.6"N	108°54'32.6"E	Долоод, ХБУлаан, Аварга
11	Бичигт уул	47°28'36.5"N	108°48'58.5"E	ХБУлаан, Аварга
12	Цэнхэр усны гол	47°29'09.6"N	108°48'47.2"E	ХБУлаан, Аварга
13	Баян хан уул	47°32'25.4"N	108°55'44.0"E	Долоод, Хэрлэн тооно
14	Билүүт	47°14'35.1"N	109°17'45.3"E	Долоод, Хэрлэн тооно
15	1429.6	47°11'10.0"N	109°16'01.5"E	Долоод, Хэрлэн тооно
16	1224.3	47°08'33.9"N	109°12'06.0"E	Долоод, Хэрлэн тооно
17	Аваргын глд	47°08'23.4"N	109°11'32.1"E	Долоод, Хэрлэн тооно
18	1809.7	47°22'12.3"N	108°48'49.7"E	Долоод, Хэрлэн тооно
19	Аваргын гол /3 багийн уулзвар/	47°03'45.6"N	109°08'45.8"E	Долоод, Хэрлэн тооно, Аварга

Зураг-3. Багийн хилийн цэсийн зураг.

2.1.4. Газрын гадарга.

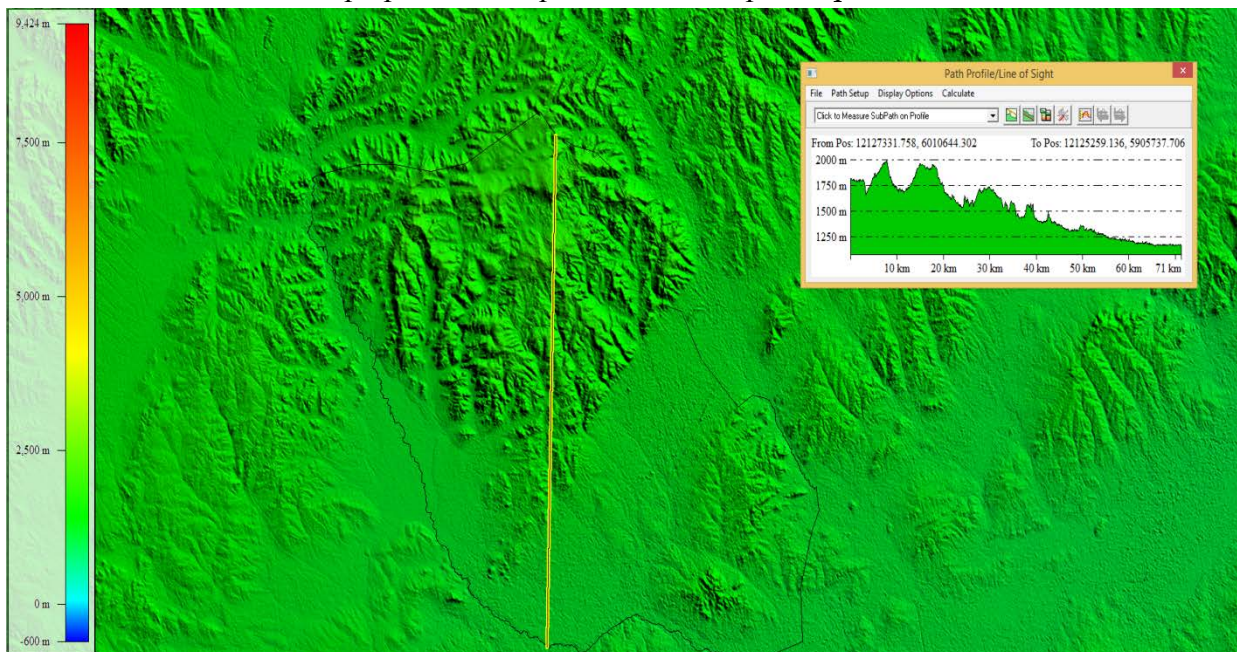
Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэр нь Монгол орны физик газар зүйн мужлалаар нутгийн зүүн хэсэг нь Хэнтий нурууны урд үзүүр Хэрлэн голын их тахиралт, Монгол дорнодын талархаг их мужийн хойд хэсэгт хамрагдана. Сумын эдэлбэр нутаг д.т.д 1138-2042 м өндөрт орших ба хамгийн өндөр цэг нь д.т.д 2042 м өргөгдсөн Дэлгэрхаан уул юм.

Газрын гадаргын ерөнхий төрх нь нутгийн хойд хэсгээр уулархаг гадарга зонхилж тэдгээрийн хоорондох өргөн, нарийн ам, хөндийнүүд бүрдүүлнэ. Урагшлах тусам намсаж Сүүжийн тал, Эхэн шандны хонхор, Бугын суга, Хэрлэн голын эрэг хүрнэ.

Хүснэгт-4. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай.

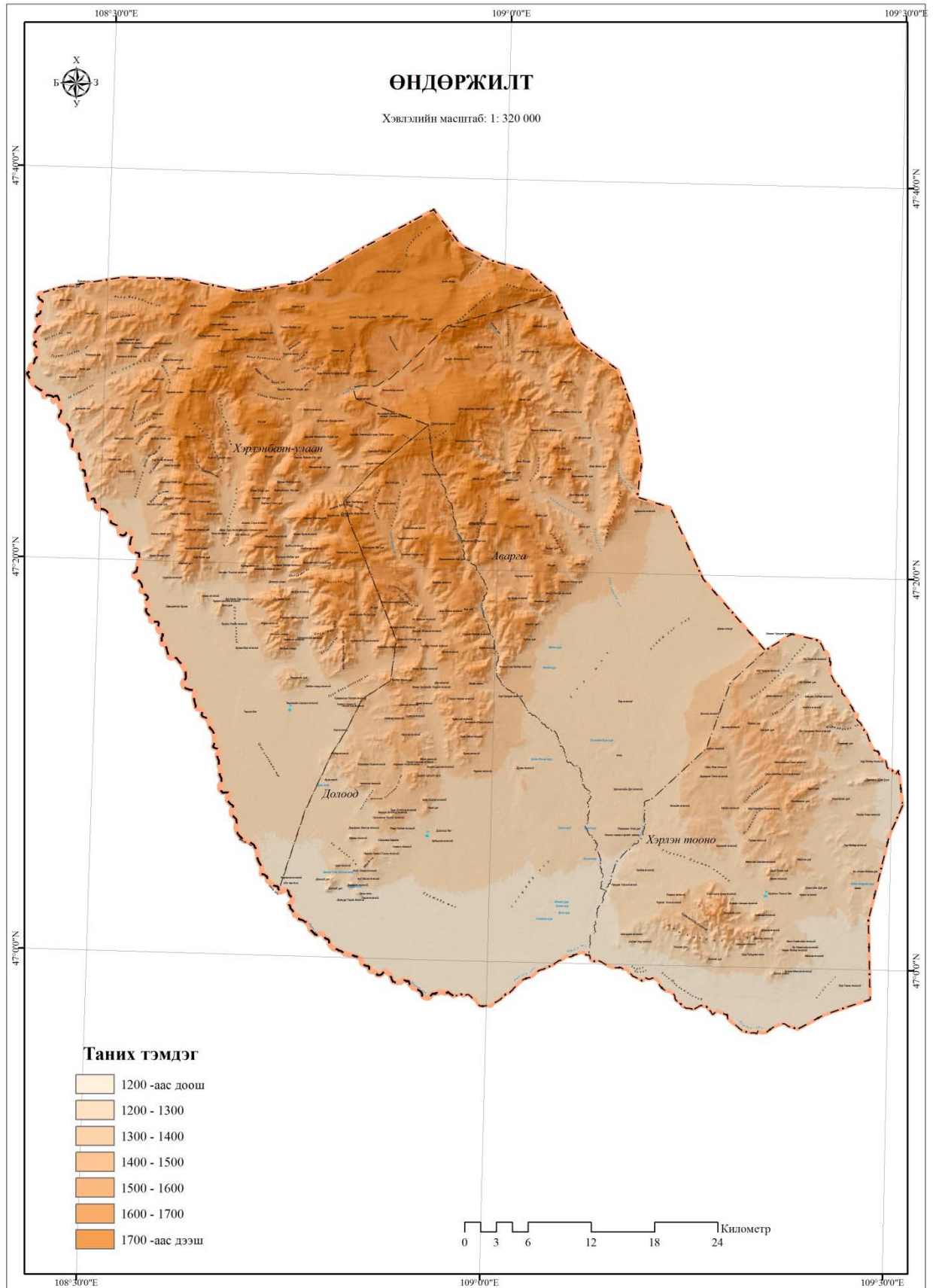
Д/д	Өндөршилт /метр/	Талбай /га/	Эзлэх хувь
1	1133-1200	12843.64	3.3
2	1200-1400	43681.29	11.4
3	1400-1600	66163.46	17.2
4	1600-1800	83024.00	21.6
5	1800-2016	178207.68	46.4
Нийт		38920.08	100

График-2. Гадаргын гипсометрийн зүсэлт.

Сумын гадаргыг баруун хойноос, зүүн урагшаа зүсэлт хийж үзэхэд хойд хэсгээрээ өндөр өргөгдсөн буюу Дэлгэрхаан уул, Баян уул, Баян ханы нуруу хэсгээр хамгийн өндөр дунд хэсгээрээ намсаж Баяны хар тал, Сүүжийн тал урагшлах тутам том хотгор ухаа гүвээт талд шилжинэ. Сумын төв нь Аварга тосон нуур зүүн дэнжид нам дор газар байрласан байна.

Зураг-4. Сумын газрын гадаргын өндөршилт.

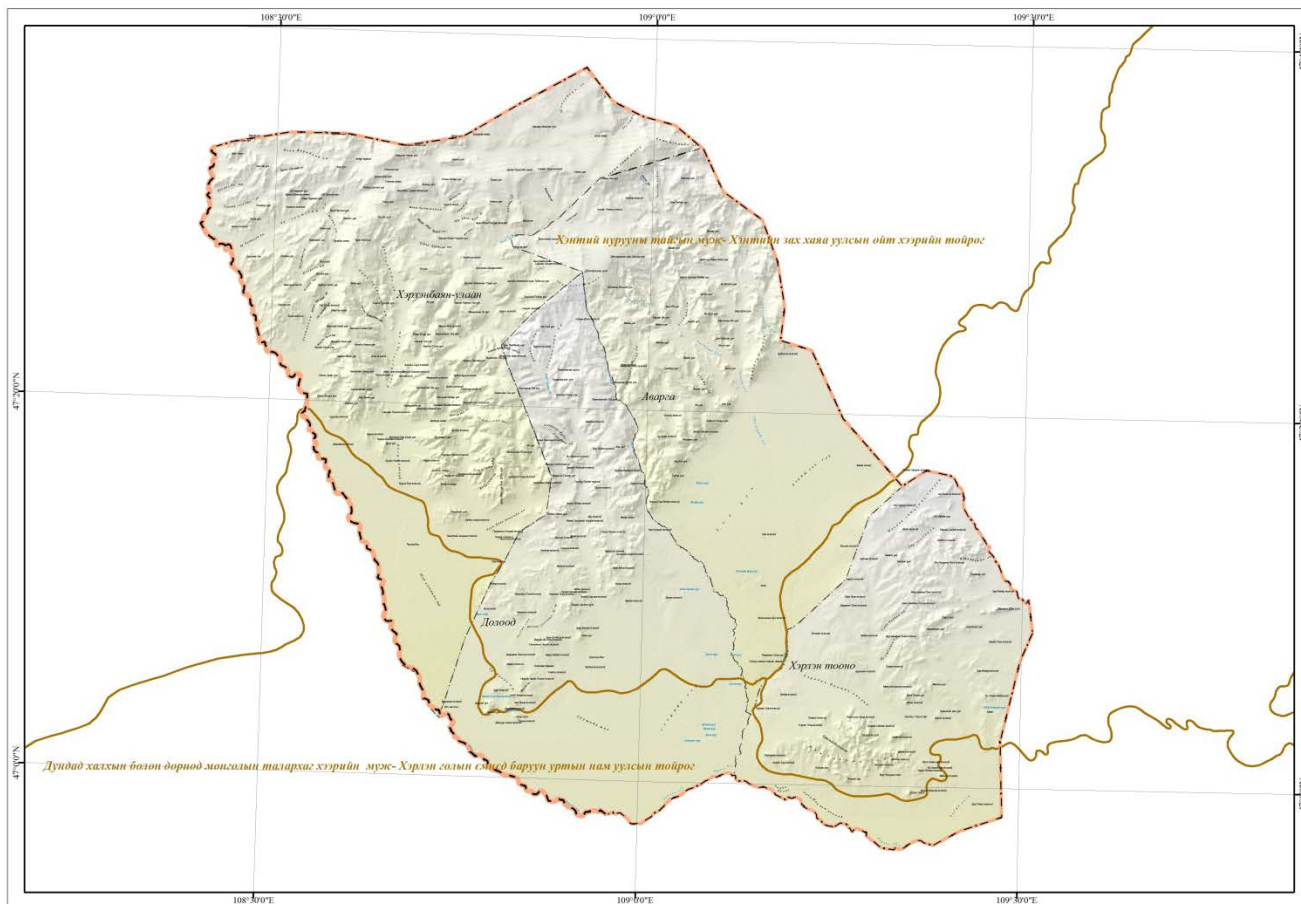

2.1.5. Байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлал.

Нутаг дэвсгэрийг геологийн бүтэц, уур амьсгал, хотгор гүдгэр, ус зүй, хөрс ба ургамшил, амьтны аймгийн хам бүрдлийн ялгаа, харилцан үйлчлэлийн ижил төстэй нөхцлүүдээр нь мужилж, ашиглалтын үндсэн чиглэлийг тодорхойлох нь газрыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй ашиглах нөхцлийг бүрдүүлдэг. Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний хүрээнд монгол улсын нийт нутаг дэвсгэрийг 4 том мужийг хүрээнд 31 тойргоор хувааж нөхцөл нөөцийг үнэлсэн байна. /Д.Даш, Ц.Бадам-УГЗБЕТ-2002/

Энэ үнэлгээгээр Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэр нь байгаль-нутаг дэсгэрийн цогцолбор нөхцөлийн мужлалаар Аварга, Долоод, Хэрлэнбаян-Улаан багийн ихэнх хэсэг нь Хэнтий нурууны тайгын мужийн Хэнтийн зах хаяа уулсын ойт хээрийн тойрог, Хэрлэн тооно багийн хойд хэсэг нь Улз голын савын ойт хээр, хээрийн тойрогт хамрагдаж байгаа бол сумын урд хэсэг Хэрлэн голын орчим Дундад халхын болон дорнод монголын талархаг хээрийн мужийн Хэрлэн голын өмнөд баруун уртын нам уулсын тойрогт тус тус багтаж байна.

Зураг-5. Сумын муж тойрог зураг.

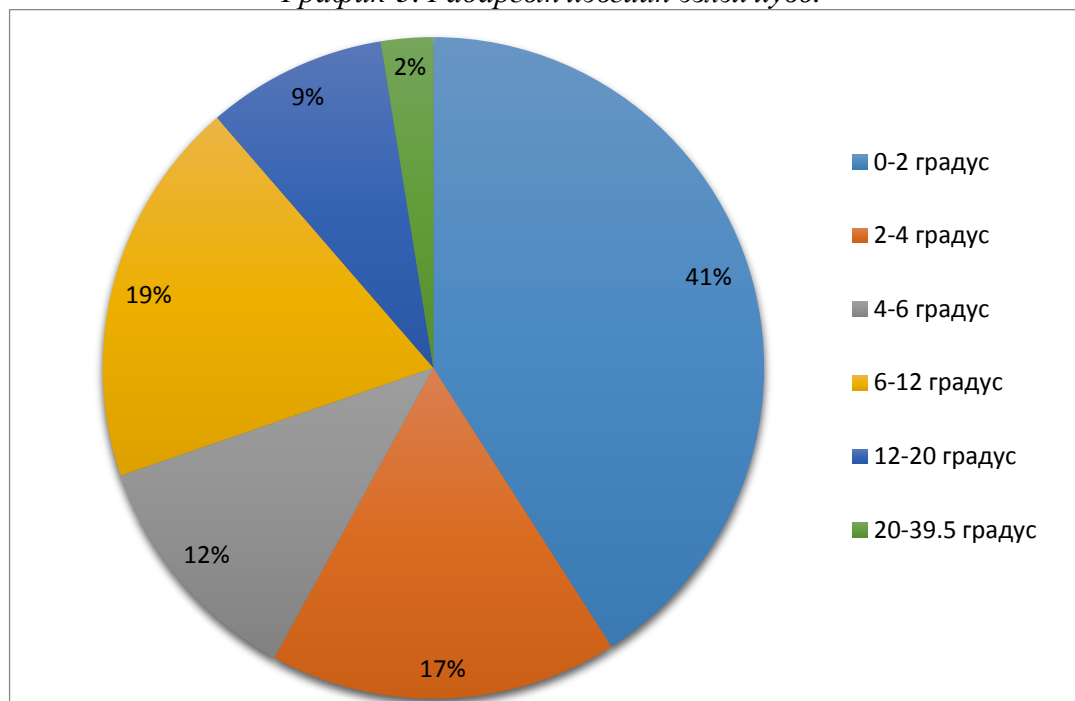

2.1.6. Гадаргын налуу.

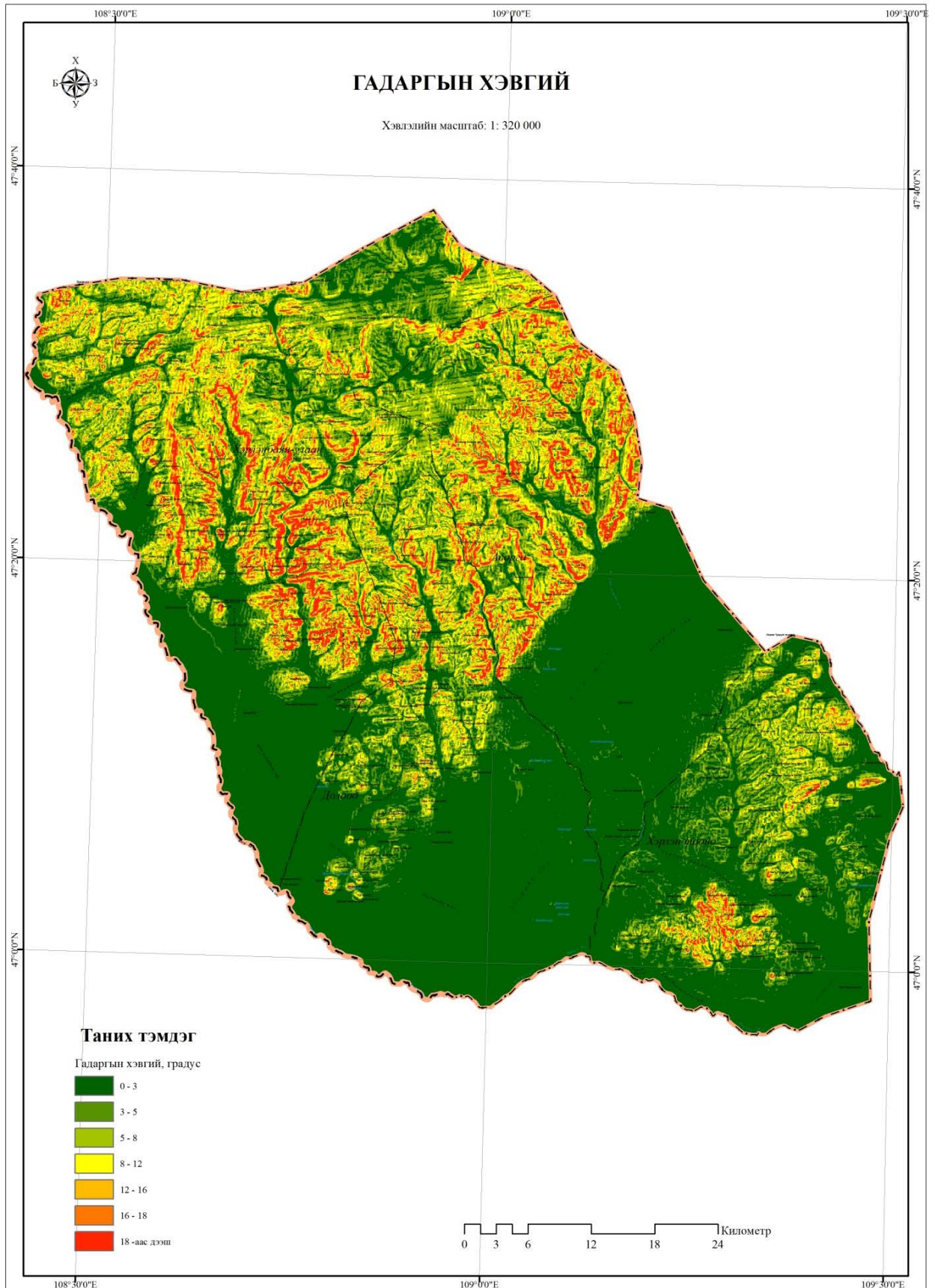
Гадаргын хэвгийн хувьд 0-2 градусын хэвгий бүхий газар 157223.4 га буюу 41.0 хувь, 2-4 градусын хэвгий бүхий газар 65416.5 га буюу 17 хувь, 4-6 градусын хэвгий бүхий газар 45023.4 га буюу 11.7 хувь, 6-12 градусын хэвгий бүхий газар 72685.2 га буюу 18.9 хувь, 12-20 градусын хэвгий бүхий газар 33765.9 га буюу 8.8 хувь, 20 дээш градусын хэвгий бүхий газар 9805.7 га буюу 2.6 хувийг тус тус эзэлж байна. Газар тариалангийн аж ахуй эрхлэхэд тохиромжтой 0-4 градусын хэвгий бүхий газар нийт нутаг дэвсгэрийн 57 хувь, 4-12 градусын хэвгий бүхий газар нийт нутаг дэвсгэрийн 30.6 хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт-5. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай.

Д/д	Гадаргын хэвгий	Талбай /га/	Эзлэх хувь
1	0-2 градус	157223.4	41.0
2	2-4 градус	65416.5	17.0
3	4-6 градус	45023.4	11.7
4	6-12 градус	72685.2	18.9
5	12-20 градус	33765.9	8.8
6	20-39.5 градус	9805.7	2.6
Нийт		383920.1	100

График-3. Гадаргын хэвгийн эзлэх хувь.

Зураг-6. Гадаргын хэвгийн зураг.

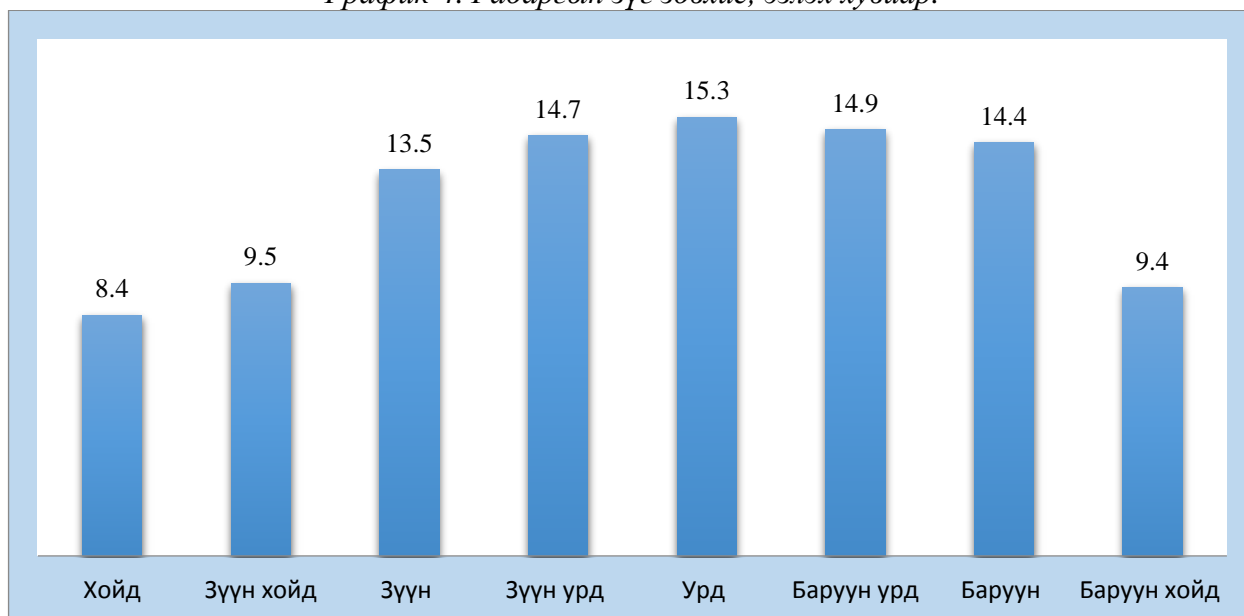

2.1.7. Гадаргын зүг зовхис.

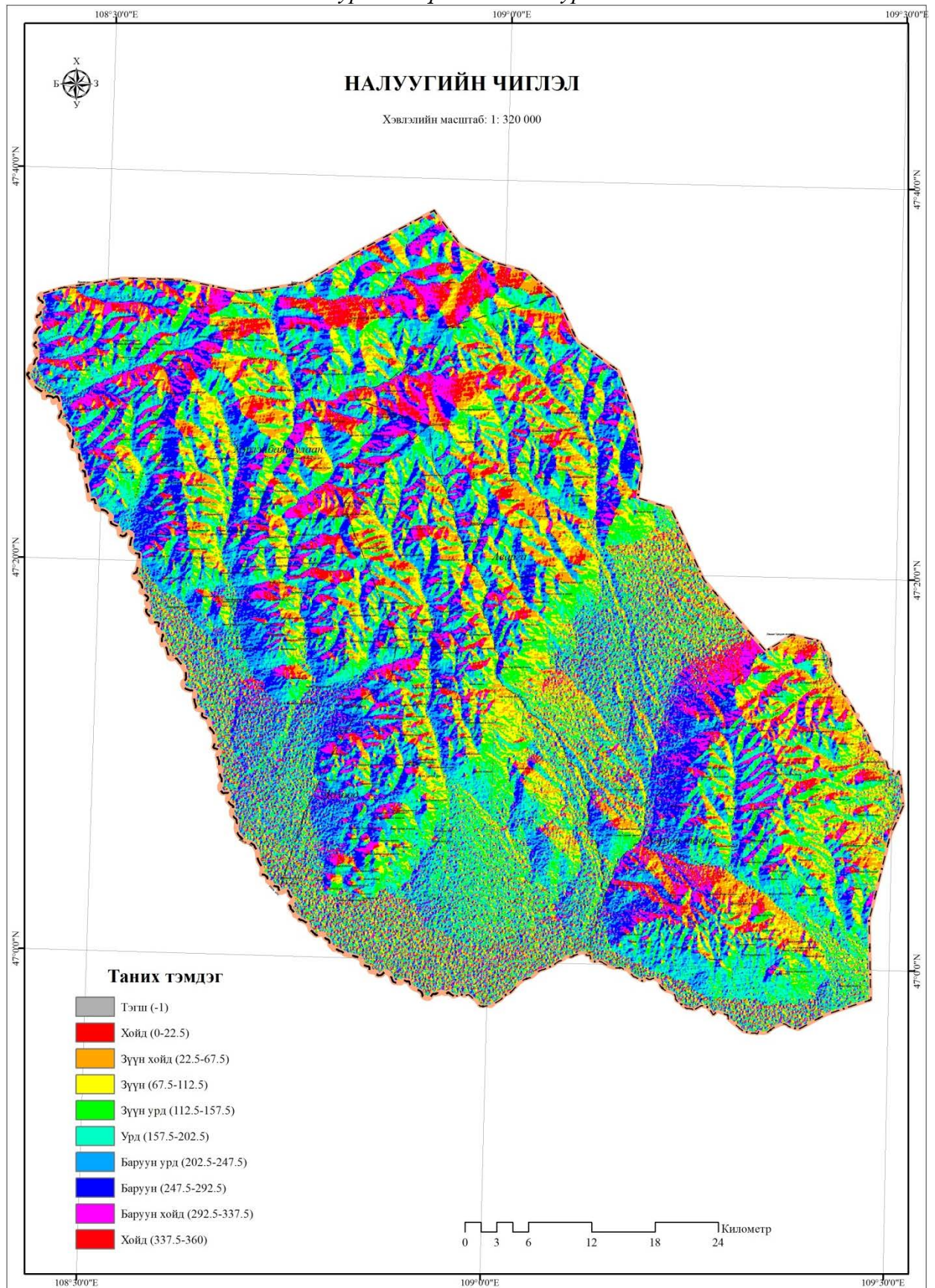
Гадаргын зүг зовхисийн хувьд сумын нутаг дэвсгэрийн 27.3 хувийг хойд, баруун хойд, зүүн хойд буюу 292.5-67.5 градусын зүг зовхис, 44.8 хувийг урд, зүүнурд, баруун урд зүг буюу 112.5-247.5 градусын зүг зовхис, 13.5 хувийг зүүн буюу 67.5-112.5 градусын зүг зовхис, 14.4 хувийг баруун зүг буюу 247.5-292.5 градусын зүг зовхистой гадарга тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт-6. Сумын гадаргын зүг зовхисын талбай.

Д/д	Зүг зовхис	Талбай /га/	Эзлэх хувь
1	Хойд(0-22.5)	31100.0	8.4
2	Зүүн хойд(22.5-67.5)	36503.0	9.5
3	Зүүн (67.5-112.5)	51679.4	13.5
4	Зүүн урд (112.5-157.5)	56300.9	14.7
5	Урд (157.5-202.5)	58745.2	15.3
6	Баруун урд(202.5-247.5)	57038.1	14.9
7	Баруун(247.5-292.5)	55342.0	14.4
8	Баруун хойд (292.5-337.5)	35946.2	9.4
Нийт		383920.1	100

График-4. Гадаргын зүг зовхис, эзлэх хувиар.

Зураг-7. Зүг зовхисын зураг.

2.2. Сумын уур амьсгал

Дэлгэрхаан сум нь Монгол орны физик газар зүйн мужлалын хувьд Хангай-Хэнтийн уулархаг их муж Хэнтийн мужийн Хэнтийн захын уулсын тойрог, Монголын дорнод талын их муж Халхын дундад ухаа гүвээт талын тойргийн заагт оршино. Дэлгэрхаан сум нь уур амьсгалын хувьд эрс тэс уур амьсгалтай хуурайдуу сэрүүн зунтай бүсэд нөхцөлд оршино. Хамгийн хүйтэн үе нь 1-р сар бөгөөд дундаж температур нь өвөлдөө -15-аас -40 хэм хүртэл хүйтэрдэг бол хамгийн халуун өдөр нь 7 сард ба зуны дундаж температур +15-аас +37 хэм хүрдэг байна.

Голдуу хаврын улиралд салхины хүч 12м/сек-ээс 14м/сек хүрч зарим үед 16-18м/сек хүрч салхилдаг. Өвлдөө дунджаар 5-аас 10 см зузаан усан бүрхүүл тогтдог. Жилийн анхны бороо 4 сарын эхээр анхны цас 9-р сарын дундуур ордог.

- 1 дүгээр сарын дундаж температур нь -17 °С
- 7 дугаар сарын дундаж температур +24 °С
- Агаарын үнэмлэхүй дулаан 35,5-40 °С дулаан, хамгийн хүйтэн нь 38-40 °С хүрдэг.
- Жилийн дундаж салхины хурд 1,6 м/с

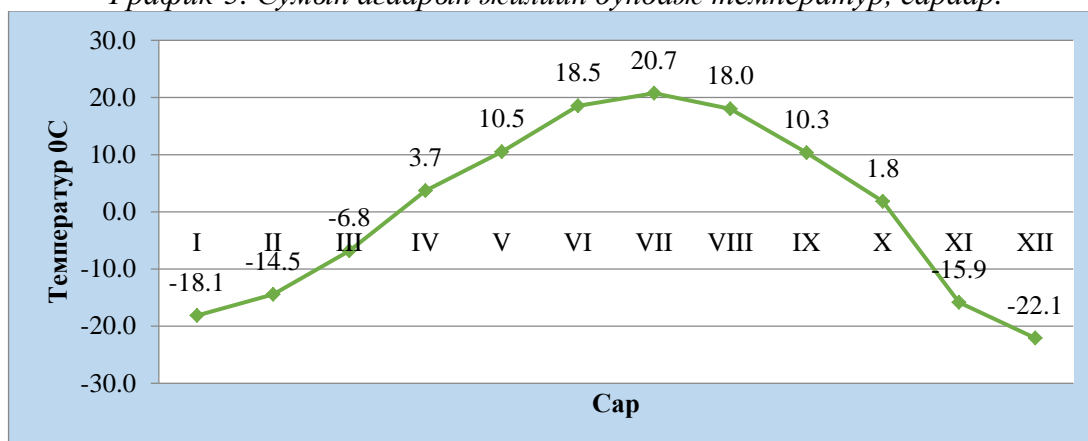
2.2.1. Агаарын температур.

Олон жилийн агаарын дундаж температур -2 хэм, өвлийн хамгийн хүйтэн 1-р сард -35-40 хэм, зуны хамгийн халуун нь +30-35 хэм хүрэх тохиолдол байдаг. Харин өнгөрсөн оны Дэлгэрхаан харуулын станцын мэдээнээс харвал жилийн дундаж температур -0.5⁰С бөгөөд 12 сард хамгийн хүйтэн буюу -22.1⁰С бол 7-р сард хамгийн халуун буюу 20.7⁰С байна.

Хүснэгт-7. Сумын сарын дундаж агаарын температур.

Огноо	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Жилийн дундаж
2015	-18.1	-14.5	-6.8	3.7	10.5	18.5	20.7	18.0	10.3	1.8	-15.9	-22.1	-0.5

График-5. Сумын агаарын жилийн дундаж температур, сараар.

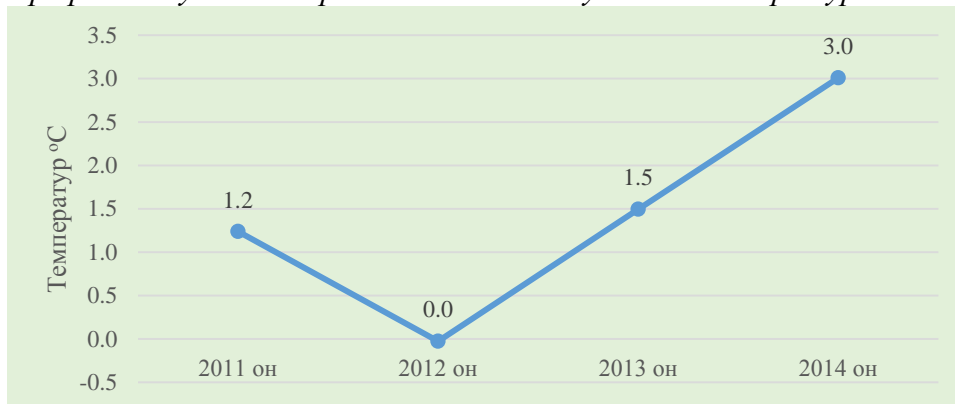

Хүснэгт-8. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур, °C.

Он	2011 он	2012 он	2013 он	2014 он	ОЖД
Жилийн дундаж	1.2	0.0	1.5	3.0	1.4

Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур 1.4 °C байгаа бөгөөд тус сүүлийн жилүүдэд нэмэгдэх хандлагатай байна.

График-6. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур.

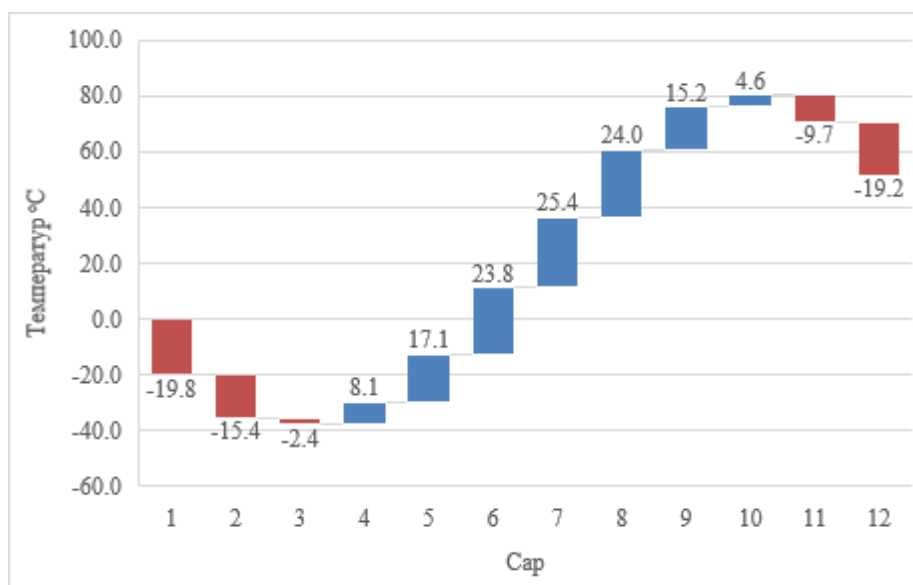

Сумын хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур нь өвлийн 1, 2 дугаар сард -19.8°C, хамгийн дулаан нь 7 дугаар сард 25.4 °C байгаа нь температурын зөрүү төдийлэн их бишийг харуулж байна. Энэ нь хадлан, бэлчээр болон таримал ургамлын ургалтанд сайнаар нөлөөлж байна.

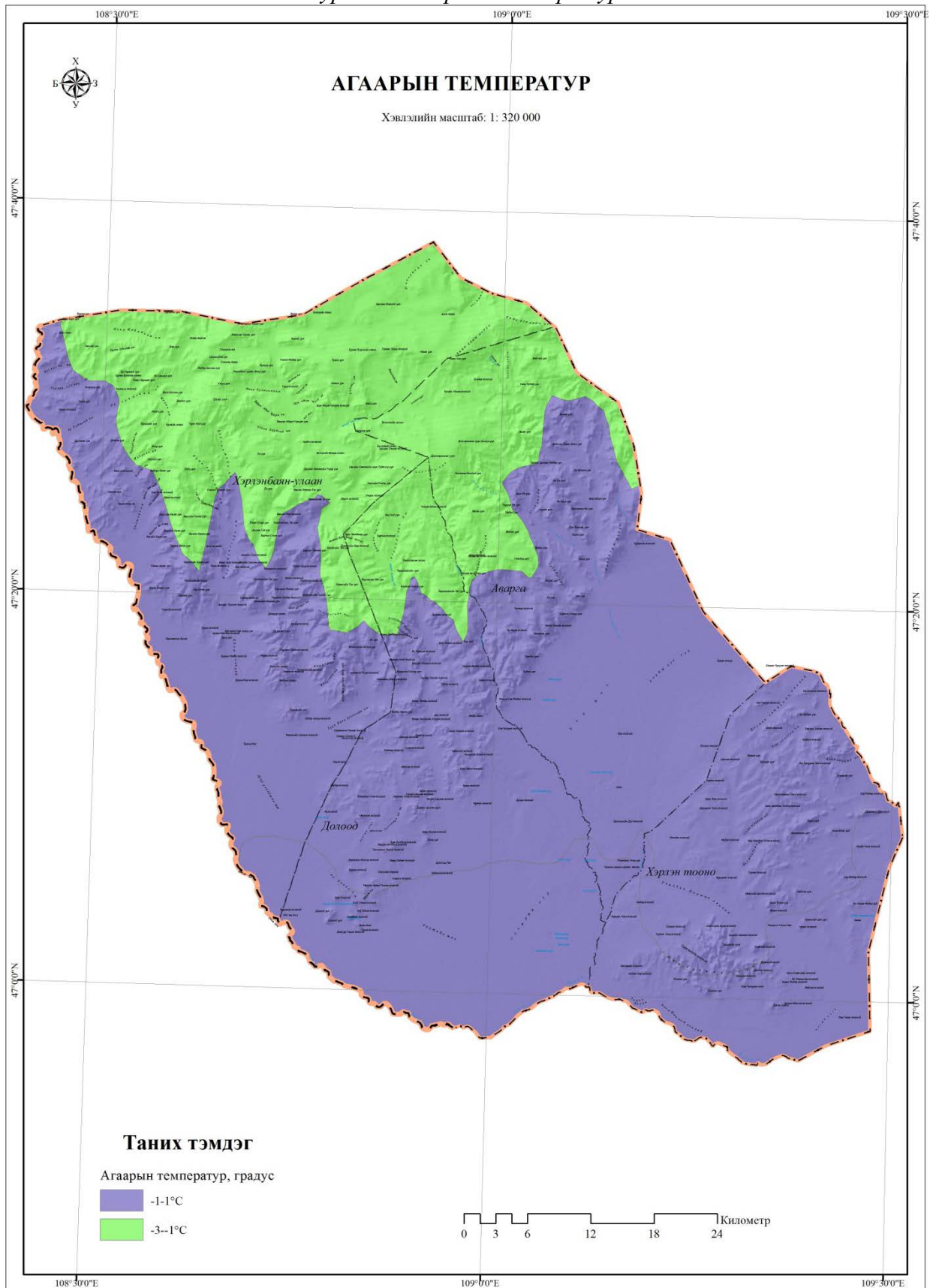
Хүснэгт-9. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, °C.

Станц	Сарууд												ОЖД
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Дэлгэрхаан	-19.8	-15.4	-2.4	8.1	17.1	23.8	25.4	24.0	15.2	4.6	-9.7	-19.2	4.3

График-7. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, °C.

Зураг-8. Агаарын температур.

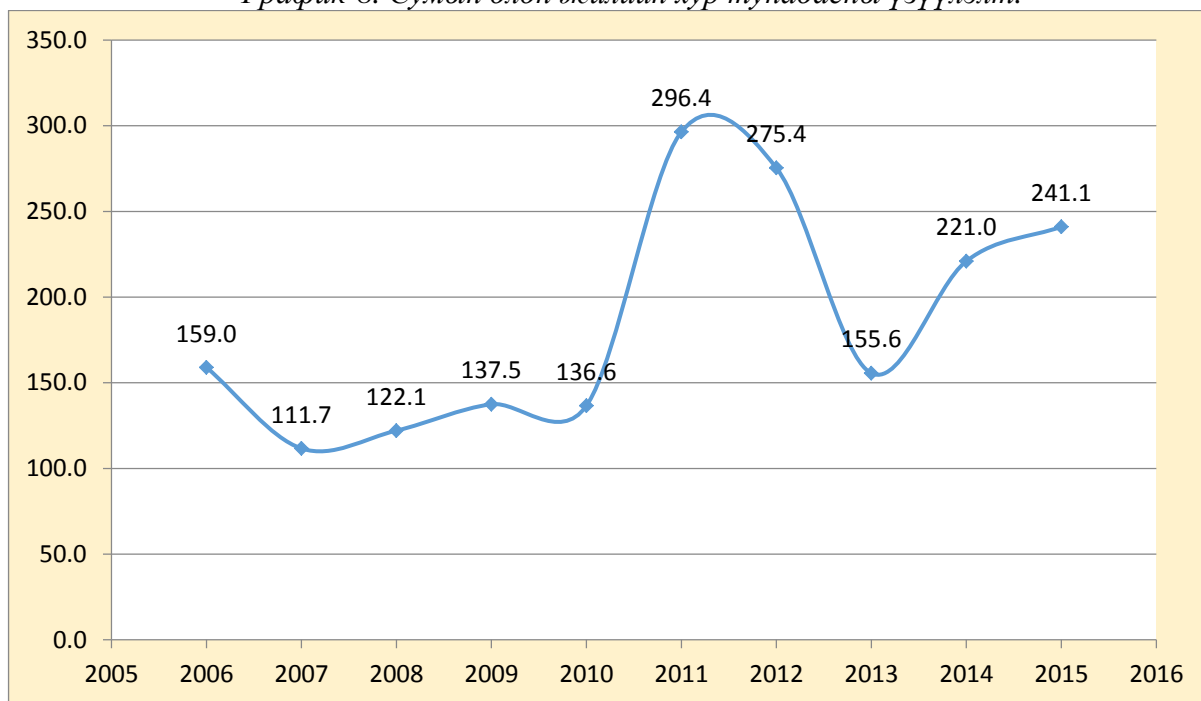

2.2.2. Хур тунадас.

Агаар мандлын орчил урсгал, орон нутгийн хотгор гүдгэрийн байдал, дэвсгэр гадаргын ууршил зэргээр хур тундасны горим тодорхойлогдоно. Хур тунадасны хэмжээ. Олон жилийн дундаж байдлаар тус сумын хойд уулархаг хэсгээр 300-325 мм, өмнөд хэсгээр 225-250 мм-ээс бага хур тунадас ордог байна. Дэлгэрхаан харуулын станцын мэдээнээс харвал хар тундасны нийлбэр 241 мм бол үүнийн 227 мм нь дулааны улиралд унасан бол 14 мм нь хүйтний улиралд унасан байна. Хамгийн их хур тундас унадаг сар нь 8-р сард 109 мм байна.

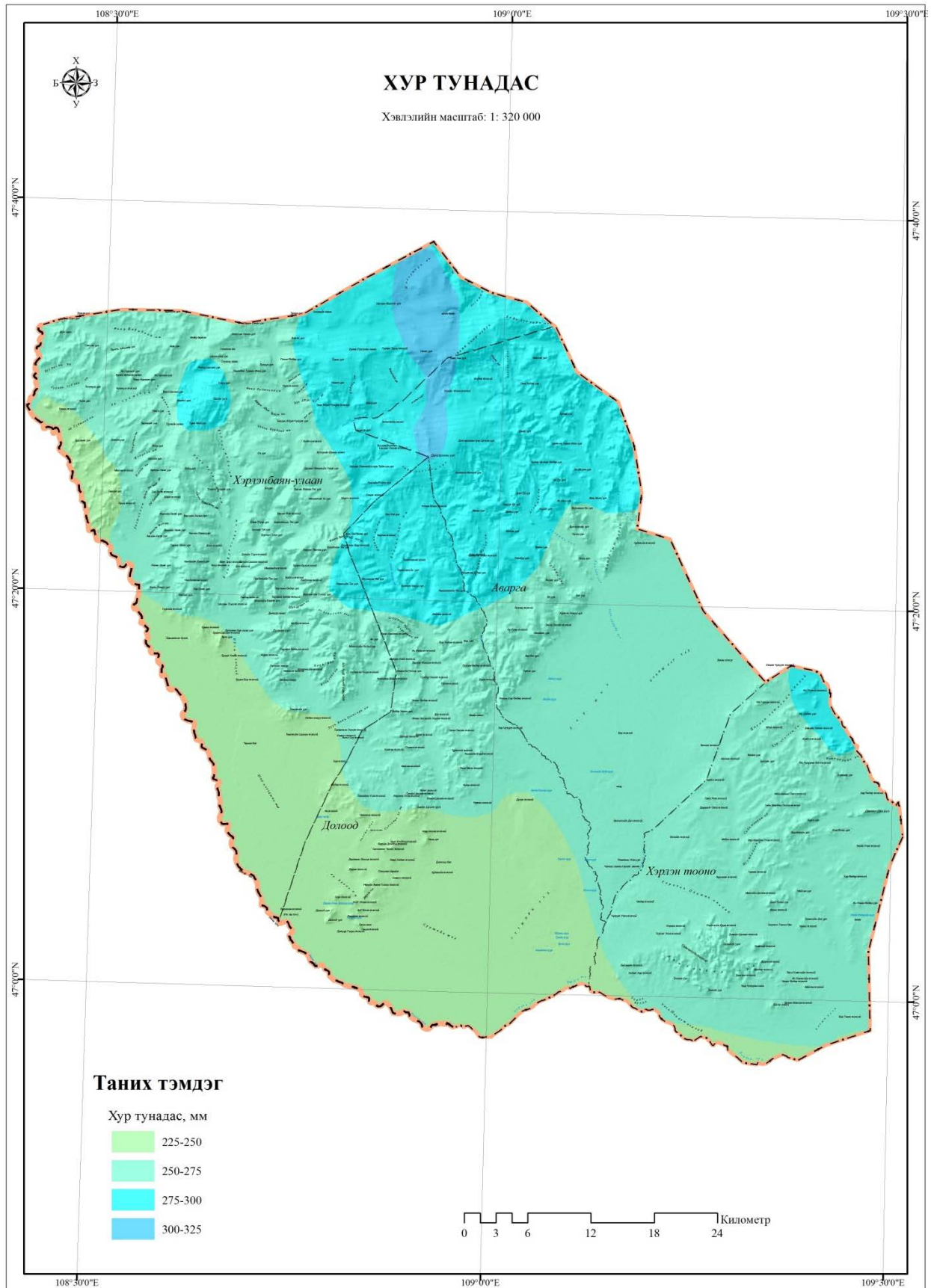
Хүснэгт-10. Сумын сарын хур тундас.

Станц, харуулын нэр	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Нийлбэр	Дулаан үе	Хүйтэн үе
Дэлгэрхаан	1.1	0.0	1.0	9.0	3.3	5.1	81.2	109.0	20.2	3.9	6.1	1.2	241	227	14

График-8. Сумын олон жилийн хур тунадасны үзүүлэлт.

Өвлийн улиралд цасан бүрхүүлийн дундаж зузаан 2,5 см-ээс хэтэрдэггүй ба 11 дүгээр сарын сүүлчээс 3 дугаар сар хүртэл тогтвортой цасан бүрхүүлтэй байдаг.

Зураг-9. Хур тунадас.

2.3. Хөрс, хөрсөн бүрхэвч

2.3.1. Хөрс үүсгэгч чулуулаг.

Дэлгэрхаан сумын нутгийн хөрс үүсгэгч чулуулаг нь делювийн хурдас, элювийн хурдас, элювийн хурдас, элюви-делювийн хурдсаас бүрдэнэ. Нилээд их хэмжээгээр делювийн хурдас 44.9 хувьд, элювийн хурдас 42.4 хувьд тус тус тархсан байна.

Хүснэгт-11. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг, талбай, хувь.

Д/д	Хөрс үүсгэгч чулуулаг	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Аллювийн хурдас	47058.39	12.3
2	Делювийн хурдас	162892.95	42.4
3	Элюви-делювийн хурдас	1682.81	0.4
4	Элювийн хурдас	172285.80	44.9
Нийт		383919.96	100.0

Элювийн хурдас: нутгийн 44.9 хувьд тархсан. Энэ хурдас нь голдуу уулын орой хяр нурууг дагаж том том хад чулуу, байц цохионуудын байдалтай тохиолдоно. Элювийн хурдасны онцлог нь нэг тогтсон байрандаа тогтмол байж байдаг онцлогтой бөгөөд түүний бүрэлдэхүүнд хад чулуунаас гадна элс сайр, шавранцар элсэнцэр хүртэл ихээхэн хэмжээгээр байна.

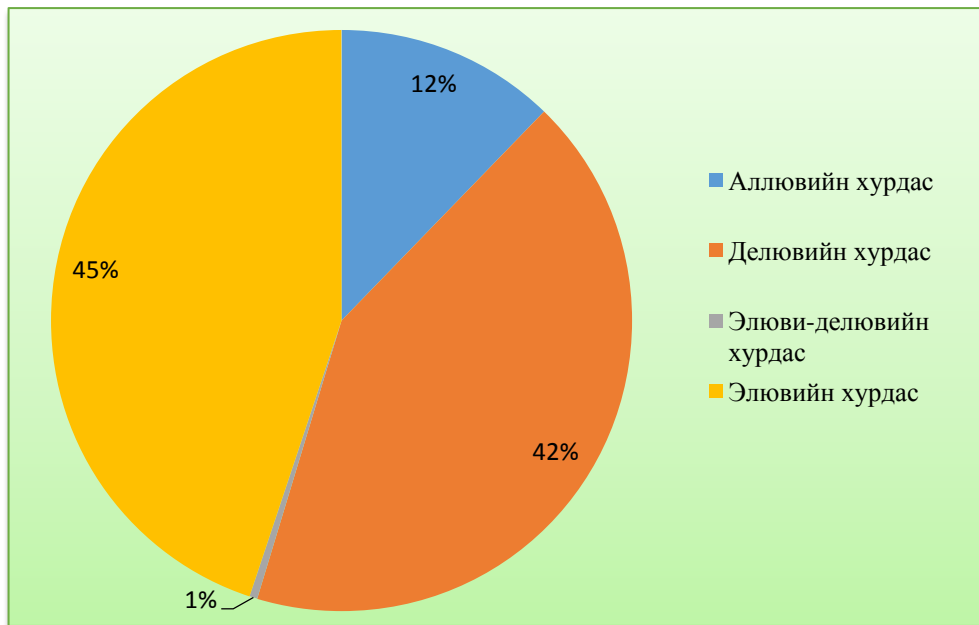
Делювийн хурдас: нутгийн 42.4 хувьд тархсан. Энэ хурдас нь уул толгодын хоорондох өргөн, нарийн хөндий, уулын хормой бэл, хужирлаг мараат нуга зэрэг газраар тархана. Энэ хурдас нь байгалийн янз бүрийн хүчин зүйлийн /салхи, ус, газар хөдлөлт/ нөлөөгөөр нэг байрнаас нөгөө байранд шилжин гулсах замаар анхныхаа байршлыг өөрчилдөг онцлогтой. Хурдсын бүрэлдэхүүнд элс хайрга, шавар жижиг чулуу, хурц ирмэг бүхий чулуулгууд хамрагдана.

Делювийн хурдас гол төлөв карбонатлаг шинж чанартай байхаас гадна түүний орчин нь гол төлөв шүлтлэгдүү байна. Энэ хурдсан дээр ихэнх тохиолдолд цайвар хүрэн, цөлөрхөг хээрийн бор, цайвар бор, цөлийн бор саарал нугын хөрсний янз дүрсүүд тархжээ. Механик бүрэлдэхүүний хувьд тоос ба элс давамгайлсан шавранцар эсвэл элсэрхэг ба элсэнцэр байдаг. Ийм хурдас нь нилээд зузаантайгаар хотгор газраар тархах ба голдуу карбонатлаг байна. Карбонат дахь нүүрсхүчлийн агууламж үлэмж их .

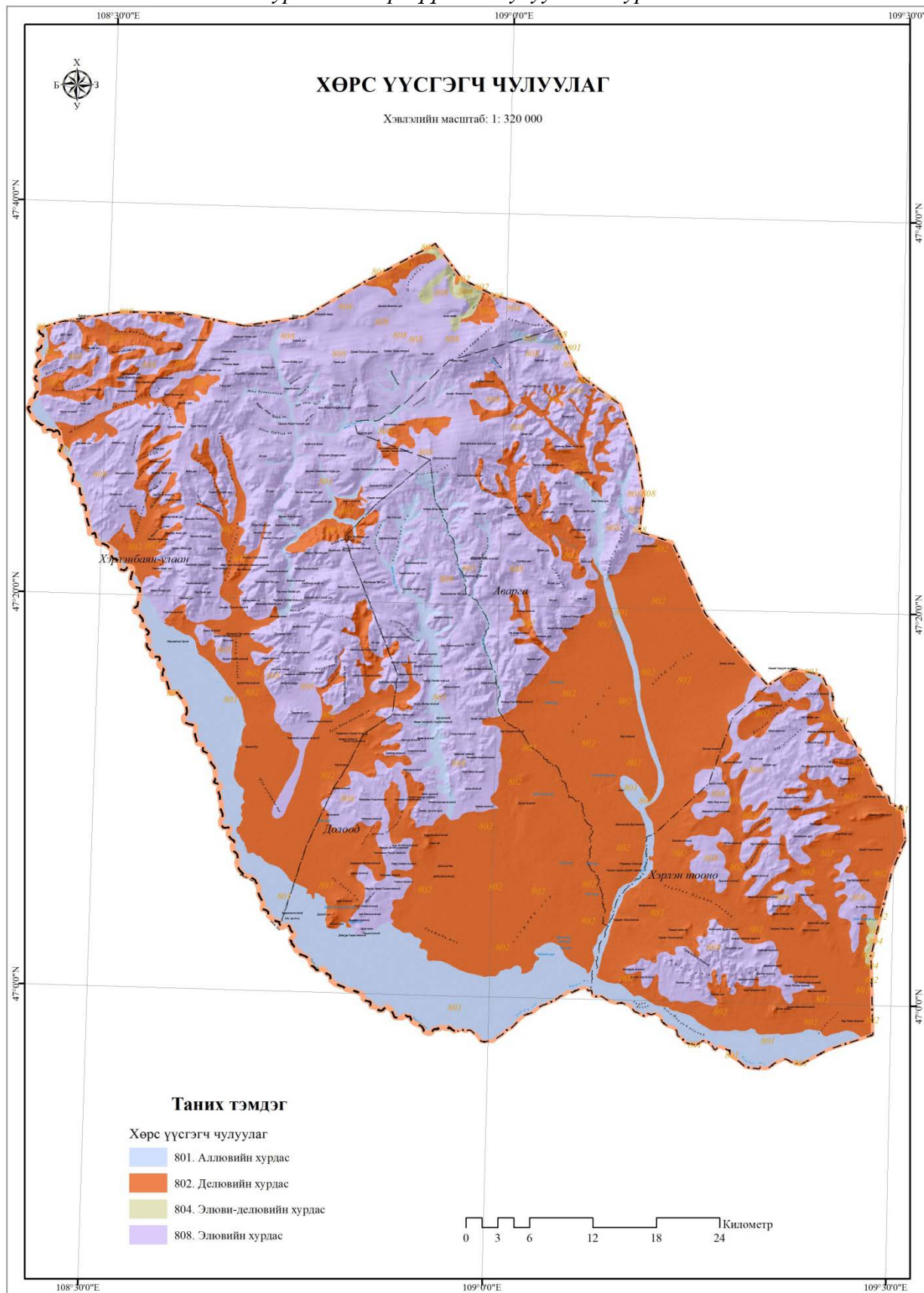
Аллювийн хурдас: нь нутгийн 12.3 хувьд тархсан. Аллювийн хурдас нь голын хөндийн сав газар ялангуяа дэнж татам нуга, нуурын хөвөөгөөр элбэг тохиолдоно. Мөн голын дэнж уулын бэл хормойн хэсгээр аллювийн хурдас нь 0.5-1.5 м хүртэл зузаан үе давхаргыг үүсгэж тогтсон байна. Аллювийн хурдасны зузаан нь томоохон гол, нуурын хөндийд 10-15м хүртэл байх бөгөөд ихэвчлэн элс, хайрга, элсэнцэр, шавранцар механикийн бүрэлдэхүүнтэй байна. Зарим их намагтай газраа шаварлаг хурдас ихээхэн

хэмжээгээр тархах боловч тэнд линз хэлбэрийн элс, хайрган давхаргыг үүсгэдэг байна. Эндэхийн томоохон голын хөндийнүүдэд ихэвчлэн дан хайргархаг-элсэнцэр, элсэнцэр хурдас зонхилж давсархаг карбонатлаг шинж чанарын хувьд янз бүр байна. Аллювийн хурдас нь өөрийнхөө бүрэлдэхүүнд том жижиг янз бүрийн хэмжээтэй бөөрөнхий хэлбэрийн хайрга чулуулгуудыг агуулан үелэн тогтсон байдлаараа онцлогтой байна.

График-9. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг эзлэх хувь.

Зураг-10. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн зураг.

2.3.2. Хөрсний хэв шинж.

Сумын хөрсөн нийт 17 хэв шинжийн хөрс тархсан бөгөөд хамгийн их тархсан хөрс нь 25.3 хувийг эзлэх уулын хүрэн хөрс бол дараа нь 22.9 хувийг жинхэнэ хүрэн хөрс, 14.8 хар хүрэн, 14.6 хувийг уулын хар хүрэн хөрс тус тус хамгийн түгээмэл тархсан бол бусад нь бага хэмжээгээр тархсан байна.

Хүснэгт-12. Сумын хөрсний хэв шинж /талбай-га, %/.

Д/д	Хөрсний хэв шинж	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Аллювийн нуга-намгийн хөрс	9294.1	2.4
2	Аллювийн нугын сулавтар хөгжилтэй хөрс	16347.4	4.3
3	Аллювийн нугын хөрс	19288.7	5.0
4	Аллювийн ширэгт хөрс	2128.1	0.6
5	Гүйцэт бус хөгжилтэй хүрэн хөрс	7547.3	2.0
6	Далд глейрхэг хар шороон хөрс	4386.1	1.1
7	Жинхэнэ хүрэн хөрс	88028.8	22.9
8	Нугын хужир /Чийгт хэлбэрийн хужир/ хөрс	1737.6	0.5
9	Нугын хүрэн хөрс	11101.8	2.9
10	Өндөр уулын нугын ердийн хөрс	6179.2	1.6
11	Уулын ердийн хар шороон хөрс /карбонатлаг биш/	1348.6	0.4
12	Уулын ойн ширэгт бараан хөрс	3005.7	0.8
13	Уулын ойн ширэгт ердийн /жинхэнэ/ бараан хөрс	1399.3	0.4
14	Уулын хар хүрэн хөрс	55937.5	14.6
15	Уулын хүрэн хөрс	97201.3	25.3
16	Уулын ширэгт тайгын чандруулаг хөрс	2228.3	0.6
17	Хар хүрэн хөрс	56759.9	14.8
Нийт		383920.0	100

Уулын хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 97201.3 га буюу нутаг дэвсгэрийн 25.3 хувийг эзлэн тархсан байна. Уулын хүрэн хөрс нь нам ба бэсрэг уулсын элювийн хурдас дээр тогтоно. Уулын хүрэн хөрсний үе давхаргууд нь харьцангуй нимгэн чулуурхаг бөгөөд гүн рүүгээ чулууны хэмжээ улам ихэснэ. Бага зэрэг чулуурхаг хувилбарт ялмагт давхаргад нь 10 хүртэл хувийн чулуу агуулагдана.

Ялмагт давхарга нь голдуу бөөмөрхөг бүтэцтэй, 15-16 см-ийн зузаантай бөгөөд хөрс үүсэгэгч эх чулуулгийн давхарга нь 21-42 см-т оршино.

Ялмагийн агууламж 4.7% (хавсралт 4) бөгөөд шингээгдсэн суурийн нийлбэрт кальцийн катион давамгайлна. Хөдөлгөөнт фосфорын хангамж ядуу. Хөрсний орчин рН саармаг ба сулавтар шүлтлэг.

Жинхэнэ хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 88028.8 га буюу нутаг дэвсгэрийн 22.9 хувийг эзлэн тархсан байна. Тус хөрс нь ихэвчлэн уулын хоорондох нарийхан ам хөндий түүний ёроолын тэгшивтэр хэсэг, налуувтар хажуунууд, голын дэнж, нуур цөөрмийн ойролцоох хотгор, тэгшивтэр гадаргад голлон тархана. Хотгор хөндийн хөрс нь далайн түвшнээс дээш 1500-2300 м өндөрт өргөгдсөн байгалийн үржил шим гадаргын байдлаараа арай илүү тохиромжтой байдгаас ялангуяа хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг /хадлан бэлчээр, тариалан/ энэ хөрсөн дээр явуулдаг юм. А үе

давхарга нь бараандуу хүрэн өнгөтэй, бага зэрэг чийгтэй, нягт, үйрмэг чулуу ихтэй, бөөмөрхөг сулавтар үрлэн бүтэцтэй, ургамлын үндсээр бага, хөнгөн шавранцар, шилжилт аажим

Энэ хөрсний шингээх сууриудын катионы нийлбэр ялзмагт үе давхаргад 100 гр хөрсөнд 26,26-29,58 мг/экв байх боловч үе давхарга доошлох тутам аажмаар ихсэж байгаад хөрс үүсгэгч эх чулуулагтаа 100 гр хөрсөнд 40,40 мг/экв болтол ихэссэн. Харин хөрсний урвалын орчны ялзмагт үе давхаргатаа сулхан хүчиллэг байгаад доошлоход саармаг орчинд дөхөж байв.

Хар хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 56759.9 га буюу нутаг дэвсгэрийн 14.8 хувийг эзлэн тархсан байна. Хар хүрэн хөрсний өнгөн гадаргад болон профилд чулуурхаг -10% хүрч байгаа нь бага зэргийн чулуурхаг хөрсөнд хамрагдана. Хөрсний ялзмагт үе давхаргын дундаж зузаан 28 см хүрэх ба ерөнхийдөө 26-29 см-т хэлбэлзэнэ.

Элсэрхэг хөрсөнд карбонатын агууламжаас хамаарч нилээд шүлтлэг шинжтэй байна, давсны хүчилд 46-52 м-т бургилт үзүүлнэ. Механик бүрэлдэхүүнээр дунд шавранцар болон элсэнцэр төрлөөр илэрнэ. Шавранцар хөрсөнд шаварлагын зүйл 32,9%, элсэнцэр хөрсөнд 15,1-17,7% хүрнэ. Дунд шавранцар төрөлд том ширхэгтэй тоос 32,0% хүрч, элсэн фракци 17,9% хүрнэ. Элсэнцэр хөрсөнд элс ихтэй 60,9-71,0% хүрч, тоосны агууламж буурч 9,5-9,8% байна.

Хар хүрэн хөрсний дээд давхарга ялзмаг ихтэй, дунд шавранцар төрөлд 4,9%, элсэнцэрт 2,4-2,6%, ерөнхий азотын хэмжээ дунд шавранцар төрөлд мөн өндөр 0,22% байна. Хөрсний ялзмагийн агууламж болон механик бүрэлдэхүүнээс хамаарч шингээгдсэн сууриудын нийлбэр дээд давхаргад 100 г хөрсөнд 12,3-33,3мг/экв хүрч кальци давамгайлна.

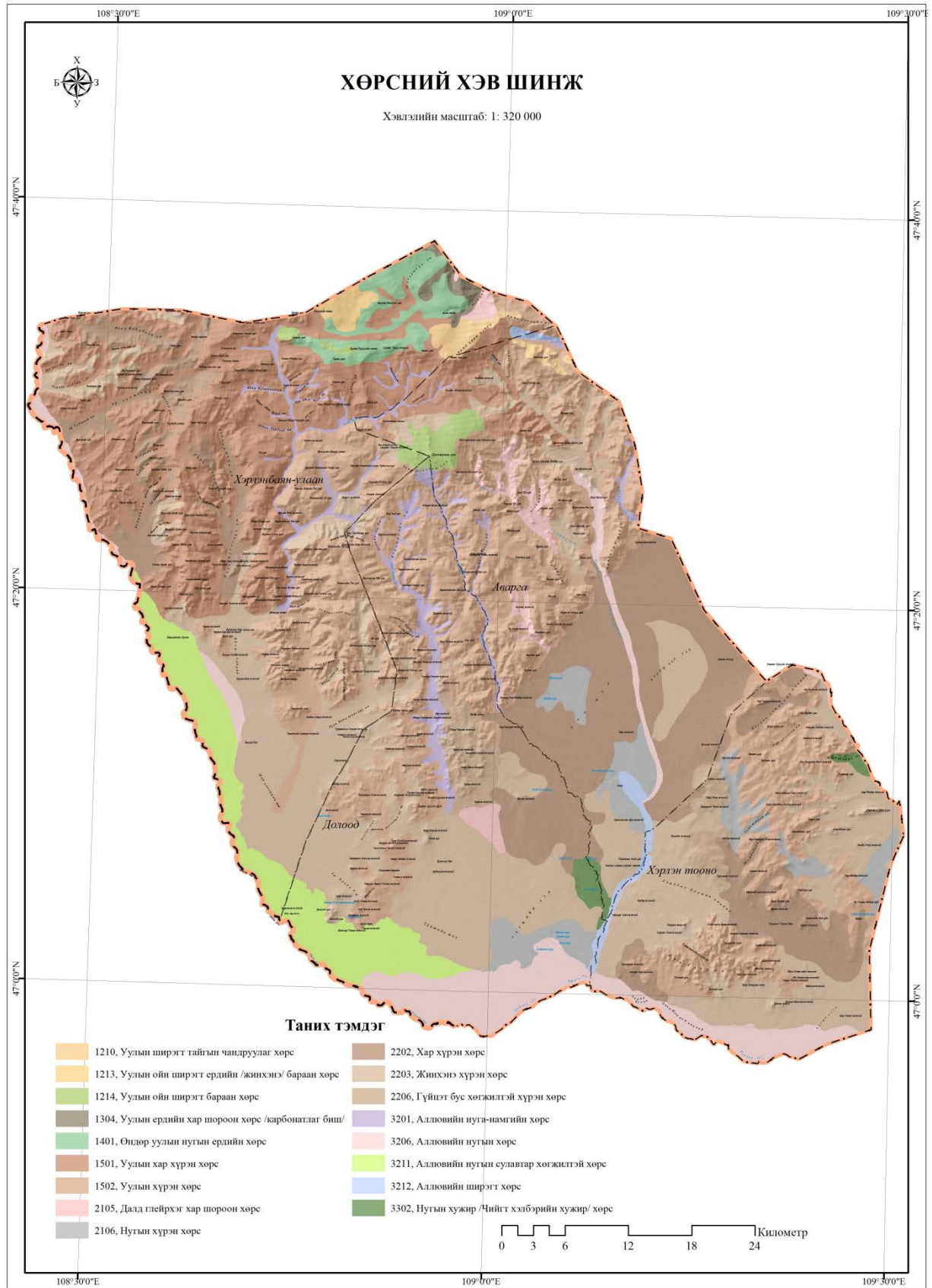
Хөрсний урвалын орчин ургамлын үндэстэй хэсэгтээ саармагт ойр шинжтэй рН 6,6-7,0 үе давхаргын доод хэсэгт шүлтлэг рН 7,5-7,7 орчинтой байна. Хөрсний шимт бодисын хангамж харилцан адилгүй, элсэнцэр төрөлд фосфорын хангамж өндөртэй /100 г хөрсөнд 2,28-3,16мг/, солилцоот кали дунд шавранцар болон элсэнцэр хөрсөнд их биш байна.

Уулын хар хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 55937.5 га буюу нутаг дэвсгэрийн 14.6 хувийг эзлэн тархсан байна. Энэ бага хэв шинжийн хөрс нь уулын тагт, баруун ба баруун хойд ар талын хажууг дагаж хар шороон хөрснөөс арай доогуур бүсэд уулынхаа бусад хөрстэйгөө бүрдлийн байдалтайгаар тархана. Хар хүрэн хөрсний ялзмагт үеийн зузаан дунджаар 15-25 см орчимд хэлбэлзэх бөгөөд бараандуу

харавтар хүрэн өнгөтэй, хуурайвтар, чулуурхаг, тоосорхог, бөөмөрхөг бүтэцтэй ихэвчлэн дунд хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Ялзмагт үеийн дараагаар цайвардуу бор буюу бор саарал өнгөтэй нягтарсан чийлэг нэлээд чулуурхаг хаяа карбонаттай, карбонатгүй гол төлөв элсэнцэр, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй эллювийн В давхарга эхэлнэ. Энэ давхарга төдий л зузаан биш 10-20 см үргэлжлээд маш их хэмхдэс бутармал чулуу бүхий С давхарга эхэлнэ.

Зураг-11. Хөрсний тархалтын зураг.

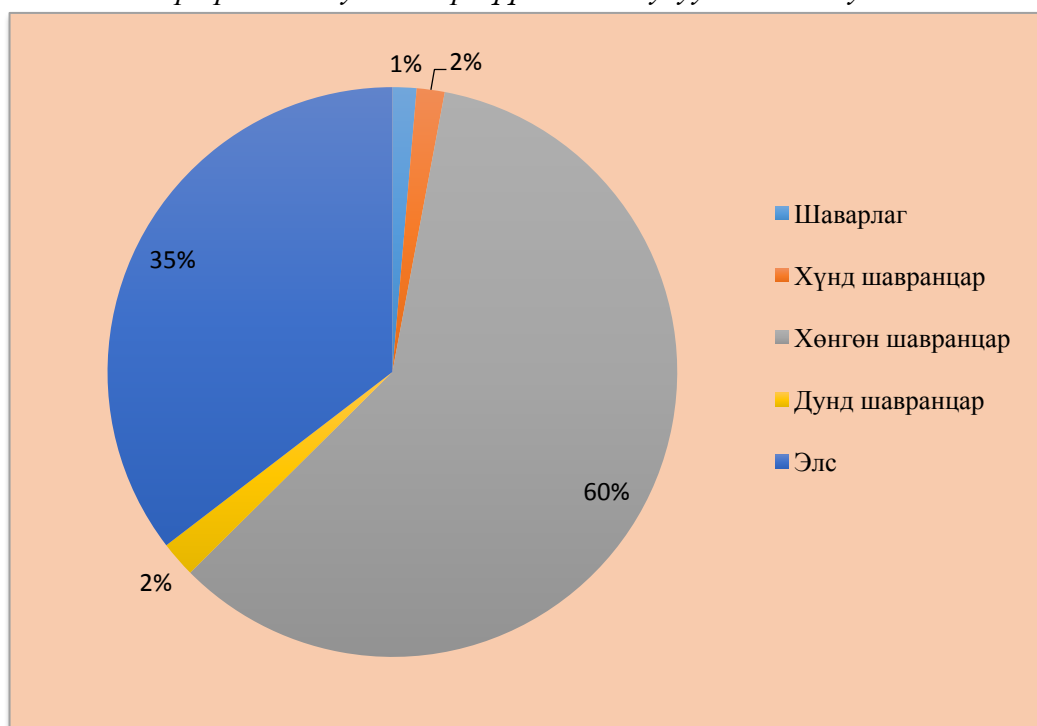
2.3.3. Сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн.

Сумын нутаг дэвсгэрийн 59.6 хувийг хөнгөн шавранцар, 35.4 хувийг элсэн механикийн бүрэлдэхүүнтэй хөрс хамгийн их тархсан бол бага буюу 2 хувийг дунд шавранцар, 1.6 хувийг хүнд шавранцар, 1 хувьд шаварлаг механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс тархсан байна.

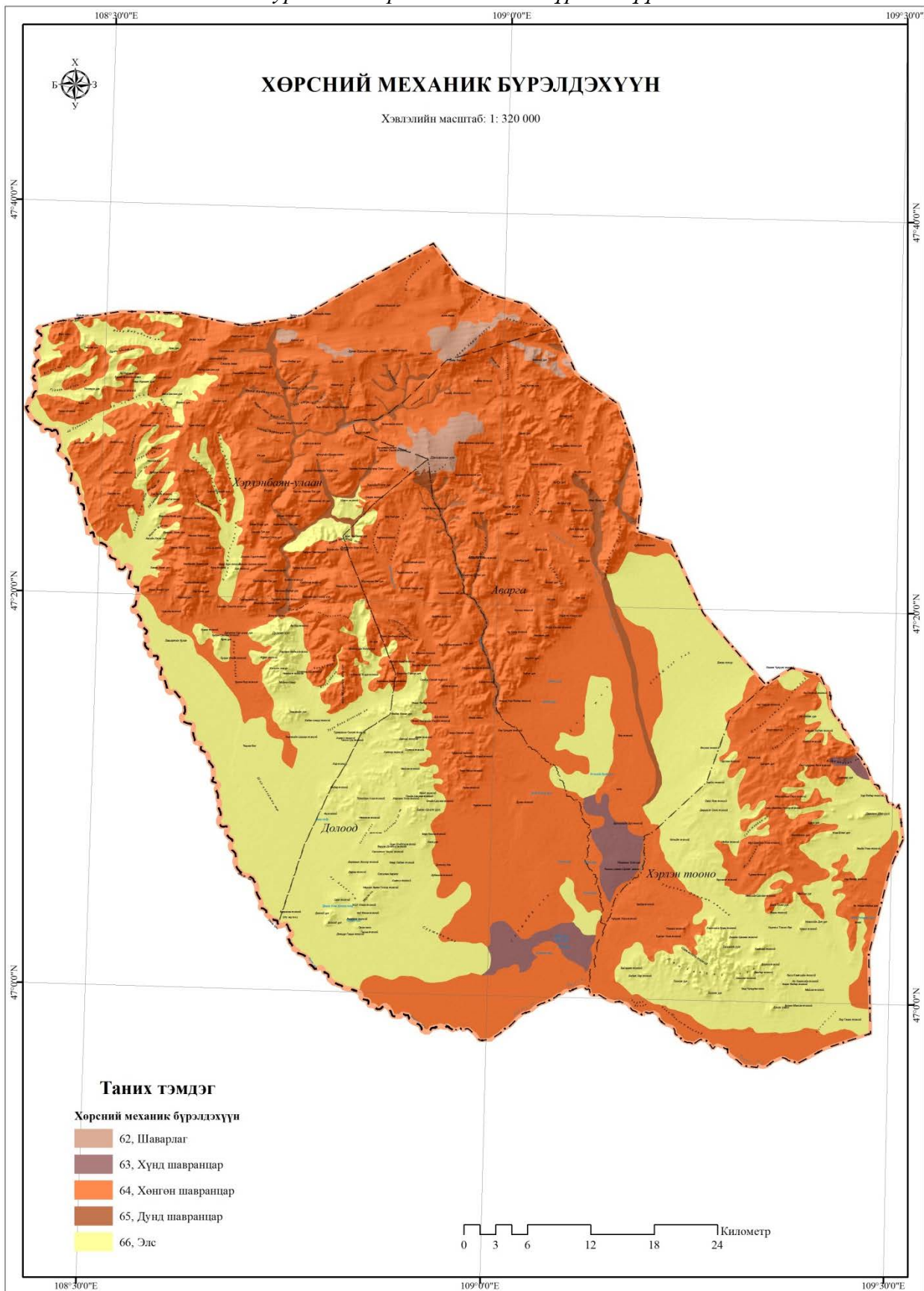
Хүснэгт-13. Сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн талбай, га.

Д/д	Механик бүрэлдэхүүн	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Шаварлаг	5234.0	1
2	Хүнд шавранцар	6085.0	1.6
3	Хөнгөн шавранцар	228864.9	59.6
4	Дунд шавранцар	7800.5	2.0
5	Элс	135935.5	35.4
Нийт		383919.96	100

График-10. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг эзлэх хувь.

Зураг-12. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн.

2.4. Ургамалжилт

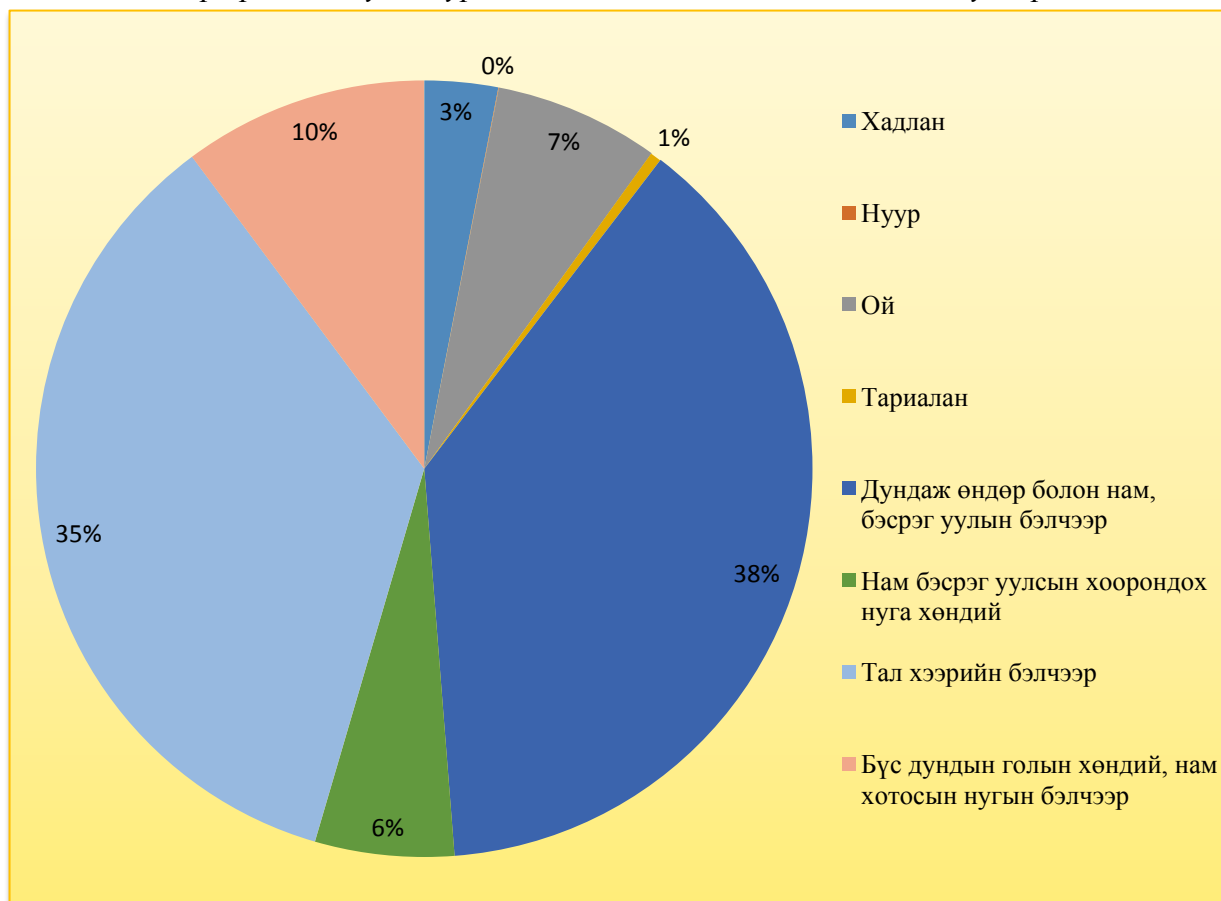
2.4.1. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж.

Дэлгэрхаан сумын гадарга нь өөр хоорондоо ялгаа бүхий ландшафттай бөгөөд нийт нутаг дэвсгэрийн 38.4 хувийг дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр ургамал, 35.3 хувийг тал хээрийн бэлчээрийн ургамал, 10.2 хувийг бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээрийн ургамал, 5.8 хувийг нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндийн бэлчээрийн ургамал тус тус тархсан байна.

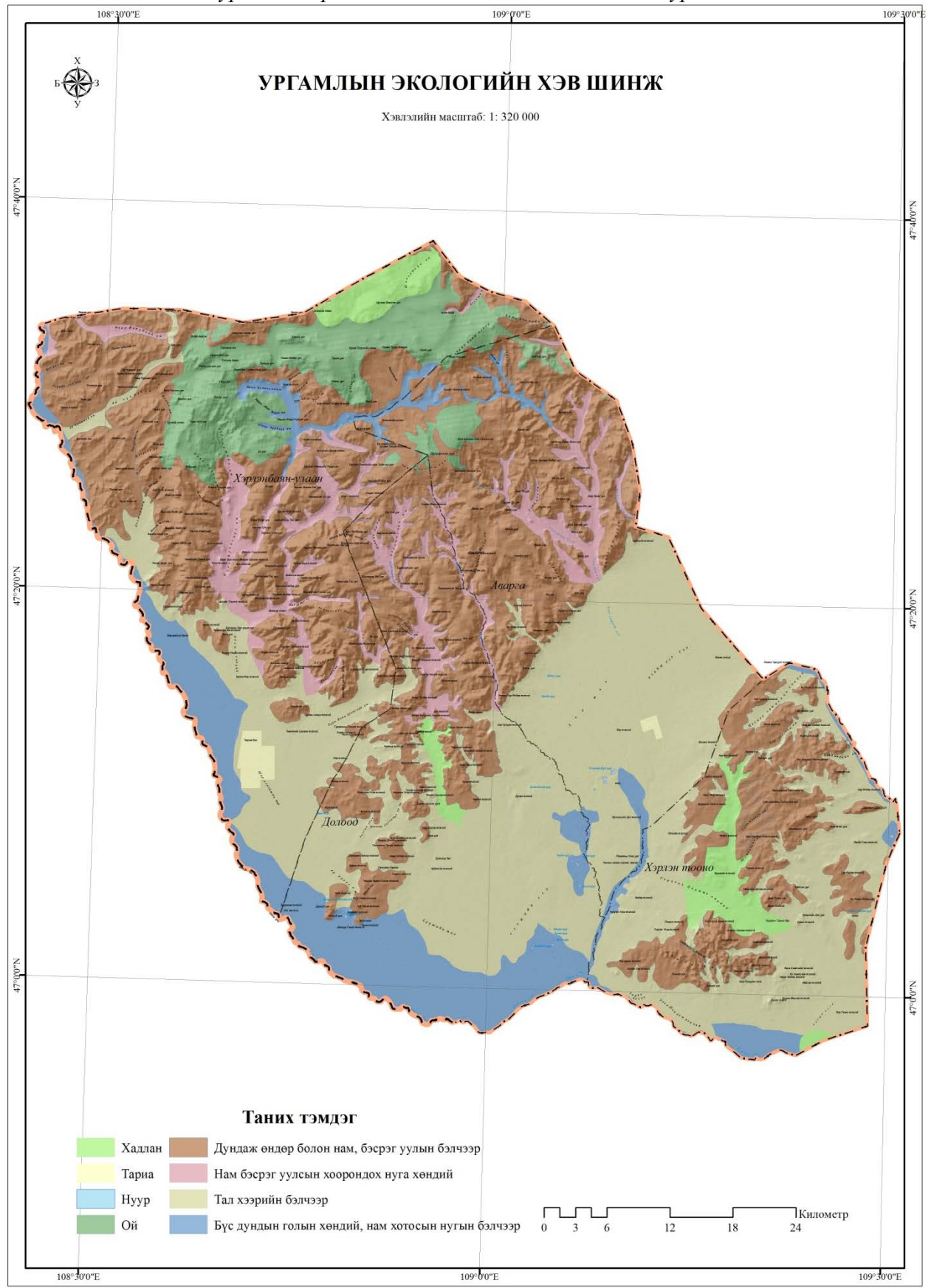
Хүснэгт-14. Сумын ургамалын экологийн хэв шинж.

Д/д	Ургамлын хэв шинж	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Хадлан	11749.6	3.1
2	Нуур	87.8	0.0
3	Ой	26296.1	6.8
4	Тариалан	1774.8	0.5
5	Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр	147252.4	38.4
6	Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий	22184.8	5.8
7	Тал хээрийн бэлчээр	135447.8	35.3
8	Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр	39126.6	10.2
Нийт		383920.0	100

График-11. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж, эзлэх хувиар.

Зураг-13. Ургамлын экологийн хэв шинжийн зураг.

2.4.2. Сумын бэлчээрийн ургамалжилт, төрөл.

Сумын нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд 40 гаруй хэв шинжийн ургамалжилт илэрсэн байна. Үүнээс хамгийн түгээмэл тархсан нь 27.3 хувийг уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээрийн ургамал, 26.3 хувийг тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээрийн ургамал, 13.1. тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хөрстэй хээрийн бэлчээрийн ургамал тус тус тархсан байна.

Хүснэгт-15. Сумын бэлчээрийн ургамалын анги.

Ангилалын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги	Талбайн хэмжээ	Эзлэх хувь
У-II	Уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр	9630.1	2.8
У-III	Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн ДЗсийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр	3078.7	0.9
У-IV	Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр	93791.1	27.3
У-V	Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр	40752.5	11.8
УХ-II	Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга	22184.8	6.4
Х-I	Тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр	44925.5	13.1
Х-II	Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр	90522.3	26.3
Н-I	Голын хөндий нуурын захын аллювийн нугат намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр	5079.3	1.5
Н-II	Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга	21991.6	6.4
Н-III	Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга	11488.0	3.3
Н-IV	Хужир мараатай нугын хээржсэн хөрстэй нам хотосын нуга	567.6	0.2
Нийт		344011.6	100.0

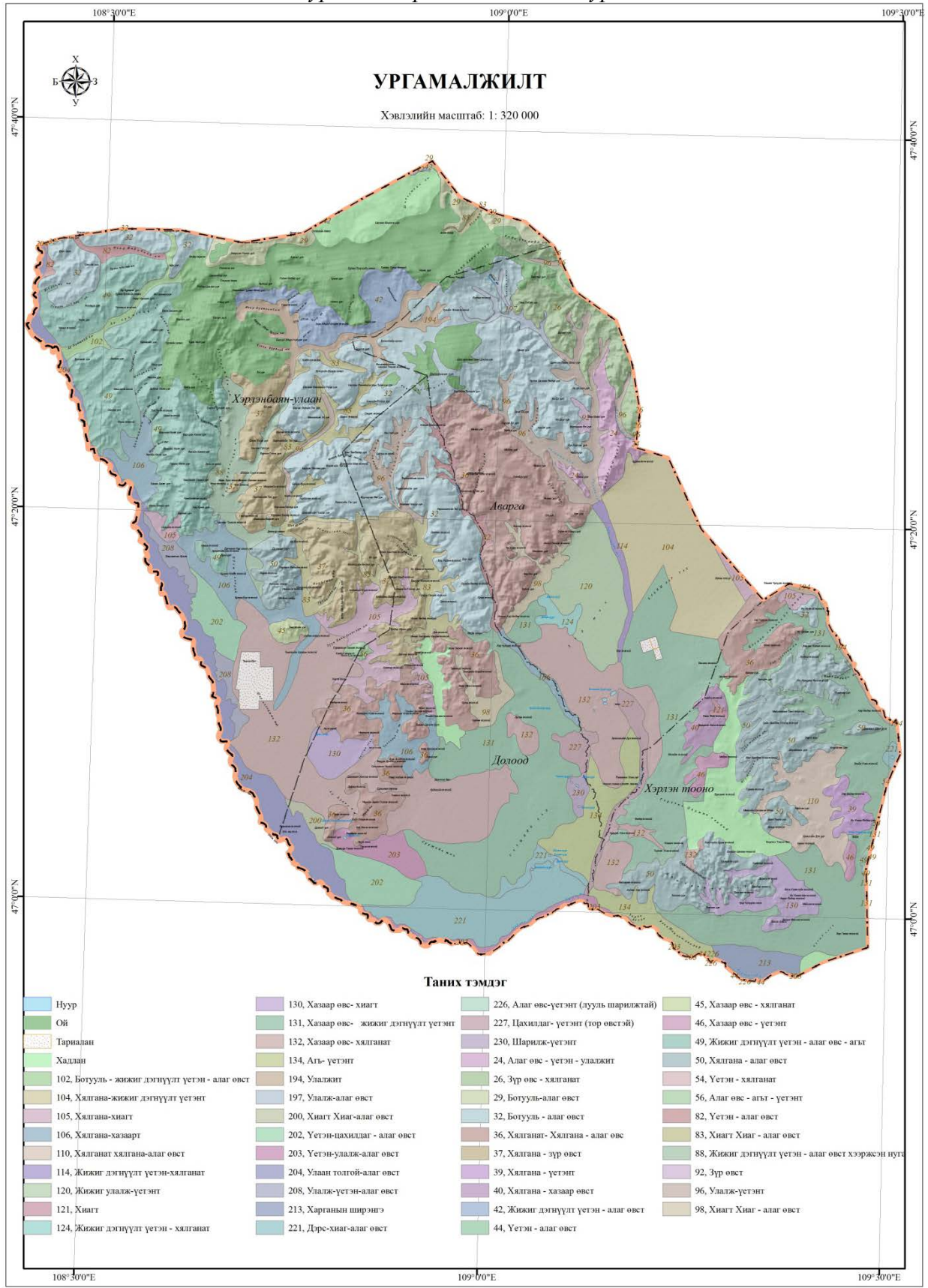
Хүснэгт-16. Сумын бэлчээрийн ургамалын төрөл зүйл.

Д/д	Зураг дээрхи индекс	Ангилалын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги, бүлэг төрөл, төрлүүдийн нэр	Талбайн хэмжээ
		У	Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр	
		У-II	<i>Анги: Уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр</i>	
		У-II-3	Бүлэг төрөл: Алаг өвст	
1	24	У-II-3-2	Алаг өвс - үетэн - улалжит	2754.1
2	26	У-II-3-4	Зүр өвс - хялганат	6876.0
		У-III	<i>Анги: Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр</i>	
		У-III-1	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
3	29	У-III-1-2	Ботууль - алаг өвст	3078.7

		У-IV	Анги: Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр	
		У-IV-2	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
4	32	У-IV-2-1	Ботууль - алаг өвст	41107.4
5	36	У-IV-2-5	Хялганат, Хялгана - алаг өвст	27816.3
6	37	У-IV-2-6	Хялгана - зүр өвст	15095.0
7	39	У-IV-2-8	Хялгана -үетэнт	1501.3
8	40	У-IV-2-9	Хялгана - хазаар өвст	1524.6
9	42	У-IV-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст	4890.9
10	44	У-IV-2-13	Үетэн - алаг өвст	85.3
11	45	У-IV-2-14	Хазаар өвс - хялганат	655.0
12	46	У-IV-2-15	Хазаар өвс - үетэнт	1115.3
		У-V	Анги: Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр	
		У-V-1	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
13	49	У-V-1-2	Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвс - агьт	22359.3
14	50	У-V-1-3	Хялгана - алаг өвст	18051.0
15	54	У-V-1-7	Үетэн - хялганат	33.6
		У-V-2	Бүлэг төрөл: Алаг өвст	
16	56	У-V-2-1	Алаг өвс - агь - үетэн	308.6
		УХ	Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий	
		УХ-II	Анги: Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга	
		УХ-II-1	Бүлэг төрөл: Үндэслэг ишт үетэнт	
17	82	УХ-II-1-1	Үетэн - алаг өвст	2649.7
18	83	УХ-II-1-2	Хиагт, Хиаг - алаг өвст	7004.4
		УХ-II-2	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
19	88	УХ-II-2-4	Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст хээржсэн нуга	4604.8
		УХ-II-3	Бүлэг төрөл: Алаг өвст	
20	92	УХ-II-3-2	Зүр өвст	320.8
		УХ-II-4	Бүлэг төрөл: Улалжит	
21	96	УХ-II-4-1	Улалж - үетэнт	7605.1
		Х	Тал хээрийн бэлчээр	
		Х-I	Анги: Тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр	
		Х-I-1	Бүлэг төрөл: Үндэслэг ишт үетэнт	
22	98	Х-I-1-1	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	2861.0
		Х-I-2	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
23	102	Х-I-2-1	Ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	1405.3
24	104	Х-I-2-3	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	12527.8
25	105	Х-I-2-4	Хялгана-хиагт	5541.3
26	106	Х-I-2-5	Хялгана-хазаарт	9899.8
27	110	Х-I-2-9	Хялганат, хялгана-алаг өвст	4921.2
28	114	Х-I-2-13	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	967.1
		Х-I-4	Бүлэг төрөл: Улалжит	
29	120	Х-I-4-1	Жижиг улалж- үетэнт	6802.0

		Х-II	<i>Анги: Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр</i>	
		Х-II-1	Бүлэг төрөл: Үндэслэг ишт үетэнт	
30	121	Х-II-1-1	Хиагт	149.8
		Х-II-2	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
31	124	Х-II-2-3	Жижиг дэгнүүлт үетэн - хялганат	783.1
32	130	Х-II-2-9	Хазаар өвс- хиагт	5304.7
33	131	Х-II-2-10	Хазаар өвс- жижиг дэгнүүлт үетэнт	48040.4
34	132	Х-II-2-11	Хазаар өвс- хялганат	29766.6
		Х-II-3	Бүлэг төрөл: Алаг өвст	
35	134	Х-II-3-2	Агь- үетэнт	6477.6
		Н	Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр	
		Н-I	<i>Анги: Голын хөндий нуурын захын аллювийн нугат намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр</i>	
		Н-I-2	Бүлэг төрөл: Улалжит	
36	194	Н-I-2-1	Улалжит	4137.8
37	197	Н-I-2-4	Улалж-алаг өвст	941.6
		Н-II	<i>Анги: Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга</i>	
		Н-II-1	Бүлэг төрөл: Үндэслэг ишт үетэнт	
38	200	Н-II-1-3	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	668.9
		Н-II-2	Бүлэг төрөл: Дэгнүүлт үетэнт	
39	202	Н-II-2-2	Үетэн-цахилдаг - алаг өвст	5001.8
40	203	Н-II-2-3	Үетэн-улалж-алаг өвст	3437.5
41	204	Н-II-2-4	Улаан толгой-алаг өвст	9152.0
		Н-II-4	Бүлэг төрөл: Улалжит	
42	208	Н-II-4-1	Улалж-үетэн-алаг өвст	1819.2
		Н-II-5	Бүлэг төрөл: Мод сөөгт төгөл	
43	213	Н-II-5-5	Харганын ширэнгэ	1912.2
		Н-III	<i>Анги: Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга</i>	
		Н-III-3	Бүлэг төрөл: Нягт дэгнүүлт үетэнт	
44	221	Н-III-3-2	Дэрс-хиаг-алаг өвст	8648.0
		Н-III-4	Бүлэг төрөл: Алаг өвст	
45	226	Н-III-4-1	Алаг өвс-үетэнт (лууль шарилжтай)	7.6
46	227	Н-III-4-2	Цахилдаг- үетэнт (тор өвстэй)	2832.4
		Н-IV	<i>Анги: Хужир мараатай нугын хээржсэн хөрстэй нам хотосын нуга</i>	
		Н-IV-1	Бүлэг төрөл: Шарилжит	
47	230	Н-IV-1-1	Шарилж-үетэнт	567.6

Зураг-14. Ургамалжилтын зураг.

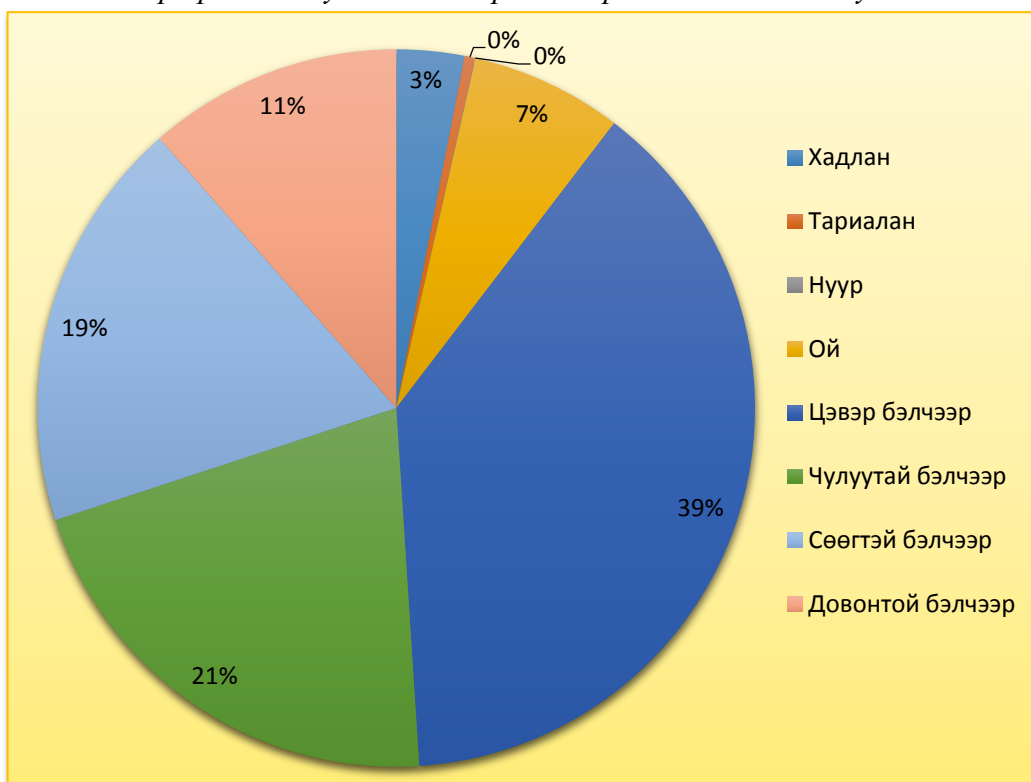
2.4.3. Сумын бэлчээрийн ургамалжилтийн төрх байдал, төлөв.

Бэлчээрийн төрх байдал: Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн бэлчээрийн төрх байдлын 42.1 хувийг сөөгтэй бэлчээр, 36.7 хувийг чулуутай бэлчээр, 10.7 хувийг довонтой бэлчээр 8.5 хувийг цэвэр бэлчээр тус тус эзэлж байна. Ашиглагдахгүй бэлчээрт 15478 га буюу нийт талбайн 1,9 %-ийг нуур, заган ой, элс, хад асга эзлэж байна.

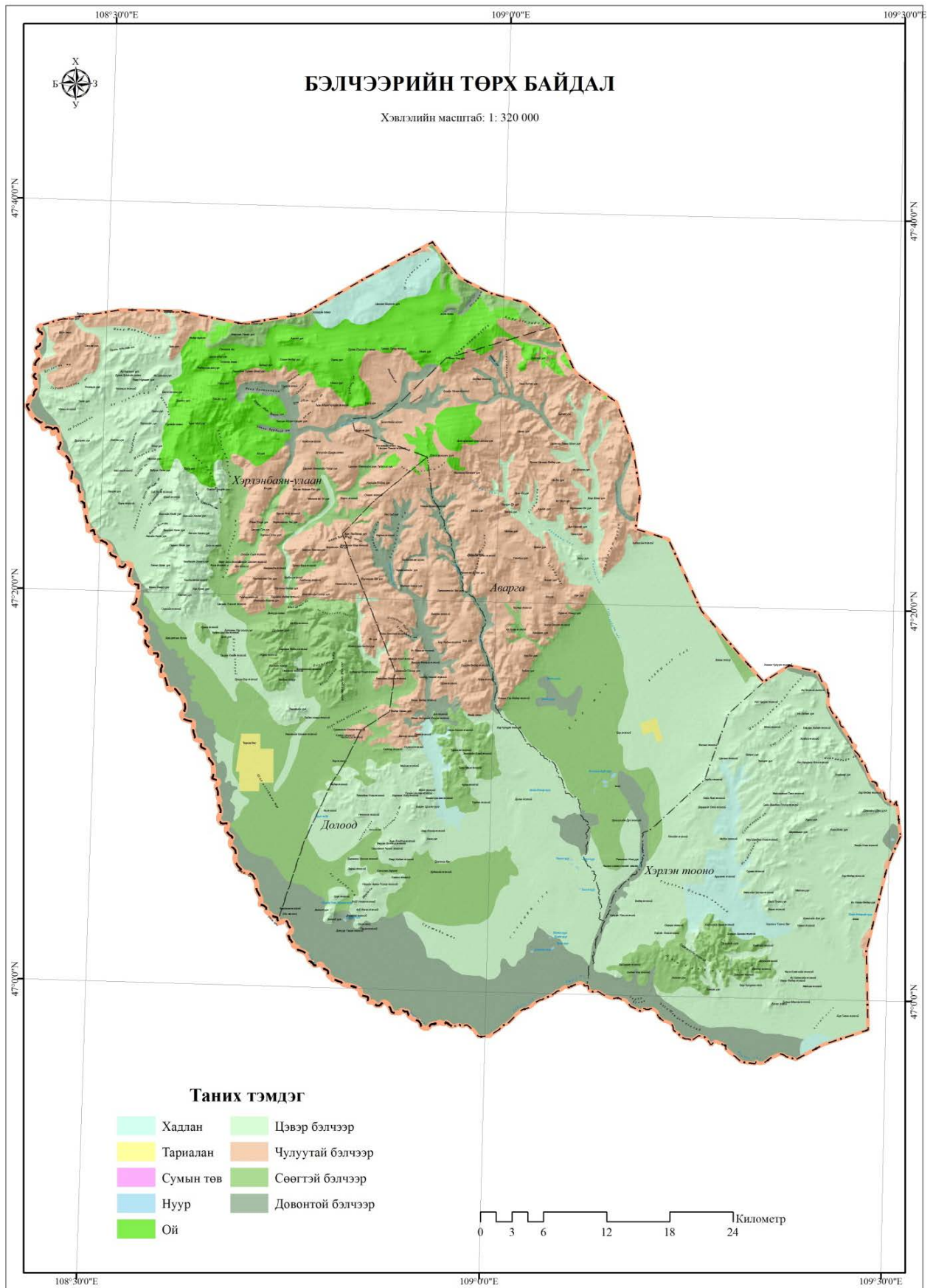
Хүснэгт-17. Сумын бэлчээрийн төрх байдал (талбай, %).

Д/д	Бэлчээрийн төрх байдал	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Хадлан	11749.65	3.1
2	Тариалан	1774.84	0.5
3	Нуур	87.79	0.0
4	Ой	26296.06	6.8
5	Цэвэр бэлчээр	148136.78	38.6
6	Чулуутай бэлчээр	80469.37	21.0
7	Сөөгтэй бэлчээр	71365.47	18.6
8	Довонтой бэлчээр	44040.03	11.5
Нийт		383919.98	100.0

График-12. Сумын бэлчээрийн төрх байдлын эзлэх хувь.

Зураг-15. Бэлчээрийн төрх байдлын зураг.

2.4.4. Бэлчээрийн төлөв байдал

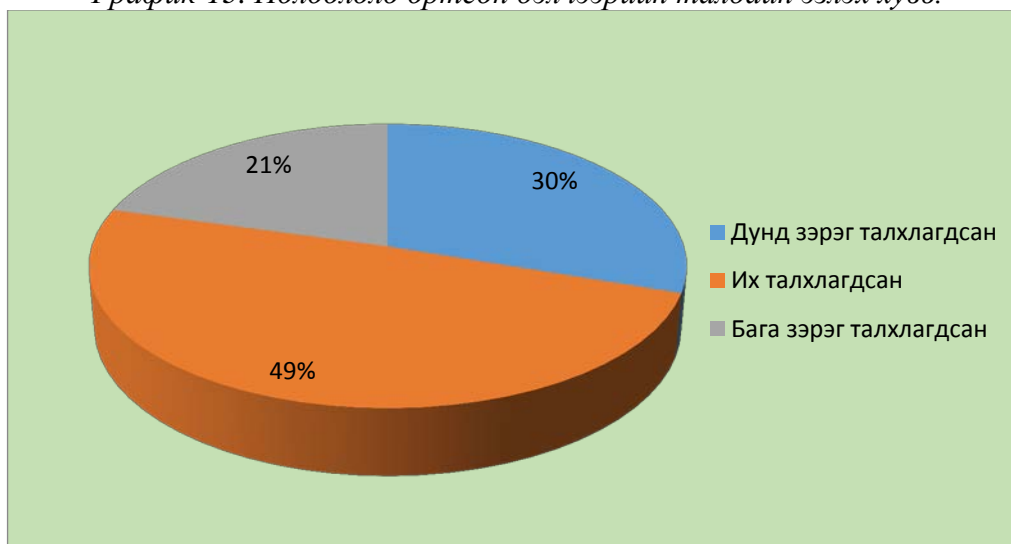
Бэлчээрийн төлөв байдал: Сумын аж ахуйн үндсэн чиглэл нь уламжлалт мал аж ахуй эрхэлдэг бөгөөд бэлчээрийн даац баг багаар харилцан адилгүй өөр өөр бөгөөд хамгийн их бэлчээрийн даац хэтэрсэн баг нь Аварга баг 4.6 дахин хэтэрсэн бөгөөд бусад баг хэдийгээр Аварга багаас арай бага даац хэтэрсэн судалгаа гарсан боловч энэ даацанд отрын орж ирж өвөлжиж хаварждаг малын тоо оролцоогүй тул бусад багийн даац үүнээс дээрдэх зүйл байхгүйг тул сумын нийт бэлчээр талхлагдаж байгааг харуулж байна.

Талхлагдалд орсон бэлчээрийг их, дунд, бага гэсэн үзүүлэлтээр ангилаж гаргахад их талхлагдалд орсон бэлчээр нь Их ишгэн буюу Хэрлэн голоо дагаад, Сүүжийн тал, сумын төв, Аварга тосон нуур, Замагт нуур, Аварга голыг дагасан бэлчээрүүд байна. Дунд зэрэг талхлагдалд орсон бэлчээр нь Шар нохойтын тал, Зүүн баян булагийн ам, Мухар хошуу уулын орчмын бэлчээр, Өндөр улаан уулын ам хөндий, Долоолд багийн төвийн ор орчмын бэлчээрүүд байна. Харин бага зэрэг талхлагдалд орсон буюу цаашид их болон дунд хэмжээгээр талхлагдалд өртөх магадлалтай бэлчээрт Уст Хар өндөр уулын орчмын бэлчээр, Хар талын бэлчээр, Майхан толгой орчим, Уушиг толгой орчим, Нарийн ам Долоод уул орчмын бэлчээрүүд байна. Мөн Хэрлэн тоонот багийн Тоонот уулын өврөөр бага хэмжээний элсний нүүлттэй өртсөн, Эхэн шандны хөндийн баруун Хэрлэн голын хөвөөгөөр усны элэгдэлд орсон байна.

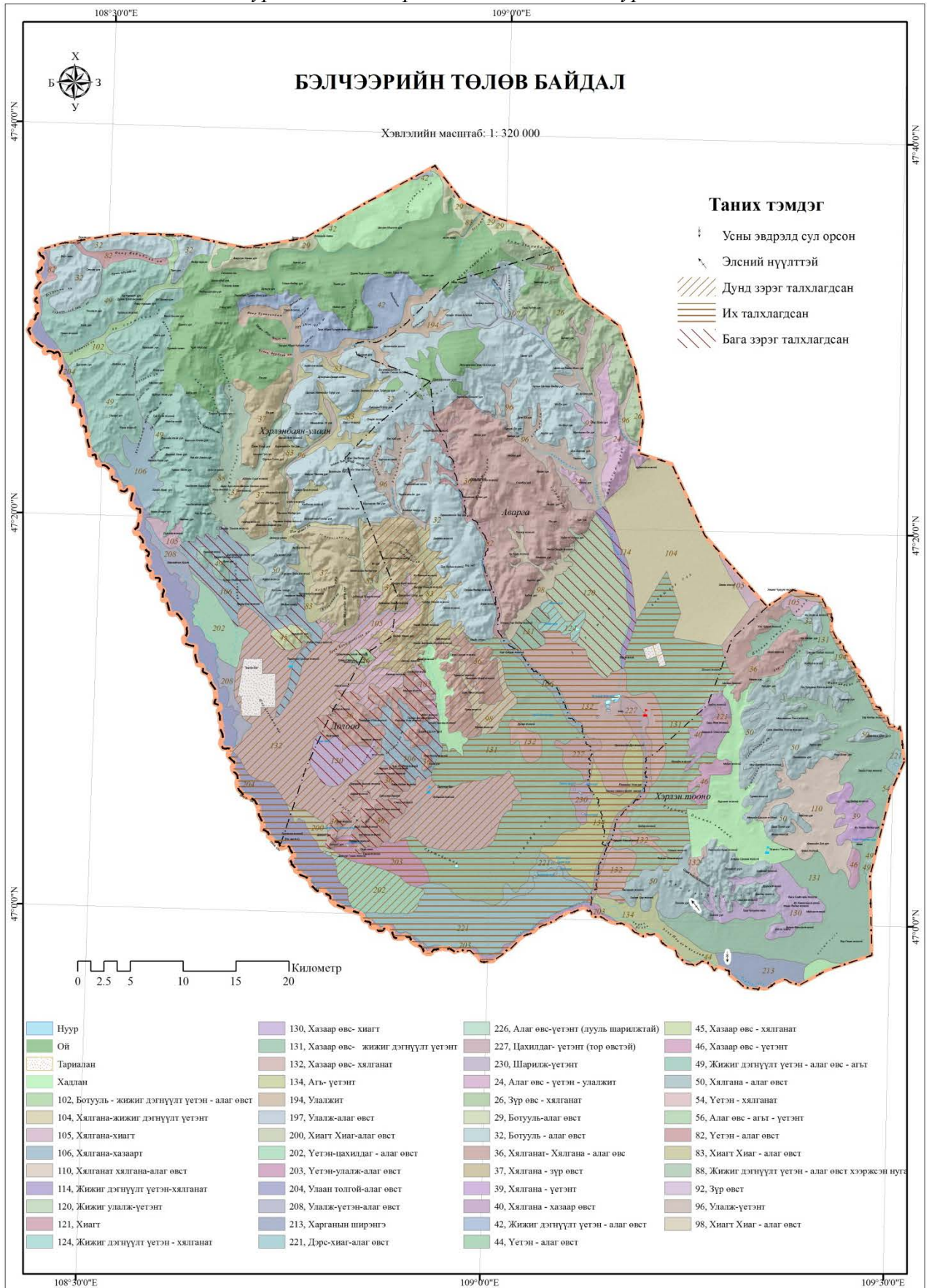
Хүснэгт-18. Нөлөөлд өртсөн бэлчээрийн талбай.

Д/д	Талхлагдлын зэрэг	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Дунд зэрэг талхлагдсан	39237.1	30.2
2	Их талхлагдсан	63907.9	49.2
3	Бага зэрэг талхлагдсан	26819.8	20.6
Нийт		129964.8	100.0

График-13. Нөлөөлд өртсөн бэлчээрийн талбайн эзлэх хувь.

Зураг-16. Бэлчээрийн төлөв байдлын зураг.

2.5. Ойн нөөц, төлөв байдал

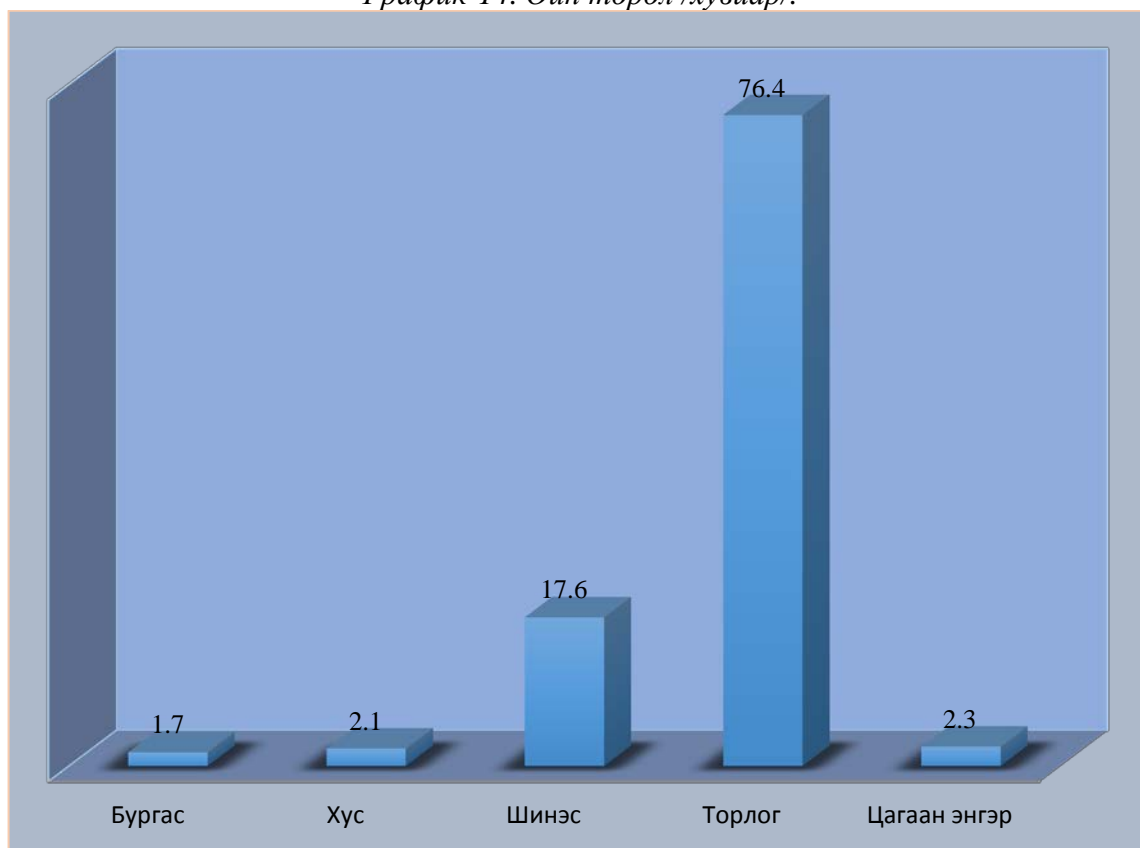
2.5.1. Сумын ойн нөөц.

Сумын хойд хэсэг уулархаг нутгаар хэсэгхэн ой ургах бөгөөд энэ хэсэгхэн ой нь нийт сумын дөнгөж 3.8 хувийг эзлэх бөгөөд Баянханы нуруу, Дэлгэрхаан уул, Түмэн уул орчид л ургац байна. Ойн газрын 76.4 хувийг торлог буюу сөөгөрхөг мод ургасан бол, 17.6 хувийг шинэс мод ургасан байна.

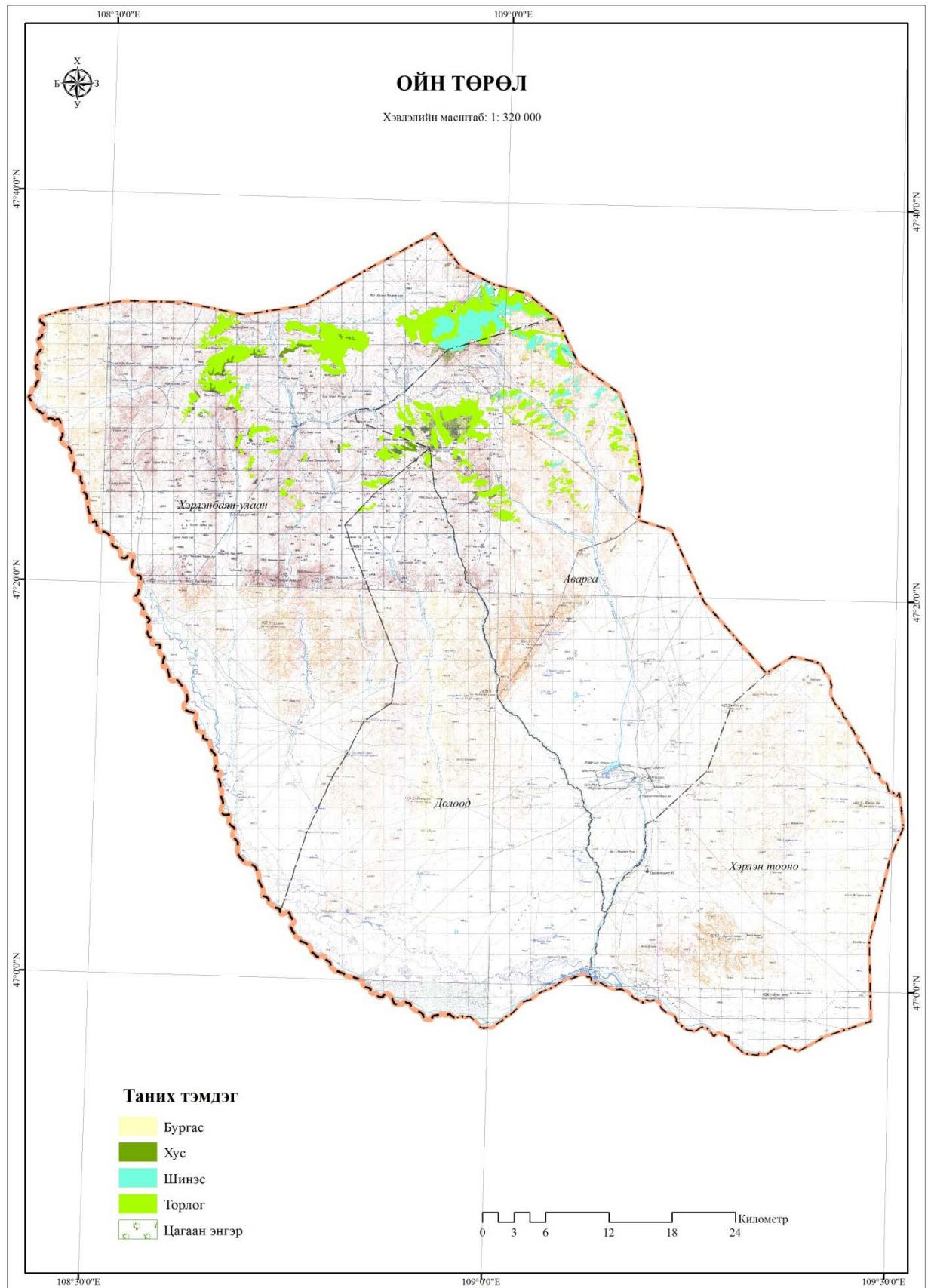
Хүснэгт-19. Сумын нутаг дэвсгэрт тархсан ойн төрөл.

Д/д	Ойн төрөл	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Бургас	245.52	1.7
2	Хус	307.09	2.1
3	Шинэс	2604.33	17.6
4	Торлог	11339.14	76.4
5	Цагаан энгэр	341.11	2.3
Нийт		14837.18	100.0

График-14. Ойн төрөл /хувиар/.

Зураг-17. Ойн төрлийн зураг.

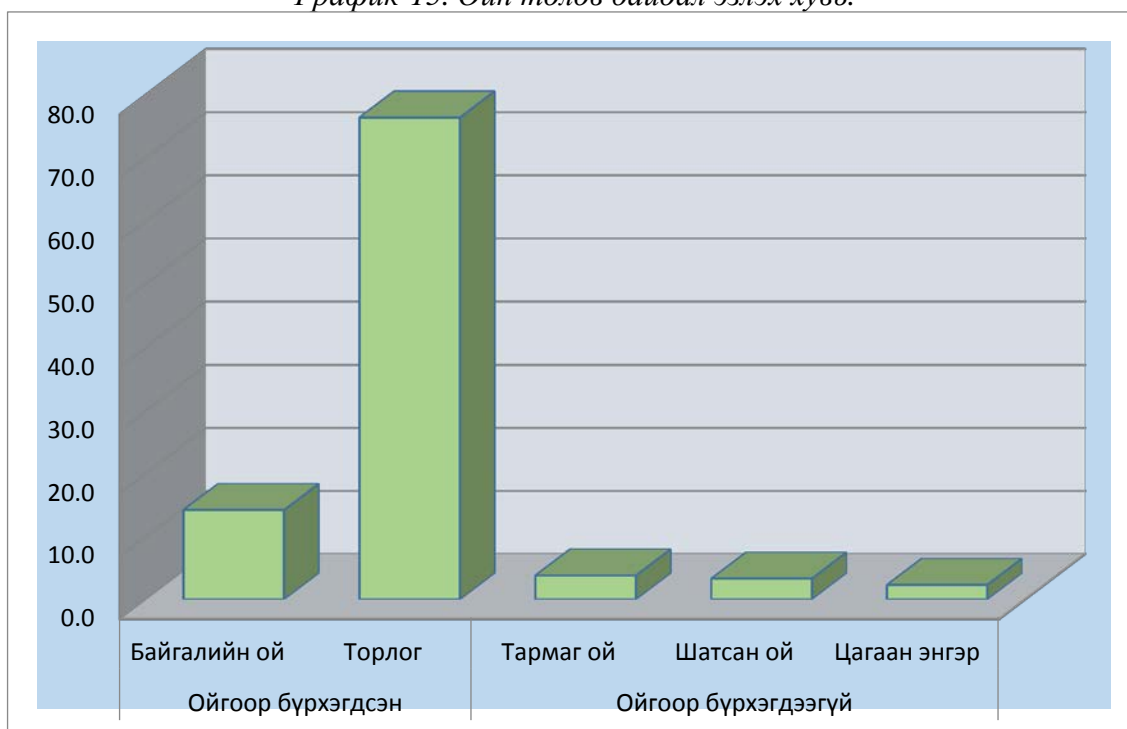

2.5.2. Ойн төлөв байдал.

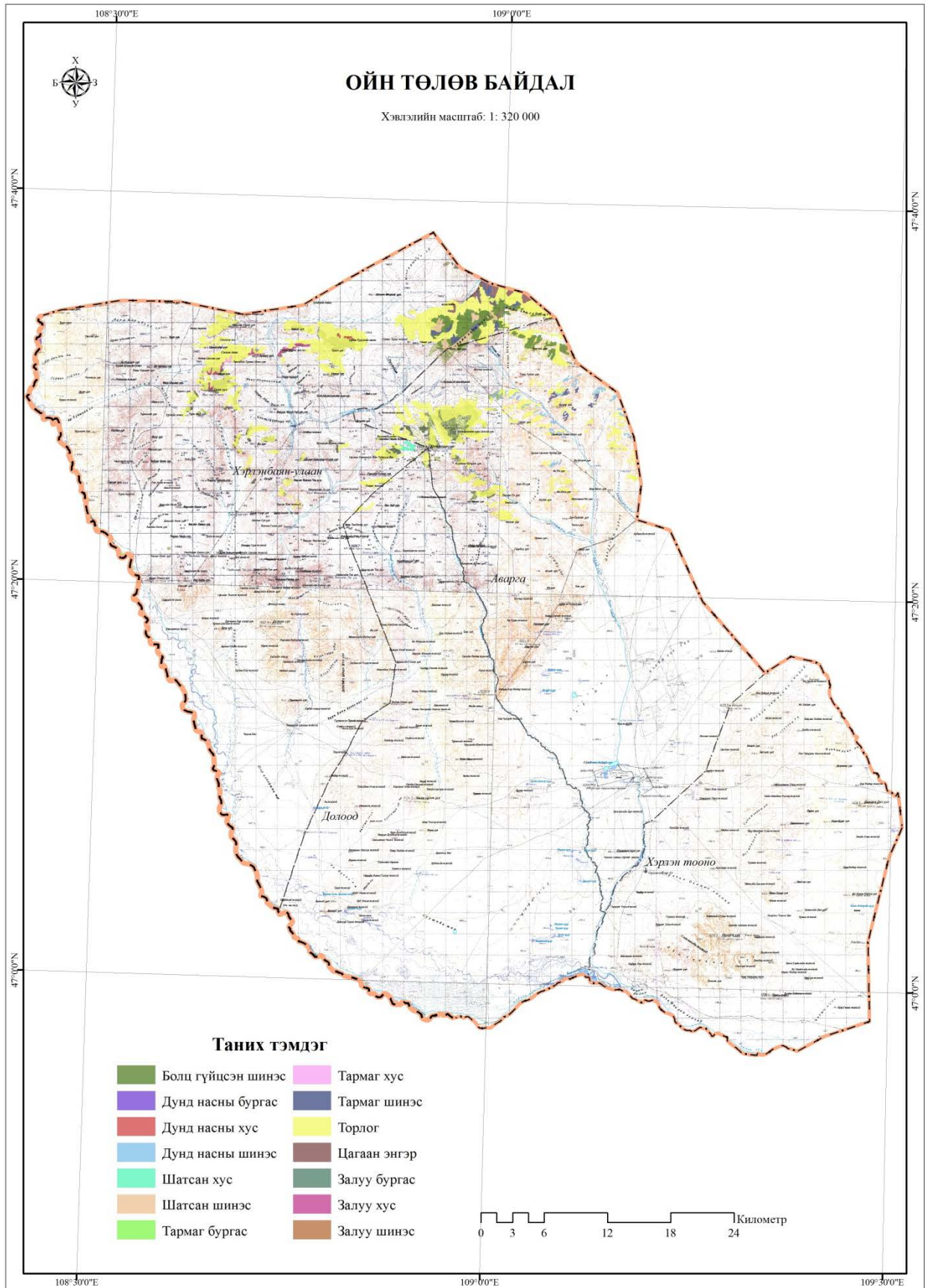
Ойгоор бүрхэгдсэн талбай нь ойн нийт талбайн 90.6 хувийг эзэлж байгаа бол ойгоор бүрхэгдээгүй нь 9.4 хувийг эзэлж байна. Ойгоор бүрхэгдсэн талбайн хамгийн их хувийг 76.4 хувийг торлог эзэлж байгаа бол байгалийн ойн нь 14.2 хувийг эзэлж байгалийн ойн хамгийн эх хувийг болц гүйцсэн шинэс 9.2 хувийг эзэлж байна. Ойгоор бүрхэгдээгүй талбайн 3.8 хувийг тармаг ой бүрхэгдсэн талбай эзэлж байна.

Хүснэгт-20. Ойн төлөв байдал /талбай, %/.

Д/д	Ойн төлөв байдал		Талбайн хэмжээ /га/	Нийт ойн талбайд эзлэх хувь
Ойгоор бүрхэгдсэн				
1	Байгалийн ой	Болц гүйцсэн шинэс	1372.12	14.2
		Дунд насны бургас	112.79	
		Дунд насны хус	27.15	
		Дунд насны шинэс	371.33	
		Залуу бургас	51.58	
		Залуу хус	169.36	
	Залуу шинэс	1.6		
2	Торлог		11339.12	76.4
Ойгоор бүрхэгдээгүй				
3	Тармаг ой	Тармаг бургас	81.15	3.8
		Тармаг хус	24.68	
		Тармаг шинэс	453.51	
5	Шатсан ой	Шатсан хус	85.90	3.3
		Шатсан шинэс	405.76	
4	Цагаан энгэр		341.13	2.3
Нийт			14837.18	100

График-15. Ойн төлөв байдал эзлэх хувь.

Зураг-18. Ойн төлөв байдлын зураг.

2.6. Гадаргын болон гүний усны нөөц

2.6.1. Гадаргын усны нөөц.

Дэлгэрхаан сум нь нийт 140 гадаргын устай бөгөөд үүнээс 38 булаг, шанд, 80 худаг, 12 нуур, 9 голтой мөн 1 рашаан, рашаан төст гадаргын уст цэг байна /гадаргын усан хангамжийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг *хавсралтаар*/. Гадаргын усан хангамж харьцангуй сайн бөгөөд сумын урд хэсгээр Хэрлэн гол болон түүний ай савын нөлөө байдаг.

Хүснэгт-21. Сумын уст цэгийн тоо.

Багийн нэр	Булаг	Худаг	Гол	Нуур	Рашаан, Рашаан төст	Дүн
Хэрлэнбаян-Улаан	15	18	4			37
Долоод	7	24	2	8		41
Аварга	10	22	4	4	1	41
Хэрлэн тооно	6	16	2			18
Нийт	38	80	9	12	1	140

Хэрлэн гол нь Номхон далайн ай савын гол мөрнүүд дотор уртын хэмжээгээр нэгдүгээрт орно. Хэрлэн гол Төв, Хэнтий, Дорнод аймгийн нутгийг дамжин урсаж улмаар улсын хилээс гадагш гарч Далай нуурт цутгана. Их Хэнтийн нурууны өвөр бэлээс эх авч урсах Богдын гол, Цагаан гол хоёрын уулзварыг Хэрлэн голын эх гэж үзнэ. Иймд улсын хил хүртэл 1090 километр урт, ус хураах сав газрын талбай 116.455 хавтгай дөрвөлжин километр бөгөөд усны дундаж унал километр тутамд 1.2 метр болно. Ингэхлээр Номхон далайн ай савын гол мөрний бүх талбайн 54%-ииг Хэрлэн голын усны сав эзлэх ажээ. Хэрлэн гол хэдийгээр өндөр уулнаас эх авч урсах боловч гурим байдал, хөндийн хэлбэр хэмжлийг харгалзан түүнийг талын голд хамааруулж болно. Голын хөндий дээд биедээ, тухайлбал Ширэгт голын билчэр хүртэл 0.7-0.9 километр өргөн, хажуу нь эгц, хад асга ихтэй байдаг. Харин Тэнүүн, Тэрэлж, Бүрх зэрэг томоохон голын уулзварт хөндийн ёроол 5-10 километр хүртэл уужирч ихээхэн намагжина. Хэрлэнгийн буудлаас доошлоход дахин 0.3-0.5 километр болтол нарийсавч уулнаас мултармагцаа даруй хээр талд орж 10-20 километр өргөн хөндийгөөр урсахдаа урсгалын хурд, унал эрс саарч нилээд тойрон тахирлахын (тахирлалын коэффициент 0.46) сацуу хэд хэд салаална.

Хэрлэн голын нийт уртад голын татам үзэгдэн түүний өргөн заримдаа 2-3 километр хүрч нуга намгийн өвслөг ургамал бут бургас ургах ба хуучин гулдирал, салаа татуурт хуваагджээ. Голын нийт уртад гулдиралын өргөн усны гүн, урсгалын хурд ихээхэн ялгаатай байна. Жишээлбэл: Хэрлэнгийн эхний хэсэгт гулдиралын өргөн 30- 50м, дунд, адаг хавьд 150- 200м болж 0.8- 1.5 метрийн гүн зонхилно. Урсгалын хурд уулсын хэсэгтээ 2 м/сек, нам тал газраа 1 м/сек болно. Голын үндсэн тэжээл нь хур бороо бөгөөд цас, гүний ус хоёр өчүүхэн (15-18 %) хувииг эзлэнэ. Олон жилийн ажиглалтаас үзэхэд усны түвшний хэлбэлзэл (хамгийн өндөр, хамгийн нам түвшний зөрүү) Хэрлэнгийн буудалд

343 м, Өндөрхаанд 250 м, Чойбалсан хотод 234 м байсан бөгөөд хамгийн өндөр түвшин зуны хур борооны үер буухад, хамгийн нам түвшин өвөл тохиолдоно. Иймд зөвхөн дулааны улиралд (5,6,7,8,9-р саруудад) бүх урсцын 80 гаруй хувь урсаж өнгөрдөг бөгөөд энэ баримт бол урсцын бүрэлдэн тогтоход хур борооны ус хичнээн их нөлөөтэйг харуулж байна. Нөгөө талаар бүх урсцын 30 гаруй хувийг хаврын үерийн ус эзэлнэ. Энэ нь Хэрлэнгийн савын уулт нутагт цас нилээд орж хайлахдаа усны урсцыг багагүй нэмэгдүүлдгийн баримт бизээ.

Хэрлэн гол уулнаас гарч хэдэн зуун километрийн турш элсэрхэг хөрс бүхий хээр тал дундуур урсдаг болохоор ууршуулах, шингээх зэргээр усаа алдаж урсац нь мэдэгдэхүйц татарч багасна. Зам зуурт Мөрөн, Цэнхэр, Аварга гэх мэт гол горхи цутгах боловч ууршилтыг нөхөж эс чадна. Хэрлэн гол ойт хээрийн бүсээс хуурай хээрийн бүсэнд шилжихдээ жилийн бүх урсцын 40-50 хувийг алддагийг харуулж байна. Усны дулааны горим ч гэсэн голын нийт уртад жигд биш, эхний хэсэг нь адгаасаа эрт хөлдөж орой гэсэх учраас хөлдүү байх хугацаа 1-2 долоо хоногоор илүү дутуу байх явдал ерийн хэрэг болно. Энэ нь юуны урьд өндөр уулын сэрүүн уур амьсгал, газрын гадаргын хэлбэр дүрсээс шалтгаалсан хэрэг бизээ.

Хэрлэн голын ус 10-р сарын сүүлчээр зайртаж, 11-р сарын эхээр хөлдөөд ихэвчлэн 4-р сарын сүүлчээр гэсч цэлмэнэ. Хавар бүр цөн түрэх боловч эрч хүч нь бага, тэгтлээ олон хоног үргэлжилдэггүй байна. Мөсний зузаан аль ч хэсэгтээ 1 метр орчим бөгөөд гүйхэн газраа ёроолгүй хөлдөж халиа тошин үүсгэх явдал тохиолдоно.

Хэрлэн голын сав: Хэрлэнгийн сав дахь усны гадаргаас уурших ууршилт Номхон далайн савд багтах голууд дотроо дээгүүр орно. Жишээлбэл: Аврагын голын цутгалан хувьд 5-р сард 170 см, талбайгаас уурших өдрийн дундаж ууршилт 150 см³, сарын дундаж 4500 см³ буюу 24 мм болж байв. Усны балансын ойролцоо тооцооноос үзэхэд Хэрлэнгийн савд жилд дунджаар 277 мм буюу 18.4 шоо дөрвөлжин километр хур бороо орох бөгөөд түүний дөнгөж 0.5 шоо дөрвөлжин километр голын урсцад, 17.9 шоо дөрвөлжин километр нь ус, хөрсний гадаргаас ууршихад зарцуулагддаг байна. Тэхдээ усны гадаргаас уурших ууршилтын явц дулааны улиралд хөрсний гадаргаас уурших ууршилтаас арай илүү байж болох юм.

Хэрлэн голын хатуу урсцын хэмжээ харьцангуй их байдгаараа бусад голуудаас эрс ялгагдана. Усны булингар Хэрлэн голоо уруудах тутамд нэмэгдэнэ. Энэ нь голын эхэнд усны эрозийн хүч илүү байдаг бол дунд ба адаг хавьд зөөвөрлөх ба тунаах явц голлодгоос шалтгаалдаг бизээ. Хэрлэн голд тунаадсын секундийн дундаж зарцуулга 18 кг хүрдэг явдал Ононгоос их болохыг нотлож байна.

Усны химийн бүтэц, нийт эрдэсжилт, улирал бүрд харилцан адилгүй бөгөөд голын уртад ч нилээд ялгаа гарна. Усны эрдэсжилт доошлох тутам нэмэгдэж байна. Энэ нь голын урсац уруудах тутамд багасаж гүний усны тэжээл нэмэгддэг зүй тогтоолтой холбоотой юм. Хэрлэн голын ус Дорнод хэсгийн бусад голын адил гидркарбонат-хлоридын ус бүхий гол мөрний ангилалд хамаарна. Энэ голд Онон мөрний адил Тул, Цурхай, Зэвэг, Хайруус, Алгана, Цулбуурт, Булуу цагаан, Гутаарь, Мөрөг жараахай зэрэг олон төрөл зүйлийн загаснууд амьдардаг.

Зураг-19. Хэрлэн голын ай сав.

Зураг-20. Гадаргын усны зураг.

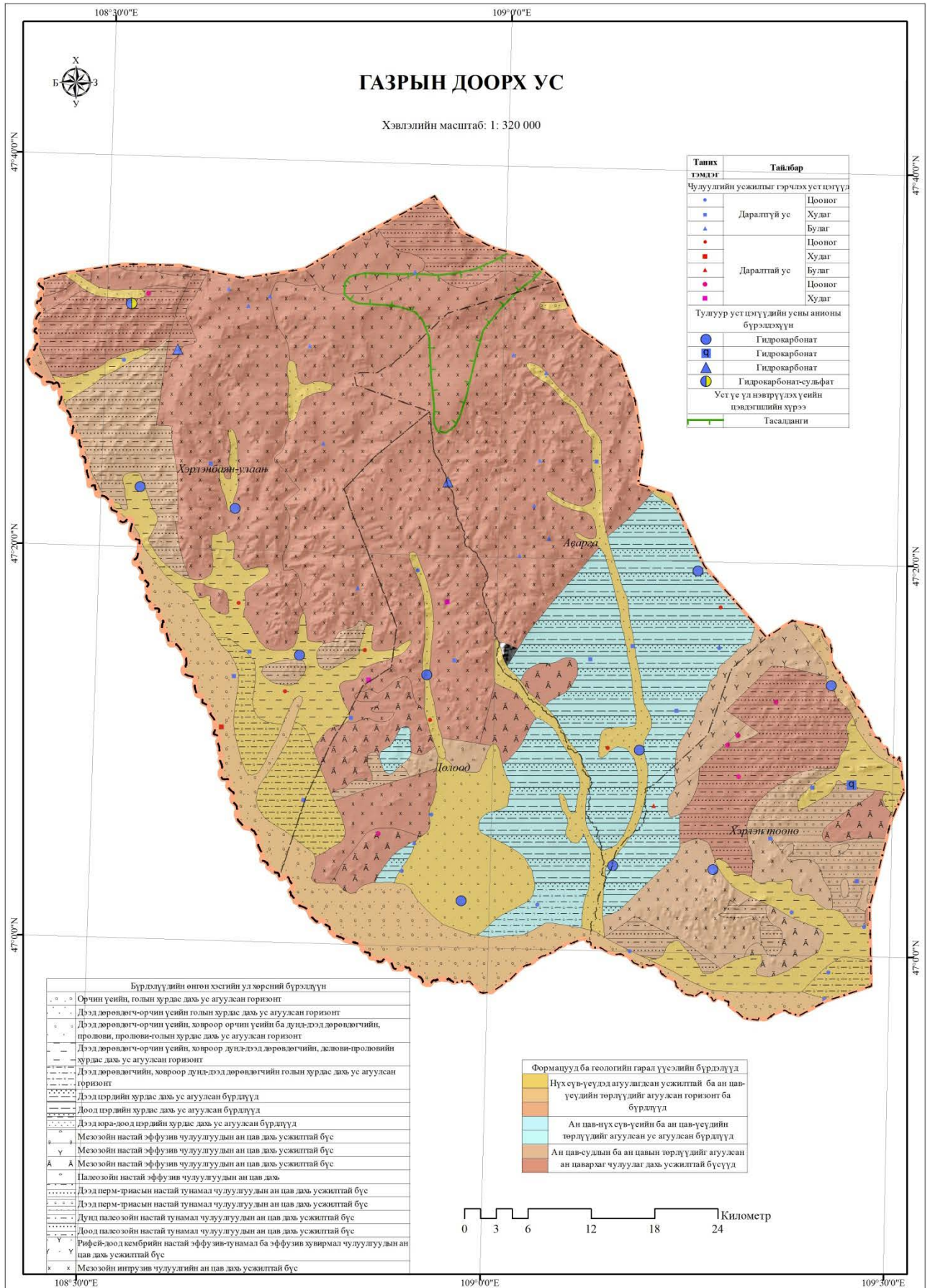
2.6.2. Гүний усны нөөц.

Дэлгэрхаан сум нь Хэрлэн голын сав газарт хамаарагдана. Сумын нутаг дэвсгэр ерөнхийдөө гидрогеологийн хувьд Аварга багийн Хар тал, Долоод багийн Сүүжийн талууд нь доод цэрдийн хурдас дахь ус агуулсан бүрдлүүд буюу ан цав-нүх сүв-үеийн ба ан цав-үеүдийн төрлүүдийг агуулсан ус агуулсан бүрдлүүд байна. Ихэвчлэн шавар, шаварлаг занар, алевролит, элсэн чулуу, аргиллит, конгломерат, нүүрс, мергель, шохойн чулуу тархсан чөлөөт гадаргатай уст үе зарим газруудад 0-10 м-ийн гүнд, зарим газарт 10-50 м-ийн гүнд байна. Харин даралтат гадаргатай уст үе 10-50 м-ийн гүнд байрлах боломжтой ба ундаргыг 0.1-5 л/с байна гэж таамагласан байна. Хэрлэн голын хөндий болон уулсын бэл хормой нь гидрогеологийн бүрдлийн хувьд нүх-сүв үеүдэд агуулагдсан усжилттай ба ан цав-үеүдийн төрлүүдийг агуулсан горизонтоор ангилсан байна. Орчин үеийн, голын хурдас дахь ус агуулсан горизонтын ул хөрсний тархалт нь ихэвчлэн сайрга, элс, бул чулуу байх ба таамагласан ундарга 0.1-10 л/с гэж үзсэн байна.

Сумын уулархаг хэсгээр ихэвчлэн ан цав-судлын ба ан цавын төрлүүдийг агуулсан ан цавархаг чулуулаг дахь усжилттай бүрдлүүд зонхилох ба үндсэн чулуулгууд нь хүчиллэг ба дундлаг-боржин, боржин-порфир, боржин диорит боржин сиенит байх ба таамагласан ундарга 0,1-1л/с байна.

Газрын доорх усны илэрц болох зарим худаг цооног булгийн мэдээлэлд ихэвчлэн гидрокарбонат, гидрокарбонат-сульфатын төрлийн ус гэж үзүүлсэн байна.

Зураг-21. Гидрогеологийн зураг.

2.7. Инженер геологийн нөхцөл

2.7.1. Геологийн мужлал.

Дөрөвдөгчийн хурдас / Q_{IV} /. Орчин үеийн хурдас нь голын гулдрил ба татам, нуурын элс, шавар, хайргажин, элсэнцэр, шавранцар, давс бул чулуу, сэвсүүл элс хэлбэрээр алюви, алюви-пролювийн гарал үүсэлтэйгээр Хэрлэн голын хөндий, Аварга голын хөндий, Зүүн сайрын гол, Давст нуур орчимоор тархсан байна.

Дээд плейстоцен-глоцений / Q_{III} - Q_{IV} /. ангилагдаагүй хурдас нь нам дор уулсын бэл хормойгоор хайрга, хайрганцар, дайрга, дайрганцар, үйрмэг агуулсан шавранцар, элсэнцэр, элс хэлбэрээр делюви-солифлюкцийн, делюви-пролювийн, коллювийн гарал үүсэлтэйгээр деллюви-пролювийн ба нам дэнж бүхий алювийн талаар тархсан байна.

Дээд плейстоцен / Q_{III} /. нь Аваргын голын хөндий орчимоор пролювийн элс, бул чулуу, хайрга, хайрганцар, алевролит, нуур орчимоор нуур-мөстлөгийн элс хэлбэрээр гол-пролювийн, нуур-пролювийн гарал үүсэлтэйгаар тархсан байна.

Дунд-дээд дөрөвдөгчийн хурдас / Q_{II} - Q_{III} /. нь нуур-гол мөстлөгийн бул ба үхэр чулуу, хайрагжин элсэнцэр, шавранцар, шавар, алевролит хурдсаар алюви, аллюви-пролювийн гарал үүсэлтэйгээр Аварга багийн нутаг дэвсгэрт сумын төвийн хойд хэсэг болон алюви-пролювийн, делюви-пролювийн талуудад тархсан байна. Плиоцен-Доод дөрөвдөгчийн хурдас / βN_2 - Q_I /. голын хөндийд хүрмэн, хүрэм, андези-хүрэм, трахи-хүрэм хурдсаар Долоод багийн дэлгэрийн голын хөндийд тархсан байна.

Цэрдийн настай хурдас / Kz /. Аварга багийн урд хэсгээр болон сумын төвийн баруун хэсгээр Аварга болон Долоод багуудын зааг дээр Хөрзөн гравелит, элсжин, хайргажин, бул чулуу хэлбэрээр аллюви, аллюви-пролювийн гарал үүсэлтэйгээр тархсан байна. Зүүн баян формац / K_1zb /. Ангилаагүй хурдас нь Долоод болон Аваргын багуудын уулзвар болон Хэрлэн тооно багийн зүүн хэсэгт шавар, битумт, хуудасрхаг, шаварлаг занар, элжсин, алевролит, аргиллит, гравеллит хөрзөн, хүрэн нүүрс аллюви, аллюви-пролювийн гарал үүсэлтэйгээр нам доор уулсын тал хэсэгт зонхилон тархсан байна. Доод, вулканоген зузаалаг / K_1cb_1 /. хүрмэн чулуулаг хүрэм, андези-хүрэм, трахи-хүрэм, трахи-андези хүрэм, трахит хэлбэрээр Долоод багийн баруун хэсэг болон төв зүүн хойд хэсгээр тархсан байна.

Триас юрагийн хурдас / T_3 - J_1 /. дашбалбар формац трахи-хүрэм, трахиандези хүрэм, трахиандезит, тэдгээрийн бөсөл, ургамлын үлдэгдэл бүхий бөсөл-элсжин хэлбэрээр дэлгэр формац нь риолит, дацит, андезит, элсжин, алевро-элсжин, алевролит, хөрзөн, бөсөл-хөрзөн, ортофир, кварцит-порфир хэлбэрээр, ангилаагүй хурдас буюу андези хүрмэн, трахи хүрмэн, андезит, трахи андезит, трахит хэлбэрээр Долоод багийн зүүн урд хэсгээр уулархаг орчимд зонхилон тархсан байна.

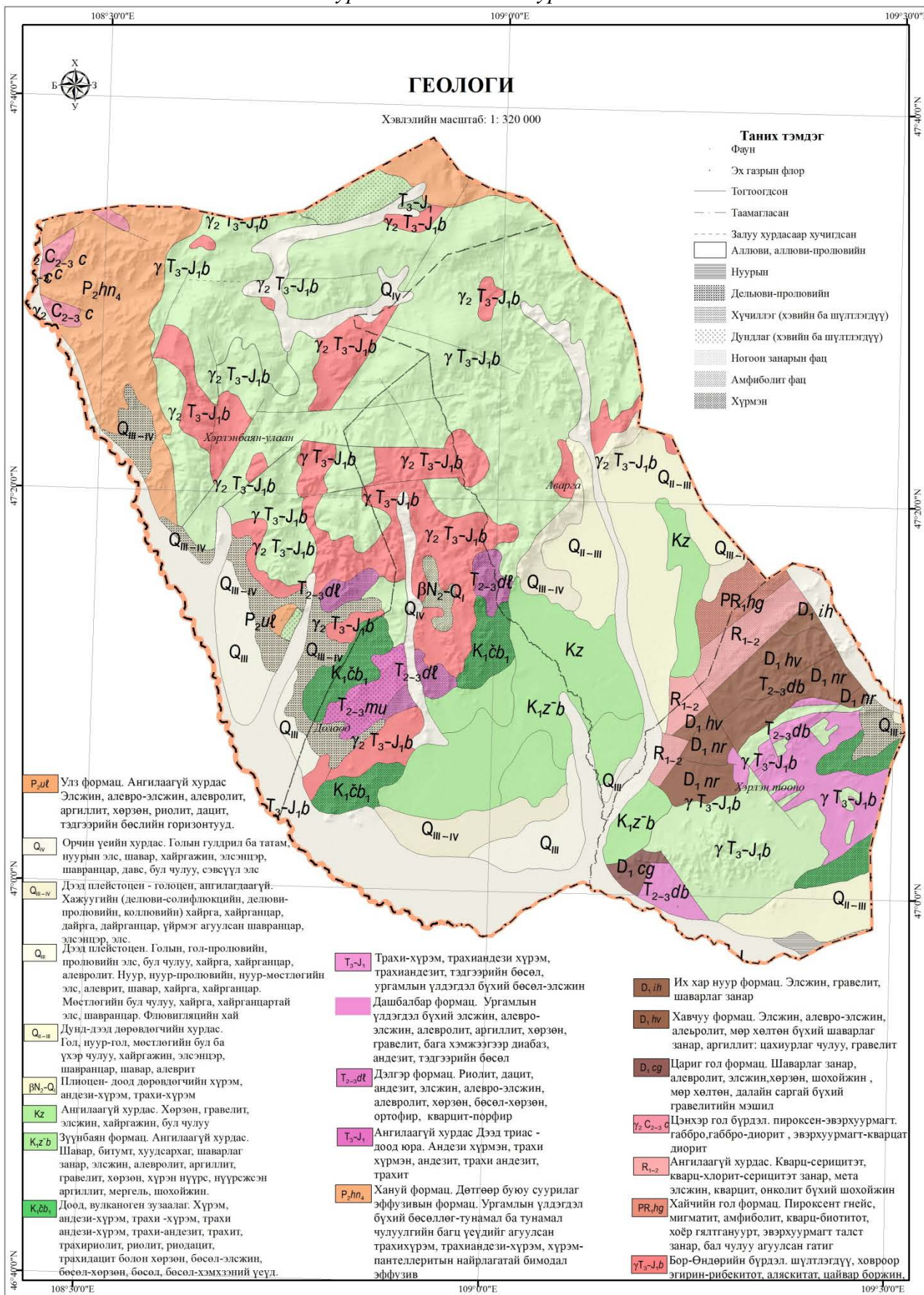
Хануй формац /P₂hn₄/ нь Хэрлэнбаян-Улаан багийн баруун болон зүүн хойд сумын хил дагуу дөтгөөр буюу суурилаг эффузивын формац. Ургамлын үлдэгдэл бүхий бөсөллөг-тунамал ба тунамал чулуулгийн багц үеүүдийг агуулсан трахихүрэм, тархиандези-хүрэм, хүрэм-пантеллеритын найрлагатай бимодал эффузив чулуулгаар тархсан байна.

Их хар нуур формац /D₁ih/ нь Хэрлэн тооно багийн хойд хэсгээр элсжин, гравелит, шаварлаг занар хэлбэрээр тархсан байна. Хавчуу формац /D₁hv/ нь Хэрлэн тооно багийн төв хэсгээр элсжин, алевро-элсжин, алевролит, мөр хөлтөн бүхий шаварлаг занар, аргиллит, цахиурлаг чулуу, гравелит хэлбэрээр тархсан байна. Цариг гол формац /D₁hv/ нь Хэрлэнтооно багийн баруун урд хэсгээр шаварлаг занар, алевролит, элсжин, хөрзөн, шохойжин, мөр хөлтөн, далайн саргай бүхий гравеитийн мэшил хэлбэрээр тархсан байна.

Цэнхэр гол бүрдэл нь пироксен-эвэрхуурмагт габбро, габбро-диорит, эвэрхуурмагт-кварцат диорит хэлбэрээр Хэрлэнбаян-Улаан багийн баруун хойд хэсгээр тархсан байна. Ангилаагүй хурдас буюу кварц-серицитэт, кварц-хлорит-серицитэт занар, мета элсжин, кварцит, онколит бүхий шохойжин хэлбэрээр мөн хайчийн гол пироксент гнейс, мигматит, амфиболит, кварц-биотитот, хоёр гялтгануурт, эвэрхуурмагт талст занар, бал чулуу агуулсан гантиг чулуулгууд Хэрлэн тооно багийн хойд хэсэгт тархсан байна.

Бор-Өндөрийн бүрдэл нь Долоод болон Хэрлэнбаян-Улаан багийн уулзвар өндөрхөг уулархаг орчимд шүлдлэгдүү, ховроор эгирин-рибезитот, аляскитат, цайвар боржин чулуулгууд тархсан байна.

Зураг-22. Геологийн зураг.

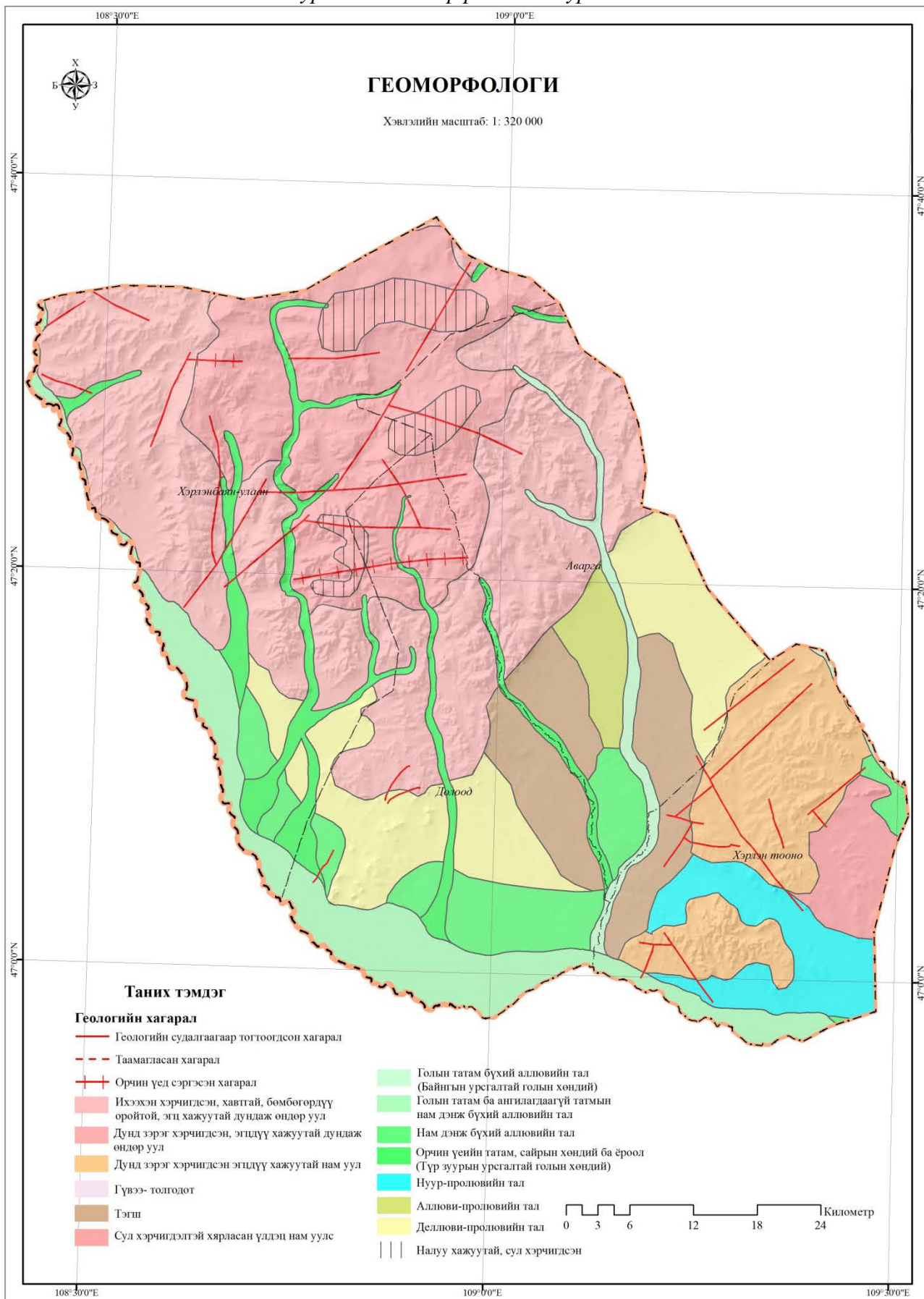

2.7.2. Геоморфологийн тогтоц

Геоморфологийн тогтоцын хувьд Дэлгэрхаан сумын төв ба Аварга, Долоод багийн урд хэсгээр харьцангуй талархаг делюви-пролювийн тал, алюви-пролювийн тал, байнгын урсгалтай голын хөндийд голын татам бүхий алювийн тал, ангилагдаагүй татмын нам дэнж бүхий алювийн тал, түр зуурын урсгалтай голын хөндийд орчин үеийн татам, сайрын хөндий ба ёроол, тал байх ба гадаргын хэвгий 0-3 градус байна. Хэрлэнбаян-Улаан ба Аварга багуудын хойд хэсгээр гадаргын хэвгий нь 0-18 градус, ихээхэн хэрчигдсэн, хавтгай, бөмбөгөрдүү оройтой, эгц хажуутай дундаж өндөр уулс, дунд зэрэг хэрчигдсэн, эгцдүү хажуутай дундаж өндөр уулс, сул хэрчигдэлтэй хярласан үлдэц нам уулс, уулын амууд болон түр зуурын урсгалтай голын хөндий нь орчин үеийн татам, сайр ба ёроолын хөндийтэй байна. Мөн геологийн судалгаагаар тогтоогдсон ба орчин үед сэргэсэн хагаралууд ихтэй байна.

Хэрлэнтооно багийн нутаг нь ихэнхдээ гадаргын хэвгий нь: 0-18 градус, багийн хойд болон зүүн урд хэсгээр геологийн судалгаагаар тогоогдсон хэд хэдэн хагаралтай ихэвчлэн нуур-пролювийн тал, түр зуурын урсгалтай голын хөндийд орчин үеийн татам, сайрын хөндий, голын татам бүхий алювийн тал, багийн төв болон хойд хэсгээр дунд зэрэг хэрчигдэлтэй эгцдүү хажуутай эгцдүү хажуутай дундаж өндөр уулс, мөн дунд зэрэг хэрчигдсэн эгцдүү хажуутай нам уулс зонхилон тааралдана.

Зураг-23. Геоморфологийн зураг.

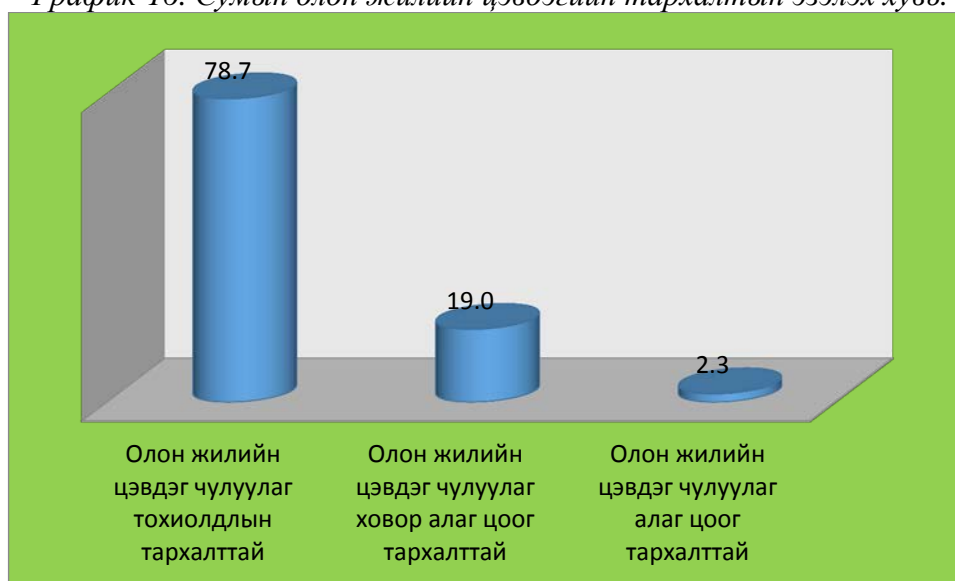
2.7.3. Цэвдгийн нөхцөл

Хэрлэнбаян-Улаан, Аварга, Долоод, Хэрлэн тооно багуудын урд хэсгээр олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын тархалттайгаар тархсан байна. Хэрлэнбаян-Улаан зүүн хэсэгт, Долоод болон Аварга багуудын хойд хэсгээр олон жилийн цэвдэг чулуулаг ховроор алаг цоог тархалттайгаар тархсан байх ба Хэрлэнбаян-Улаан Аварга багуудын хойд уулзвар хэсэгт олон жилийн цэвдэг чулуулаг алаг цоог тархалттайгаар тааралдана.

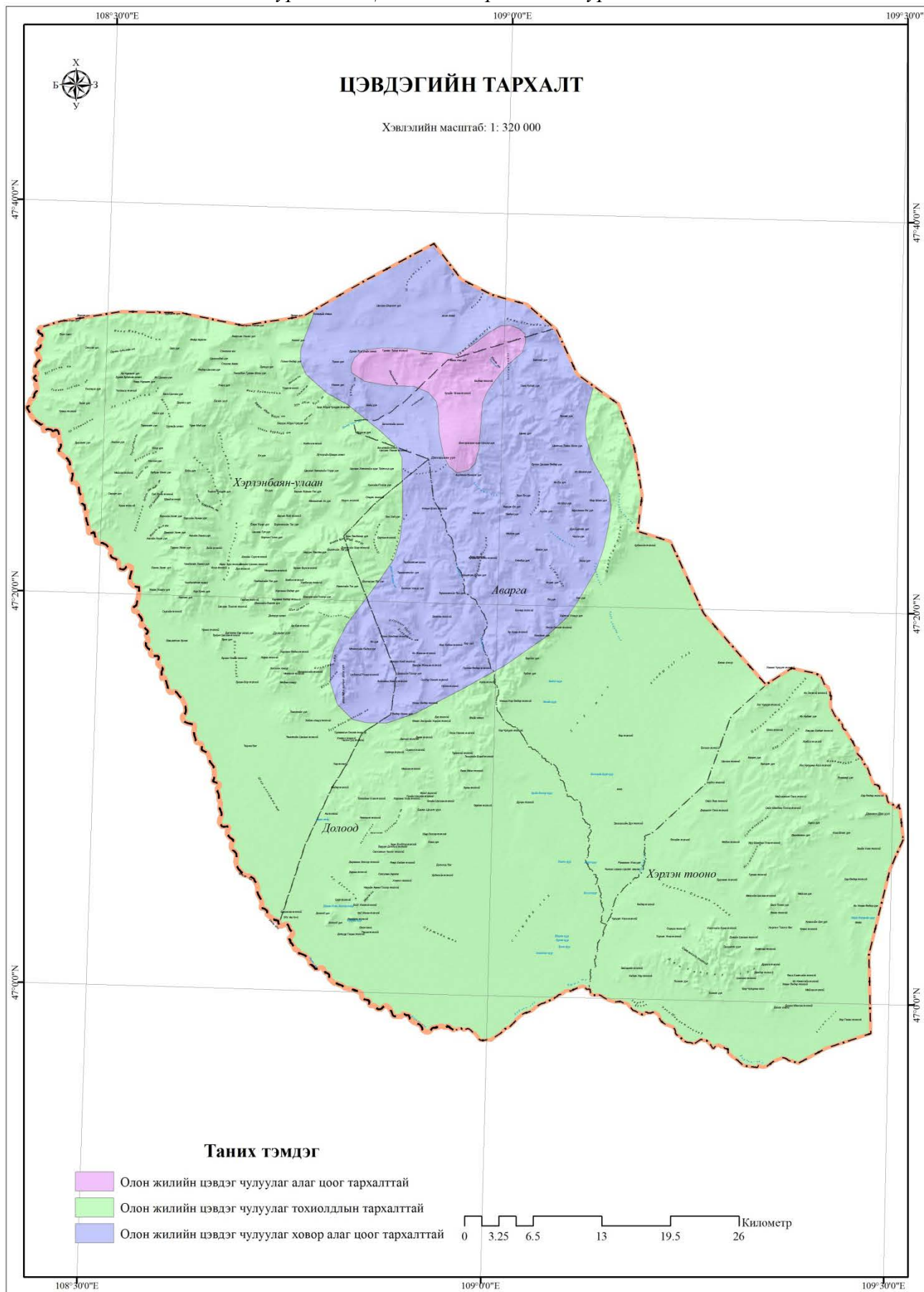
Хүснэгт-22. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалт.

Д/д	Цэвдгийн тархалт	Талбай, га
1	Олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын тархалттай	302186.3
2	Олон жилийн цэвдэг чулуулаг ховор алаг цоог тархалттай	72916.6
3	Олон жилийн цэвдэг чулуулаг алаг цоог тархалттай	8816.8

График-16. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалтын эзлэх хувь.

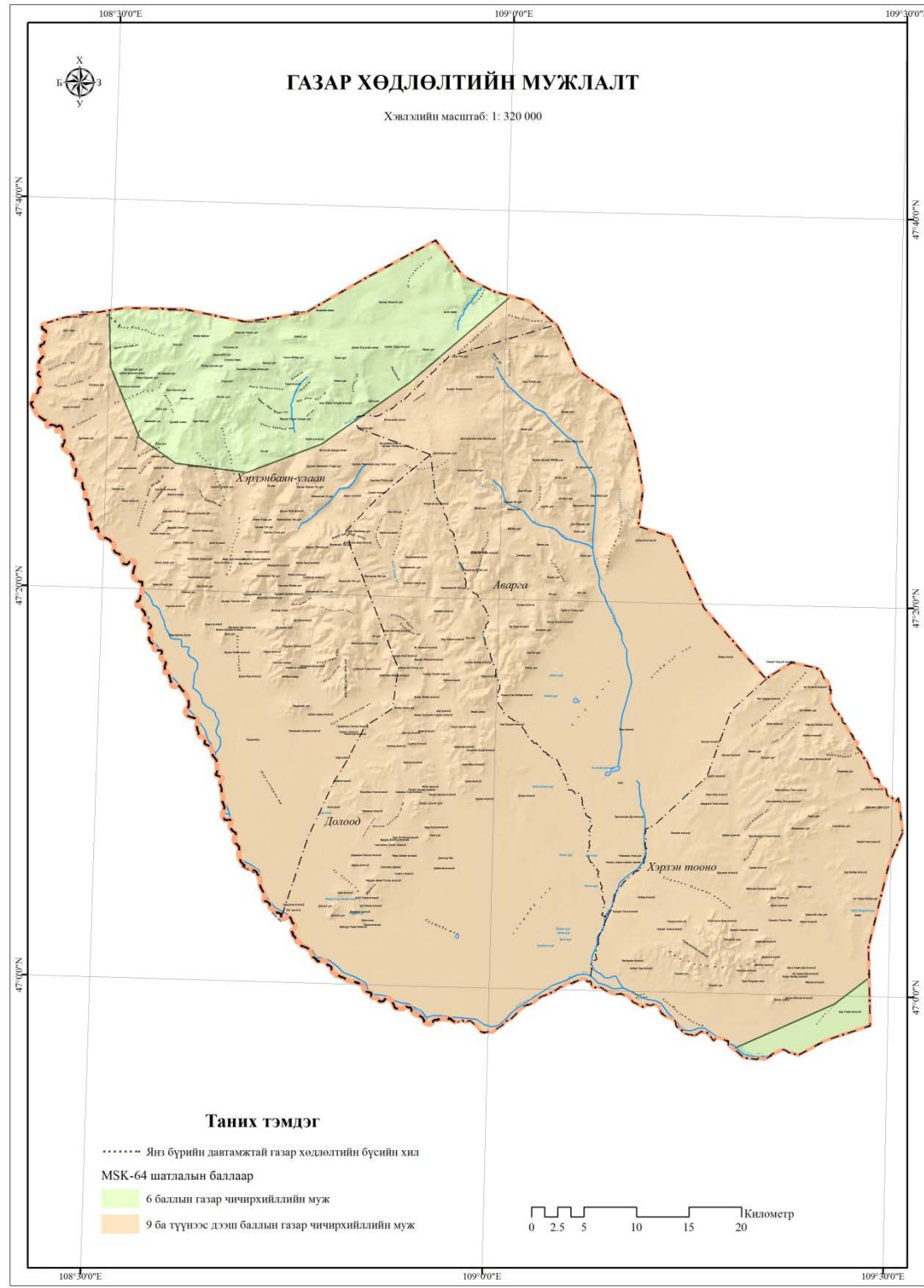
Зураг-24. Цэвдгийн тархалтын зураг.

2.7.4. Газар чичирхийлэл

Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум нь газар хөдлөлийн идэвхитэй бүсэд оршдог. Хэрлэнбаян-Улаан багийн хойт хэсэг болон Хэрлэн тооно багийн урд хэсгүүд нь 6 баллын газар чичирхийллийн мужид харин бусад буюу ерөнхийдөө сумын ихэнх нутаг дэвсгэр 9 баллын газар чичирхийллийн мужид хамаарагдаж байна. (MSK -64 шатлалын баллаар)

Зураг-25. Газар чичирхийллийн зураг.

ГУРАВ. НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

3.1. Түүхэн хөгжлийн тойм.

Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум нь 1754 онд Халхын Дорно замын баруун гарын дунд баруун этгээдийн хошуунаас тасалж байгуулсан. Манжийн ноёрхлын үед Халхын баруун гарын дунд өмнөд хошуу, 1912-1923 онд Сэцэн хан аймгийн Зоригт бэйсийн хошуу, 1924 оноос Хан хэнтий уулын аймгийн Дашбалбар уулын хошуу болж 1931 оны 4-р сарын 7-ны өдөр Дэлгэрхаан нэртэйгээр анх сум байгуулагджээ.

Энэ нутагт олон зууны туршид эртний сурвалжит Боржигон, Жүрхэн, Тайчууд зэрэг олон овог аймгууд зэрэгцэн оршиж ирсэн ба Чингис хааны дөрвөн хөлөг баатарын нэг Борохул, их жанжин Мухулай нар энэ нутагт төрж өссөн төдийгүй Монголын сэргэн мандал, хөгжил дэвшлийн томоохон төв болсон Монголын анхны нийслэл “Аураг” хот оршин байжээ.

Их эзэн богд Чингис хаан Монгол туургатныг нэгтгэх их аяны гарааг энэ нутгаас эхэлж түүнийг үр удам их хаан Өгөдэй, Мөнх, Есөнтөмөр зэрэг алтан ургийн хаадууд “Хэрэнгийн хөдөө арал”-д буюу их “Аураг” ордонд “Их Монгол Улс”-ын хааны ор сууринд сууцгааж байсан түүхтэй.

Мөн “Монголын нууц Товчоо” хэмээх түүх, уран зохиолын их өв сурвалж болсон хөнгөн судар энэ нутагт туурвигдаж мөн цэрэг, дайны догшин “Хар сүлд”-ийг мянган хээр азарганы хөхлөөр бүтээж “Шилэхэнцэг” буюу одоогийн Хэрлэн тооно ууланд тахин цэнгүүлж гурван голын Монголчууд Чингис хааны дайчин тугийн дор нэгдэж “Хамаг Монгол”-ын нэгдсэн Улсыг байгуулж бэхжүүлсэн түүхэн үйл явдлын гэрч болсон нутаг юм.

Энэ нутгийг Их эрдэмтэн Ардын уран зохиолч Цэндийн Дамдинсүрэн, Их номч Бямбын Ренчин, түүхч-археологич Эрдэмтэн доктор Хөдөөгийн Пэрлээ нар “Хөдөө арал”-ыг нэлэнхүйд нь судлан шинжилж, алтан ургийнхан төвлөрч байснаар барахгүй цэрэг, улс төрийн ажиллагааг удирдан явуулж байсан ба худалдаа арилжаа дэлгэрсэн, Их хаадын сүлд тахилгын сүмтэй тэр үеийн Монгол угсаатны томоохон төв байжээ гэдгийг тодорхойлжээ.

Мөн энэ нутгаас БНМАУ-ын Ерөнхий сайдаар ажиллаж байсан Хичээнгүй сайд Б.Цэрэндорж, Ардын журамт цэргийн анхны дөрвөн хороон даргын нэг партизан Б.Пунцаг, нэрт зохиолч, төр нийгмийн зүтгэлтэн М.Ядамсүрэн зэрэг алдартнууд төрөн гарсан байна.

3.2. Хүн ам зүй

3.2.1. Хүн амын тоо ба өрхийн байдал.

Дэлгэрхаан сум нь 2015 оны байдлаар 2345 хүн амтай бөгөөд 51.7 хувь нь эрэгтэйчүүд 48.3 хувийг эмэгтэйчүүд эзэлж байгаа бол 100 эрэгтэйд 93 эмэгтэй оногдож байна. Хүн амын өсөлт 2010 оноос хойш бууралттай байсан бол 2015 онд өсөлт өмнөх оноос 5 хувиар өссөн байна.

Хүснэгт-23. Хүн ам, өрхийн тоо.

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Нийт	Тоо	2386	2376	2353	2473	2431	2390	2318	2291	2227	2345
	Өсөлтийн хувь	2	0	-1	5	-2	-2	-3	-1	-3	5
Хүйс	Эрэгтэй	1189	1206	1171	1220	1225	1199	1146	1140	1143	1210
	Эмэгтэй	1197	1170	1182	1253	1206	1191	1172	1151	1084	1129
	Харьцаа	101	97	101	103	98	99	102	101	95	93
Сумын төвийн иргэд		1553	1617	1585	1579	1551	1494	1481	1385	1282	1316
Хөдөө		786	759	768	894	882	891	837	906	945	1029
Хувийн жин	Сумын төвд	65.1	68.1	67.4	63.8	63.8	62.5	63.9	60.5	57.6	56.3
	Хөдөө	34.9	31.9	32.6	36.2	36.2	37.5	36.1	39.5	42.4	43.7

2015 оны эцсийн байдлаар хүн амын 56.3 хувь нь сумын төвд, 43.7 хувь нь хөдөө амьдарч байна. Хүн амын нягтаршилтаар 2015 онд 0.59 байна.

Хүснэгт-24. Хүн амын нягтшил.

Огноо	2011	2012	2013	2014	2015
Нягтшил	0.6	0.6	0.6	0.56	0.59

Хүснэгт-25. Өрхийн байршил ба ам бүл.

	2012	2013	2014	2015
Өрхийн тоо	697	696	709	740
Сумын төвийн өрх	418	394	394	397
Хөдөөгийн өрх	279	302	315	343
Нэг өрхөд оногдох ам бүл				
Сумын дундаж	3.3	3.3	3.1	3.2
Сумын төвийн өрх	3.5	3.5	3.3	3.3
Хөдөөгийн өрх	3.0	3.0	3.0	3.0

Сумын нийт өрхийн тоо 740 байгаа бөгөөд үүнээс 397 өрх сумын төвд, 343 өрх хөдөөд амьдардаг. Дэлгэрхаан сумын нэг өрхөд ноогдох хүн амын тоогоор 3.2 хүн ноогдож байгаа бол хөдөөгийн өрхөд 3.0 хүн харин төвийн өрхөд 3.3 хүн ноогдож байна.

Хүснэгт-26. Хүн амын ердийн цэвэр өсөлт.

	Он				
	2010	2011	2013	2014	2015
Нийт хүн ам	2431	2390	2291	2227	2339
Төрсөн хүүхэд	49	58	50	51	53
Нас барсан иргэд	5	5	18	11	17
Ердийн цэвэр өсөлт	44	53	32	40	36
Өсөлт хувь	1.8	2.2	1.4	1.8	1.5

Тус суманд сүүлийн таван жилд 50 гаруй хүүхэд шинээр төрж, 10 гаруй хүн нас барж ердийн цэвэр өсөлт 30-50 гаруй буюу 1.4-2.2 хувиар өссөн байна.

Хүснэгт-27. Хүн амд хөдөлмөрийн насны хүмүүсийн эзлэх хувь.

Нийт хүн амын тоо		Үүнээс: насны бүлэг					Хөдөлмөрийн насны хүн ам
		0-14	15-29	30-54	55-69	70+	
2014	2227	676	580	749	171	51	1329
Эзлэх хувь	100	30.4	26.0	33.6	7.7	2.3	59.7
2015	2339	743	570	796	179	51	1366
Эзлэх хувь	100	31.8	24.4	34.0	7.7	2.2	58.4

2015 оны байдлаар нийт хүн амын 58.4 хувь нь хөдөлмөрийн насны хүн, 31.8 хувь нь хүүхэд, 9.9 хувь нь тэтгэвэрийн насны хүмүүс байна. Өмнөд онтой нь харьцуулбал хөдөлмөрийн насны хүний эзлэх хувь 1.3 хувиар буурсан байна.

Хүснэгт-28. Эмзэг бүлгийн хүн амын тоо ба эзлэх хувь.

Эмзэг бүлгийн иргэдийн тоо	Он			
	2010	2011	2012	2013
Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд	78	76	85	84
Хүн амд эзлэх хувь	3.2	3.2	3.7	3.7
Үүнээс эмэгтэй	33	31	35	35
Эмэгтэйчүүдэд эзлэх хувь	2.7	2.6	3.0	3.0
Өнчин хүүхдийн тоо	48	53	55	56
Бүтэн өнчин хүүхэд		1	1	1
Хагас өнчин	48	52	54	55
Нийт дүн	126	129	140	140
Нийт хүн амд эзлэх хувь	5.2	5.4	6.0	6.1

2013 оны нийт хүн амын 84 хүн буюу 3.7 хувь нь хөгжлийн бэрхшээлтэй хүн ба эдгээрийн 35 хүн нь эмэгтэй буюу сумын нийт эмэгтэйчүүдтэй харьцуулбал 3 хувийг эзэлж байна. Мөн тус суманд өнчин хүүхдийн тоо нь 56 байгаагийн 1 нь бүтэн өнчин 55 нь хагас өнчин хүүхэд байна. Эмзэг бүлгийн хүн ам нийт хүн амд 6.1 хувийг эзэлж байгаа.

3.2.2. Хүн амын амьжиргааны түвшин ба орлого

Хүн амын амьжиргааны түвшинг судалгаагаар дараах судалгааг гаргалаа. Нийт орон сууцны зориулалттай 606 сууц байгаагаас 525 гэр, 75 нь байшинд, 6 нь зориулалтын бус сууцанд амьдардаг байна.

Хүснэгт-29. Сумын өрхийн тоо, сууцны төрлөөр.

Байршил	Бүгд	Үүнээс		
		Гэр	Байшин	Зориулалтын бус
Нийт	606	525	75	6

Байшинд амьдардаг өрхүүд 100 хувь амины буюу өөрийн сууцтай байранд амьдарч байна. Тус сумын иргэдийн ихэнх нь амины орон сууцанд амьдардаг онцлогтой юм.

Мөн өрхийн амьжиргааны түвшинг илэрхийлэх нэг үзүүлэлт бол хуримтлал юм.

Хүснэгт-30. Хадгаламжийн хэмжээ сая төг¹.

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2010	2011	2012	2013	2014
Нийт хадгаламж	Сая төг	252.7	344.9	540.3	770.6	953.1
Хугацаатай	Сая төг	183.1	253.5	365.8	640.4	834.6

¹ ҮСХ, Хэнтий аймгийн статистик 2015 он

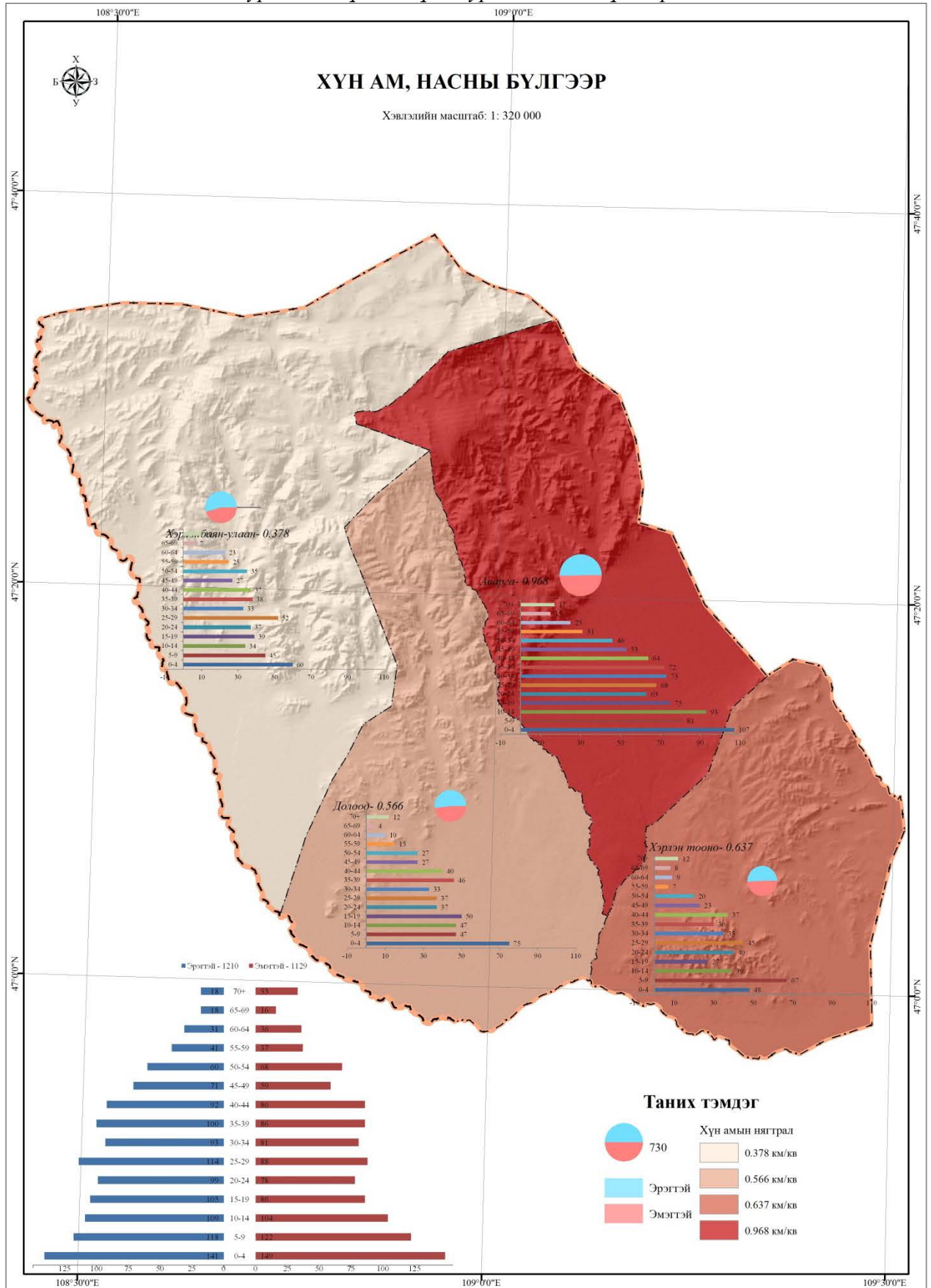
Хугацаагүй	Сая төг	69.7	91.5	174.5	130.3	118.5
Нэг хүнд оногдох	Мян төг	103.9	144.3	233.1	336.4	428.0
	Өсөлтийн хувь		38.8	61.5	44.3	27.2

2014 оны эцсийн байдлаар сумын нэг хүнд 428.0 мянган төгрөгийн хадгаламж ноогдож байгаа нь өмнөд оноос 27.2 хувиар өссөн байна. Сүүлийн 5 жилүүдийн судалгааг харбал жилээс жилд нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт-31. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл сая төг.

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2010	2011	2012	2013	2014
Зээлийн өрийн үлдэгдэл	Сая төг	499.4	911.2	1179.6	1622.1	2243.8
	Мян төг	205.4	381.3	508.9	708.0	1007.5
Нэг хүнд оногдох	Өсөлтийн хувь		85.6	33.5	39.1	42.3

Зураг-26. Хүн ам зүйн зураг /Насны бүлгээр/.

3.3. Хөдөө аж ахуйн салбар

3.3.1. Мал аж ахуйн салбар

Сумын эдийн засгийн суурь бөгөөд гол салбар нь мал аж ахуйн салбар. Сумын нийт өрхийн 46.4 хувь буюу 343 өрх айл мал аж ахуй эрхлэн амьдардаг.

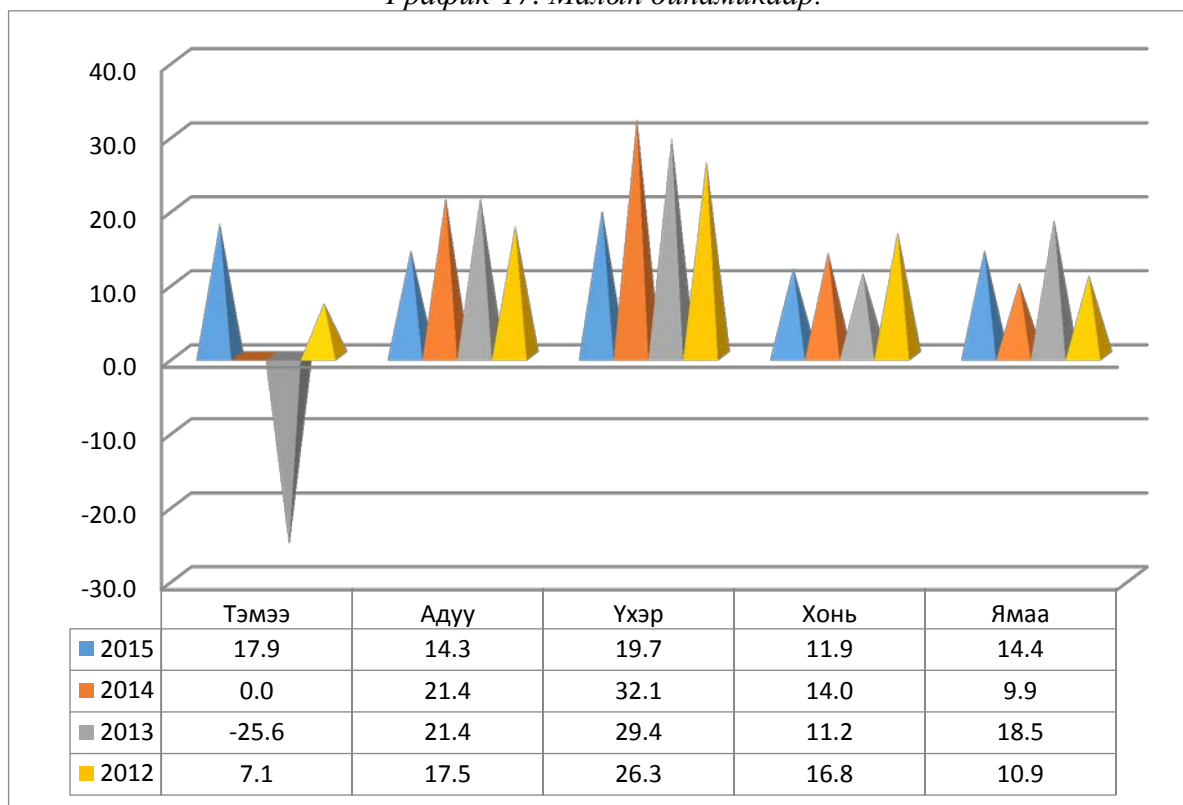
2015 оны эцсийн тооллогоор 229609 толгой мал тоолуулсаны 79 тэмээ, 15405 адуу, 10814 үхэр, 106224 хонь, 97087 нь ямаа.

Хүснэгт-32. Малын тооны өсөлт.

он	Малын нийт тоо	Үүнээс				
		Тэмээ	Адуу	Үхэр	Хонь	Ямаа
толгойн тоо						
2015	229609	79	15405	10814	106224	97087
2014	202408	67	13478	9031	94930	84902
2013	178544	67	11098	6838	83286	77255
2012	154609	90	9143	5284	74874	65218
2011	134963	84	7779	4183	64124	58793
Өсөлтийн хувь						
2015	13.4	17.9	14.3	19.7	11.9	14.4
2014	13.4	0.0	21.4	32.1	14.0	9.9
2013	15.5	-25.6	21.4	29.4	11.2	18.5
2012	14.6	7.1	17.5	26.3	16.8	10.9

Сүүлийн 5 жилийн байдлаар малын дундаж өсөлт 13-15 хувиар өссөн ба 2013 онд хамгийн өндөр буюу 15.5 хувиар өссөн байна. 2015 онд нийт малын дундаж өсөлт 13.4 хувиар өссөн бол тэмээ 17.9 хувь, адуу 14.3 хувь, үхэр 19.7 хувь, хонь 11.9 хувь, ямаа 14.4 хувиар тус тус өссөн байна.

График-17. Малын динамикаар.

Хүснэгт-33. Малын бүтэц ба өөрчлөлт.

Огноо	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Хонь	Ямаа
2015	0.03	6.7	4.7	46.3	42.3
2014	0.03	6.7	4.5	46.9	41.9
2013	0.04	6.2	3.8	46.6	43.3
2012	0.06	5.9	3.4	48.4	42.2
2011	0.06	5.8	3.1	47.5	43.6

2015 оны эцсийн нийт малын 46.3 хувийг хонь, 42.3 хувийг ямаа, 6.7 хувийг адуу, 4.7 хувийг үхэр, 0.03 хувийг тэмээ эзэлж байна. 2015 оны сүргийн бүтцийг 2014 онтой харьцуулахад нийт мал эзлэх тэмээ, адуу хэвийн үхэр 0.2 хувиар, ямаа 0.4 хувиар, өссөн бол хонь 0.6 хувиар буурсан хандлагатай байна.

МАА-н чанарын үзүүлэлт болгон бойжуулсан төл, зүй бусын хорогдлын үзүүлэлтийн сүүлийн 3 жилийн байдлаар авч үзлээ.

Хүснэгт-34. Сумын бойжуулсан төл.

Баг нэр	Төрөл	Дундаж	2015	2014	2013	2012
Хэрлэнбаян-Улаан	Бойжуулсан ботго	7	7	2	13	7
	Бойжуулсан унага	668	855	735	645	437
	Бойжуулсан тугал	814	1149	931	670	504
	Бойжуулсан хурга	8076	10946	8459	7214	5683
	Бойжуулсан ишиг	8517	11068	10914	6870	5215
Долоод	Бойжуулсан ботго	1	2	1	2	0
	Бойжуулсан унага	582	712	622	533	459
	Бойжуулсан тугал	460	628	530	380	303
	Бойжуулсан хурга	8401	9303	8170	6982	9147
	Бойжуулсан ишиг	6752	7567	6736	5729	6975
Аварга	Бойжуулсан ботго	1	1	0	0	2
	Бойжуулсан унага	526	651	554	486	414
	Бойжуулсан тугал	607	768	671	564	425
	Бойжуулсан хурга	6851	7639	6620	7524	5621
	Бойжуулсан ишиг	5861	6801	5659	6373	4612
Хэрлэн тооно	Бойжуулсан ботго	12	10	2	7	29
	Бойжуулсан унага	961	1079	902	826	1037
	Бойжуулсан тугал	665	775	712	614	558
	Бойжуулсан хурга	10205	7639	9791	11977	11412
	Бойжуулсан ишиг	9282	11440	7715	9819	8152
Сумын нийт	Бойжуулсан ботго	21	20	5	22	38
	Бойжуулсан унага	2737	3297	2813	2490	2347
	Бойжуулсан тугал	2546	3320	2844	2228	1790
	Бойжуулсан хурга	34352	38808	33040	33697	31863
	Бойжуулсан ишиг	30411	36876	31024	28791	24954

2011-2015 оны дундажаар нийт 70067 төл бойжуулсан бөгөөд 2015 онд хамгийн эх төл буюу 82321 төл бойжуулсанаас 20 ботго, 3297 унага, 3320 тугал, 38808 хурга, 36876 ишиг бойжуулсан байна.

Хүснэгт-35. Зүй бусын хорогдлын тоо /мян,тоо/.

Баг нэр	Төрөл	2015	2014	2013	2012
Хэрлэнбаян-Улаан	Адуу	0.001	0.030	0.000	0.003
	Үхэр	0.002	0.008	0.000	0.010
	Тэмээ	0.000	0.000	0.000	0.000
	Хонь	0.015	0.473	0.000	0.038
	Ямаа	0.024	0.710	0.000	0.017
Долоод	Адуу	0.006	0.017	0.001	0.003
	Үхэр	0.025	0.013	0.003	0.032
	Тэмээ	0.000	0.000	0.000	0.000
	Хонь	0.206	0.075	0.169	0.245
	Ямаа	0.204	0.074	0.036	0.041
Аварга	Адуу	0.051	0.033	0.018	0.011
	Үхэр	0.061	0.020	0.041	0.005
	Тэмээ	0.001	0.002	0.001	0.000
	Хонь	0.947	0.461	0.678	0.171
	Ямаа	0.719	0.460	0.501	0.204
Хэрлэн тооно	Адуу	0.025	0.035	0.014	0.018
	Үхэр	0.014	0.027	0.016	0.006
	Тэмээ	0.000	0.001	0.000	0.002
	Хонь	0.241	0.524	0.237	0.247
	Ямаа	0.152	0.471	0.182	0.371
Сумын нийт	Адуу	0.083	0.115	0.033	0.035
	Үхэр	0.102	0.068	0.060	0.053
	Тэмээ	0.001	0.003	0.001	0.002
	Хонь	1.409	1.533	1.084	0.701
	Ямаа	1.099	1.715	0.719	0.633
	Нийт	2.694	3.434	1.897	1.424

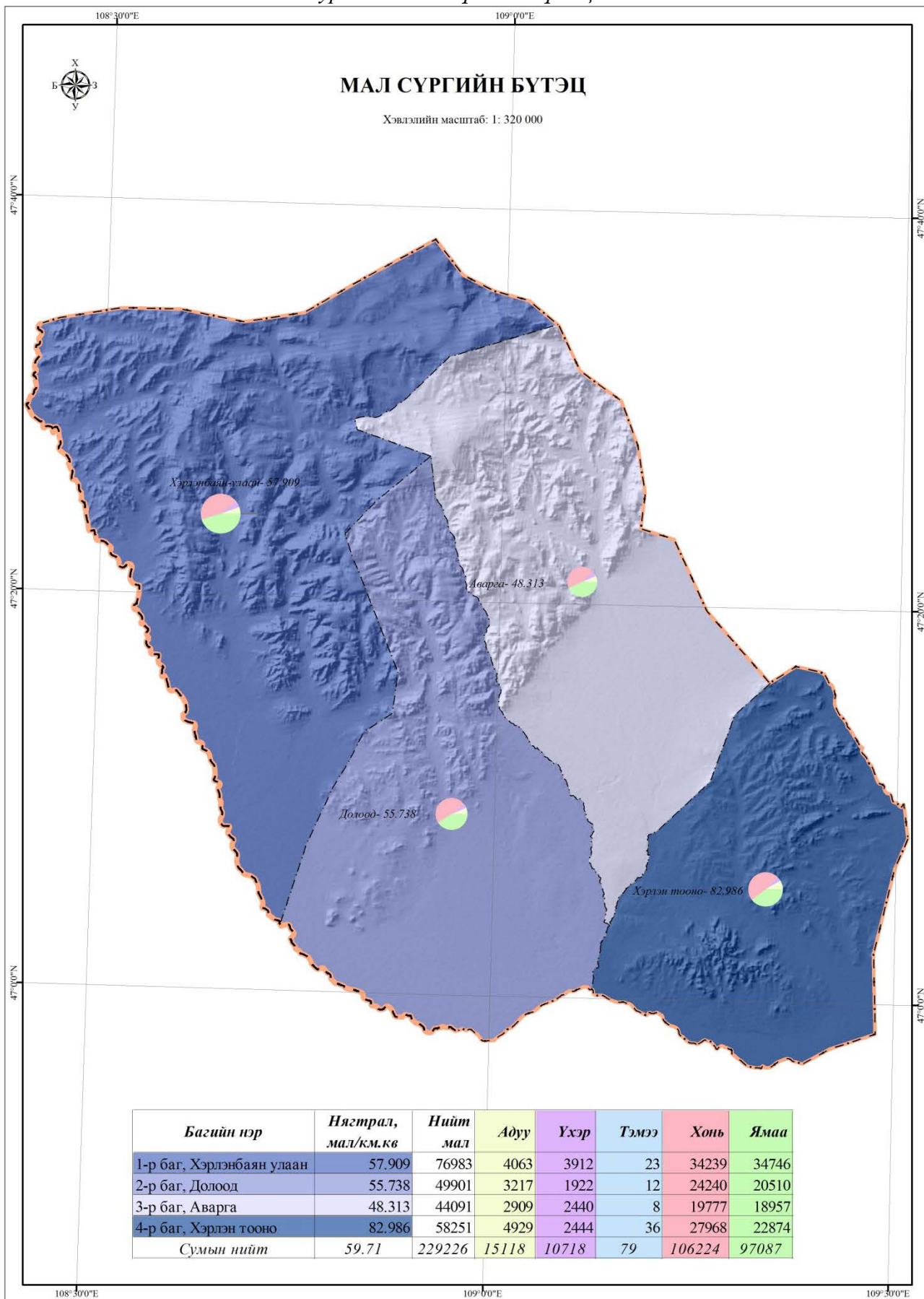
2015 онд 2.694 мян.тоо толгой мал зүй бус хорогдолоор хорогдсон бөгөөд адуу 0.083 мян.тоо, үхэр 0.102 мян.тоо, тэмээ 0.001 мян.тоо, хонь 1.409 мян.тоо, ямаа 1.099 мян.тоо толгой мал тус тус хорогдсон байна. Энэ хорогдсон нь 2014 оноос 21.5 хувиар буурсан үзүүлэлттэй байна. 2014 онд хамгийн их зүй бус хорогдолт гарсан 3.434 мян.тоо толгой мал хорогдсон нь өмнөх оноос 81 хувиар эрс их хэмжээгээр өссөн сөрөг хандлагатай байсан байна.

Хүснэгт-36. Өвчнөөр хорогдсон малын тоо.

Баг нэр	Төрөл	2014	2013	2012
Хэрлэнбаян-Улаан	Адуу	29		
	Үхэр	6		5
	Тэмээ			
	Хонь	472		13
	Ямаа	710		17
Долоод	Адуу	15		
	Үхэр	10		4
	Тэмээ			
	Хонь	57		79
	Ямаа	45		31
Аварга	Адуу	0	4	2
	Үхэр			
	Тэмээ		1	
	Хонь		169	10
	Ямаа		125	14
Хэрлэн тооно	Адуу	15	7	15
	Үхэр	7		
	Тэмээ			2
	Хонь	259	90	46
	Ямаа	164	53	42
Сумын нийт	Адуу	59	11	17
	Үхэр	23	0	9
	Тэмээ	0	1	2
	Хонь	788	259	148
	Ямаа	919	178	104
	Нийт	1789	449	280

Том малын зүй бус хорогдол сүүлийн жилүүдэд эхсэх хандлагатай байна. 2012 онд 280 толгой мал зүй бус хорогдоллор хорогдсон бол 2013 онд 449 толгой буюу өмнөх оныхоос 1.6 дахин ихссэн бол 2014 онд энэ тоо 1789 болголоо өссөн бөгөөд энэ нь өмнөх оноос бараг 4 дахин ихссэн сөрөг талтай байна.

Зураг-27. Мал сүлгийн бүтэц.

3.3.2. Малчин өрхийн малын тоо ба соёл ахуйн зарим үзүүлэлт

Малчин өрхийн амьжиргааг тодорхойлох нэг үзүүлэлт бол малын тоо бөгөөд нэг малчин өрхөд оногдох малын тоо юм.

Хүснэгт-37. Сум, багийн малын тоо.

Огноо	Төрөл	Хэрлэнбаян-Улаан	Долоод	Аварга	Хэрлэн тооно	Сумын нийт
2012	Адуу	1965	2072	1777	3329	9143
	Үхэр	1481	879	1311	1613	5284
	Тэмээ	53	2	9	26	90
	Хонь	17620	17448	16484	23322	74874
	Ямаа	17217	13958	15413	18630	65218
	Нийт	38336	34359	34994	46920	154609
2013	Адуу	2803	2322	2077	3896	11098
	Үхэр	2011	1125	1727	1975	6838
	Тэмээ	20	8	9	30	67
	Хонь	21332	18837	18186	24931	83286
	Ямаа	24781	15837	16178	20459	77255
	Нийт	50947	38129	38177	51291	178544
2014	Адуу	3227	3061	2567	4623	13478
	Үхэр	2886	1708	2135	2302	9031
	Тэмээ	21	9	8	29	67
	Хонь	25190	22325	19823	27562	94900
	Ямаа	26751	18675	17973	21533	84932
	Нийт	58075	45778	42506	56049	202408
2015	Адуу	4063	3217	2909	4929	15118
	Үхэр	3912	1922	2440	2444	10718
	Тэмээ	23	12	8	36	79
	Хонь	34239	24240	19777	27968	106224
	Ямаа	34746	20510	18957	22874	97087
	Нийт	76983	49901	44091	58251	229226

Хүснэгт-38. Малчин өрхөд оногдох малын тоо.

Малчин өрх		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
		253	256	298	294	297	279	302	315	343
Малын тоо		163499	168231	127952	127353	134963	154609	178544	202408	229609
Нэг өрхөд ноогдох малын тоо		646	657	429	433	454	554	591	643	669
Өөрчлөлт	Тоо	89	11	-228	4	21	100	37	51	27
	Хувь	15.9	1.7	-34.7	0.9	4.9	21.9	6.7	8.7	4.2

Тус сумын нэг малчин өрхөд оногдох малын тоог сүүлийн 10 жилээр авч үзвэл 2007 онд 646 толгой мал оногдож байсан бол 2009-2011 онуудад хамгийн бага буюу 429-454 толгой мал оногдож байжээ харин 2015 оны байдлаар нэг малчин өрхөд 669 толгой мал оногдож байгаа нь өмнөх өнийхоос 27 толгойгоор их буюу 4,2 хувиар нэгдсэн байна.

Хүснэгт-39. Эрчим хүчний эх үүсвэр оролцогчдын хувиар.

Огноо	Цахилгааны эх үүсгүүр			
	Нарны	Салхины	Бага оврын цахилгаан	Төвлөрсөн систем
2012	234	2	3	-
2013	257	2	5	1
2014	249	-	10	3
2015	301	3	26	1

Дэлгэрхаан сум болон Хэрлэн баян Улаан баг нь нь эрчим хүчний төвийн нэгдсэн сүлжээнд холбогдсон. Харин малчин өрхүүд цахилгааны эх үүсвэрээ өөрсдөө нар, салхи, бага оврын цахилгааны эх үүсвэрүүдээ хангаж байна. 2015 оны байдлаар 331 цахилгааны эх үүсвэрүүдээс 301 нь нарны эх үүсвэрээр хангагдаж байна.

Хүснэгт-40. Малчин өрхийн ахуйн зарим үзүүлэлтүүд.

Огноо	Сансарын антенн	Телевизор	Радио	Оёдлын машин	Гар утас
2012	211	215	144	189	281
2013	174	226	165	195	230
2014	202	220	132	188	264
2015	250	264	174	222	313

Нийт хөдөөгийн малчин өрхийн ахуйн зарим үзүүлэлтүүдийг сүүлийн 4 жилийн харьцуулбал жилээс жилд нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт-41. Малын индексжүүлсэн даатгалд хамрагдсан байдал.

	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Даатгалд хамрагдсан өрх	132	63	84	84	73	100
Даатгуулсан малын тоо	24632.0	16486.0	14965.0	15010.0	15486.0	20129.0
Хураамжийн орлого	17168.0	6863.5	9170.1	8203.9	6125.6	7815.4

3.3.3. Газар тариалан

Газар тариалан эрхлэх зориулалтаар 3359 га талбайд 26 иргэн аж ахуй нэгж байгаа бөгөөд үүнээс 27 өрх, 9 ААН үйл ажиллагаа явуулж байна. 208.2 га талбайд уранш, 2643 га талбайд тариалалт, 140 га талбайг өнжөөсөн байна.

Хүснэгт-42. Иргэн, аж ахуйн нэгж байгууллагын тариалсан талбай /га/.

№	Аж Ахуй нэгжийн нэр	Нийт тариалангийн талбайн хэмжээ га-гаар
1	балхэМонгол ХХК	2400
2	АДОТААЗахиргаа	80
3	Хөдөө арал ХХК	10
4	ЗХ 232-р анги	2
5	Астрарүүт ХХК	150
6	Дэвшилтэд технологи иноваци судлалын нэвтрүүлэх төв	100
7	Иннова Ложистик ХХК	10
8	Хөлөг од ХХК	200
9	А.Батхүү	200
10	Д.Хүрэлбаатар	10
11	С.Нямсайхан	10

12	Г.Уранчимэг	270
13	Н.Сайнбилэг	30
14	С.Даваа	5
15	Ц.Балдандорж	5
16	Ч.Гантөмөр	1
17	С.Ганбат	2
18	Д.Урангоо	1
19	Б.Аахүү	1
20	Н.Туяа	5
21	Ц.Сүнсэлтуяа	2
22	Д.Лувсанбалдан	2
23	Б.Машлай	1
24	П.Хасбаатар	1
25	Б.Мөнцэцэг	1
26	Эмийн ургамал тарималжуулалтын холбоо	60

Хүснэгт-43. 2014 онд хураан авсан ургацын хэмжээ.

Төрөл		2014
Төмс		0.033
Бэлтгэсэн өвс		1.728
Гар тэжээл		0.003
Хужир шүү		0.09
Эмийн ургамал		0.16
Хүнсний ногоо- Бүгд	байцаа	0.001
	лууван	0.002
	шар манжин	0.002
	сармис	0.002
	өргөст хэмх	0.001

Сумын хэмжээгээр жилд 0.006мян.га талбайд төмс, 0.004 мян.га талбайд хүнсний ногоо тариалж 0.0006 мян.кг төмс, 0.0008 мян.кг хүнсний ногоо хураан авсан.

3.4. Аж ахуй нэгж

Дэлгэрхаан суманд үйл ажиллагаа явуулж байгаа аж ахуй нэгж байгууллагыг сүүлийн 5 жилээр авч үзвэл 2011 онд 33 аж ахуй нэгж байсан бол 2012 онд энэ тоо буурч 28 болсон байна. Харин 2015 онд 93 аж ахуй нэгж байгаагаас 79 нь хувийн хэлбэрийн 10 нь төрийн өмчийн, 4 нь орон нутгийн өмчийн хэлбэрийн аж ахуй нэгж үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Хүснэгт-44. Аж ахуй нэгжийн өмчийн хэлбэр.

Өмчийн хэлбэр	2015	2014	2013	2012	2011
Төрийн өмчийн	10	7	7	7	7
Хувийн	79	24	20	17	22
Орон нутгийн өмчийн	4	3	3	4	4
Бүгд	93	34	30	28	33

Тус суманд үйл ажиллагаа явуулж байгаа аж ахуй нэгжийн салбараар нь авч үзвэл 8 нь эрүүл мэнд, нийгмийн халамжийн үйл ажиллагаа явуулдаг, 7 нь бөөний болон жижиглэн худалдаа; машин, мотоцикл, түлш, шатахууны худалдаа, засвар үйлчилгээ үзүүлдэг, 4 нь боловсролын салбарын үйл ажиллагаа болон зочид буудал, зоогийн газар байна.

Хүснэгт-45. Аж ахуй нэгжийн тоо.

Байгууллагууд	2015	2014	2013	2012	2011
Хөдөө аж ахуй, ан агнуур, ойн аж ахуй	3	3	-	0	2
Бөөний болон жижиглэн худалдаа; машин, мотоцикл, түлш, шатахууны худалдаа, засвар үйлчилгээ	7	8	8	9	11
Зочид буудал, зоогийн газар	4	4	5	5	4
Тээвэр, агуулахын аж ахуй, холбоо	2	1	-	0	0
Санхүүгийн зуучлалын үйл ажиллагаа	-	-	-	0	1
Үл хөдлөх хөрөнгө, түрээс, бизнесийн үйл ажиллагаа	1	1	1	1	1
Төрийн удирдлага, батлан хамгаалах, албан	3	3	3	3	3
Боловсролын салбарын үйл ажиллагаа	4	4	4	4	4
Эрүүл мэнд, нийгмийн халамжийн үйл ажиллагаа	8	8	6	5	5
Нийгэм, бие хүнд үзүүлэх бусад үйлчилгээ	2	2	3	1	2
Олон улсын байгууллагын үйл ажиллагаа	-	-	-	0	0
Нийт	34	34	30	28	33

3.6. Банк санхүү

Суманд ХААН болон ТӨРИЙН банкны тооцооны төвүүд ажиллаж үйл ажиллагаа явуулж иргэдэд үйлчилж байна.

Хаан банк: Тус банк нь 1991 оны 09-р сарын 01-ний өдөр Хэнтий аймаг дахь Хаан банк нь Хөдөө Аж Ахуйн хоршоолол банк нэртэйгээр анх байгуулагдаж байсан. Дэлгэрхаан тооцооны төв нь 1494-н харилцагч иргэдтэй, 442 хадгаламж эзэмшигчтэй, Харилцагч байгууллагатай, 405 зээлдэгчтэй ажилтнуудаараа дамжуулан харилцагчиддаа банк санхүүгийн үйлчилгээ үзүүлж байна.

Төрийн банк: Дэлгэрхаан тооцооны төв нь 2007 оны 01 сарын 01-нд “Монгол шуудан банк” нэртэйгээр 3 хүний орон тоотойгоор үйл ажиллагаагаа эхэлж байсан. 2010 онд 725 харилцагчтай, зээлийн багц 70.153 мянган төгрөг, татан төвлөрүүлсэн. Хөрөнгө 11.824 мянган төгрөг, Хүүгийн бус орлого 816 мянган төгрөг, хүүгийн орлого 3353 мянган төгрөг байсан бол банк үйл ажиллагааны цар хүрээ өргөжин тэлж 4053 харилцагчтай, 314 зээлдэгчтэй, зээлийн багц 648.08 мянган төгрөг, татан төвлөрүүлсэн хөрөнгө 267.496 мянган төгрөг, хүүгийн бус орлого 4559 мянган төгрөг, хүүгийн орлого 47.288 мянган төгрөг болон өсөж зах зээл эзэлж ТТХөрөнгөөр 15.61% зээлийн багу 63.8% эзлэж байна.

Хүснэгт-46. Хадгаламжийн хэмжээ сая төг.

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2010	2011	2012	2013	2014
Нийт хадгаламж	Сая төг	252.7	344.9	540.3	770.6	953.1
Хугацаатай	Сая төг	183.1	253.5	365.8	640.4	834.6
Хугацаагүй	Сая төг	69.7	91.5	174.5	130.3	118.5
Нэг хүнд оногдох	Мян төг	103.9	144.3	233.1	336.4	428.0
	Өсөлтийн хувь		38.8	61.5	44.3	27.2

2014 оны эцсийн байдлаар сумын нэг хүнд 428.0 мянган төгрөгийн хадгаламж ноогдож байгаа нь өмнөд оноос 27.2 хувиар өссөн байна. Сүүлийн 5 жилүүдийн судалгааг харбал жилээс жилд нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт-47. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл сая төг.

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2010	2011	2012	2013	2014
Зээлийн өрийн үлдэгдэл	Сая төг	499.4	911.2	1179.6	1622.1	2243.8
Нэг хүнд оногдох	Мян төг	205.4	381.3	508.9	708.0	1007.5
	Өсөлтийн хувь		85.6	33.5	39.1	42.3

Нийгмийн үйлчилгээний хүртээмж ба үнэлгээ**3.6.1. Эрүүл мэнд**

Сумын эмнэлэг нь анх 1934 онд бага эмчийн салбартай амбулатори, боньниц, гал тогоо гэсэн 3 гэрт 8-н хүний бүрэлдэхүүнтэй эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээг явуулж байсан бөгөөд, бага эмчийн салбарыг бага эмч Мишигийн Баатар удирдан ажиллуулж байсан. 1934-1956 он хүртэл бага эмчийн салбар ажилласан. 1970 оноос их эмчийн салбар болж өргөжин эмнэлгийн түргэн тусламжийн машинтай 10 хүний орон тоотойгоор эмнэлгийн тусламж үйлчилгээг үзүүлж ирсэн. 1994 оноос эрүүл мэндийн салбар болж их эмч, больницын бага эмч, эх баригч, асрагч, галч, аж ахуй, жолооч зэрэг 12 хүний орон тоотой эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээг үзүүлж тухайн онуудад эх, хүүхдийн эндэгдэл, халдварт өвчнийг бууруулж ажиллаж чадсан. 2001 оноос сумын эмнэлэг гэсэн нэр хаягтай болж эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээг сумын нийт иргэдэд тасралтгүй хүргэж байна.

Хэрлэнбаян-Улаан тосгоны Эрүүл мэндийн төв нь анх 1962 онд 1 бага эмч 1 гэртэй байгуулагдсан бөгөөд 1963 онд их Сэрээтэр сувилагч Бадам, асрагч Намжилсүрэн, аж ахуйн нярав Батсүх, тогооч Жамьянхорол нар ажиллаж байжээ. 2006 онд Хөдөөгийн Ядуурлыг Бууруулахын Үндэсний хөтөлбөр болон орон нутгийн ард иргэдийн хандиваар 5 ортой эмнэлгийг засварлаж ажиллаж байна.

Одоо тус эмнэлэгч их эмч 1, бага эмч 1, сувилагч 4, туслах ажилтан 6, нягтлан бодогч 1 нийт 13 орон тоотой, 5 ортой, яаралтай тусламжийн 1 машинтайгаар үйлчлэх хүрээний 500 гаруй, болон отрын бүс нутагт өвөлжиж байгаа малчдад, нийгэм эрүүл мэндийн болон эмнэлэгийн анхан шатны тусламж үйлчилгээг чанартай жигд хүртээмжтэй үзүүлж, зүрхний цахилгаан бичлэг, лобарторийн шинжилгээнүүдийг хийж, 0-15 насны хүүхдийг товлолын вакцинд бүрэн хамруулж үйлчилж байна.

Хүснэгт-48. Эмнэлэгийн эмч, ажилчид.

Төрөл	2011	2012	2013	2014	2015
Байгууллагын тоо	2	2	2	2	2
Их эмч	2	2	2	2	4
Сувилагч	8	4	8	4	8
Арга зүйч				1	1
Эх баригч	1	1	1	1	1
Багийн эмч	2	2	1	1	2
Бусад бага эмч					1
Лаборант				1	
Эм найруулагч	1	1	1	1	
Бусад ажилтан					15
Орны тоо	11	11	11	6	17
Хэвтэж эмчлүүлсэн хүн	361	318	509	329	204

Хүснэгт-49. Халдварт өвчнөөр өвчилсөн тоо.

Төрөл	2011	2012	2013	2014	2015
Нийт халдварт өвчнөөр өвчилсөн	7	1	1		
Вируст гепатит	3				
Бруцеллэз	2	1	1		
Гар хөл, амны өвчин	2				

Хүснэгт-50. Нэг сувилагчид ногдох хүний тоо.

Төрөл	2011	2012	2013	2014	2015
Хүний тоо	307	301	589	288	285

Дэлгэрхаан сум нь сумын төв дээр 1, Хэрлэнбаян-Улаан багт 1 нийт 2 эмнэлэгт ард түмэнд эмнэлэгийн түргэн тусламжыг үзүүлэн ажиллаж байна. Сумын хүн эмнэлэг их эмч 3, эх баригч эмч 1, багийн бага эмч 2, сувилагч 4, дүн бүртгэгч 1, үйлчлэгч 1, тогооч 1, жолооч зэрэг нийт 19 хүний орон тоотой бол Хэрлэнбаян-Улаан тосгоны хүн эмнэлэг нь их эмч 1, бага эмч 1, сувилагч 4, туслах ажилтан 6, нягтлан бодогч 1 нийт 13 орон тоотой байна.

2015 оны байдлаар жилд 204 хүн 1400 гаруй ор хоног хэвтэж эмчлүүлсэн бөгөөд сумы нэг сувилагчид 285 хүн ногдож байна. Сүүлийн жилүүдэд хүн амын халдварт өвчин буурсан гэсэн эерэг хандлагатай байна.

3.6.2. Боловсрол

Цэцэрлэг: Дэлгэрхаан сумын хүүхдийн цэцэрлэг нь анх 1965 оны 06 сард 25 хүүхэдтэй, 4 орон тоотой үйл ажиллагаа эхэлж байжээ. Өнөөгийн байдлаар цэцэрлэг нь өдрийн бүлгээр 100 гаруй хүүхдэд, хувилбарт бүлгээр 35 хүүхэдтэй, 18 орон тоотойгоор үйл ажиллагаа явуулж багаа Хэрлэнбаян-Улаан багийн хүүхдийн цэцэрлэг нь 1973 онд анх 25 хүүхдийн орон тоотой байгуулагдсан. Тус цэцэрлэг нь одоогоор 3 орон тоотойгоор ажиллаж байна.

Хүснэгт-51. Цэцэрлэгийн судалгаа 5 жилээр.

	Хэмж/нэгж	2011	2012	2013	2014	2015
Цэцэрлэгийн тоо	тоо	2	2	2	2	2
Хүүхдийн тоо	тоо	97	96	139	184	196

Дэлгэрхаан сум нь сумын төв болон Хэрлэнбаян-Улаан багийн гэсэн 2 цэцэрлэгт сургуулийн өмнөх боловсролын эзэмшүүлж байна. Бага насны хүүхдийн хөгжлийн стандартыг хэрэгжүүлэх, хүүхдийн авъяас чадварыг хөгжүүлэх, тэднийг бүх талаар нь чадваржуулах зорилгоор сургалтын хөтөлбөр боловсруулж ажиллаж байна. Боловсролын байгууллагад нэн тэргүүнд тавигдаж буй хувилбарт сургалтыг зуны улиралд зохион байгуулж тогтмол ажиллуулж алслагдсан малчдын 2-5 насны хүүхдэд СӨБ олгож байна.

Сургуулийн өмнөд боловсрол буюу цэцэрлэгт хамрагдах хүүхдийн тоо сүүлийн жилүүдэд эрс нэмэгдсэн бөгөөд энэ нь нэг талдаа хүн амын өсөлттэй холбоотой төдийгүй нөгөөтэйгээр сургуулийн өмнөх боловсролыг үнэ төлбөргүй хүргэдэг болсонтой

холбоотой юм. 2011 онд буюу 5 жилийн өмнө 97 буюу хүүхэд сургуулийн өмнөх боловсрол эзэмшихээр цэцэрлэгт хамрагдаж байсан бол 2015 онд 196 хүүхэд хамрагдсан нь 5 жилийн өмнөхөөс 2 дахин өссөн нь үүгээр харагдаж байна.

Сургууль: Дэлгэрхаан сумын сургууль нь анх 1940 оны 5 дугаар сарын 01-нд 36 сурагчидтай байгуулагджээ. 1973-1974 оны хичээлийн жилд 8-н жилийн сургууль болж өргөжсөн. 1977 онд анхныхаа төгсөлтийг хийсэн байна. Одоогоор сургууль нь 21 багштай. Үүнээс бага ангийн 10, дунд ангийн 10 багш, албан бус сургалт хариуцсан арга зүйч 1, удирдах ажилтан 3, дотуур байрны багш 1, үйлчилгээний ажилтан 13, 345 суралцагчтай үйл ажиллагаа явуулж байна.

Хэрлэнбаян-Улаан багийн сургууль нь 1963 онд анх 11 сурагчтай анх хичээллэж эхэлсэн. 1984 онд бага сургуулийн суурин дээр 8-н жилийн сургууль болгон өргөтгөсөн.

Хүснэгт-52. Сургуулийн судалгаа 5 жилээр.

ЕБСургууль	Хэмж/нэгж	2010	2011	2012	2013
Сургуулийн багш	тоо	14	15	14	14
Нийт суралцагсад	тоо	252	228	180	177
Сургууль төгсөгчид	тоо	28	33	18	
1-р ангид элсэн суралцагч	тоо	24	18	15	22
Сурагч багшийн харьцаа	Тоо	19,4	18,5	18,3	18,4
Үүнээс бага анги	тоо	28,8	27,2	28,2	29,3

Дэлгэрхаан сум нь сумын төвийн сургууль болон Хэрлэнбаян-Улаан багийн сургууль гэсэн 2 сургуульд 2015 оны байдлаар нийт 356 хүүхэд суралцаж 30 багш хүүхдүүдэд багшилж Боловсрол соёл шинжлэх ухаан яамнаас багтаргдсан стандарт арга зүйгээ нийт сурагчдад “ЦӨМ” хөтөлбөрийн хэрэгжүүлж боловсрол олгож байна.

Соёл номын сан музей: Дэлгэрхаан сумын соёлын төв нь 1942 онд сумын улаан булан нэртэйгээр байгуулагдсан. 2009 оны 12 сарын 05-нд 210 хүний суудалтай Соёл спортын цогцолборыг барьж 7 хүний орон тоотойгоор ажиллаж байна.

Соёлын төвийн номын сан нь 14000 гаруй фондны номтой 20 хүний суудлын тоотой уншигчийн суудалтай чадалтай номын сан бусад зориулалтын өрөөтэй сумын иргэдэд үйлчилж байна.

Хэрлэнбаян-Улаан багийн Соёлын төв 1963 онд суурь нь тавигдаж 1967 онд суурь нь тавигдаж 1967 онд Ажилчны клуб нэртэйгээр байгуулагдаж ашиглалтанд орсон.

Хүснэгт-53. Сумын номын сан үзүүлэлт.

Төрөл	тоо	2010	2011	2012	2013
Номын фонд	тоо	15419	15616	14821	14847
Суудлын тоо	тоо	16	16	20	20

ДӨРӨВ. ГАЗАР, БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ЭДЭЛБЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ**4.1. Газрын нэгдмэл сан**

Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэрийн хил хязгаарт 2012 онд ГХГЗЗГ-аас хийгдсэн Улсын аймаг, сумдын хилийн цэсийн өөрчлөлтийн ажлаар өөрчлөлт хийсэн зургийг ашигласан болно. Үүнээс үзэхэд 14660.90 га-аар багассан байна.

Хүснэгт-54. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилалын талбайн зөрүү.

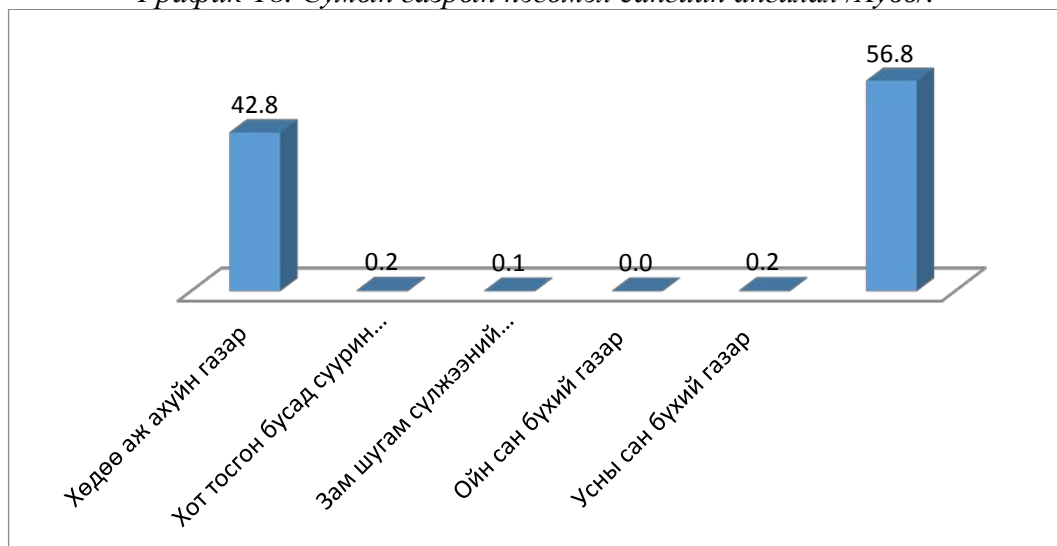
Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангилал	Хөдөө аж ахуйн газар	Хот тосгон бусад суурин газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар	Нийт
Газрын нэгдмэл сангийн тайлан	209838.37	395.00	2322.00	0.00	176.00	185849.63	398581.00
Хэмжилтээр	164292.49	748.79	293.19		608.69	217976.94	383920.10
Зөрүү +/-	-45545.88	353.79	-2028.81	0.00	432.69	32127.31	-14660.90

Энэ судалгаагаар сумын газрыг нэгдмэл сангийн үндсэн ангилалыг шинээр гаргасан бөгөөд 2015 оны жилийн эцсийн газрын нэгдмэл сангийн ангилалын тайландтай харьцуулбал хөдөө аж ахуйн газар болон зам шугам сүлжээний газар хасагдаж бусад ангиллын газрууд нь нэмэгдсэн байна. Энэ нь нэг ашиглаж ирсэн сумын хил цэс нь тоох хэлбэрт орохдоо өөр өөрөөр орсон холбоотойгоор гарсан талбайн зөрүү байна.

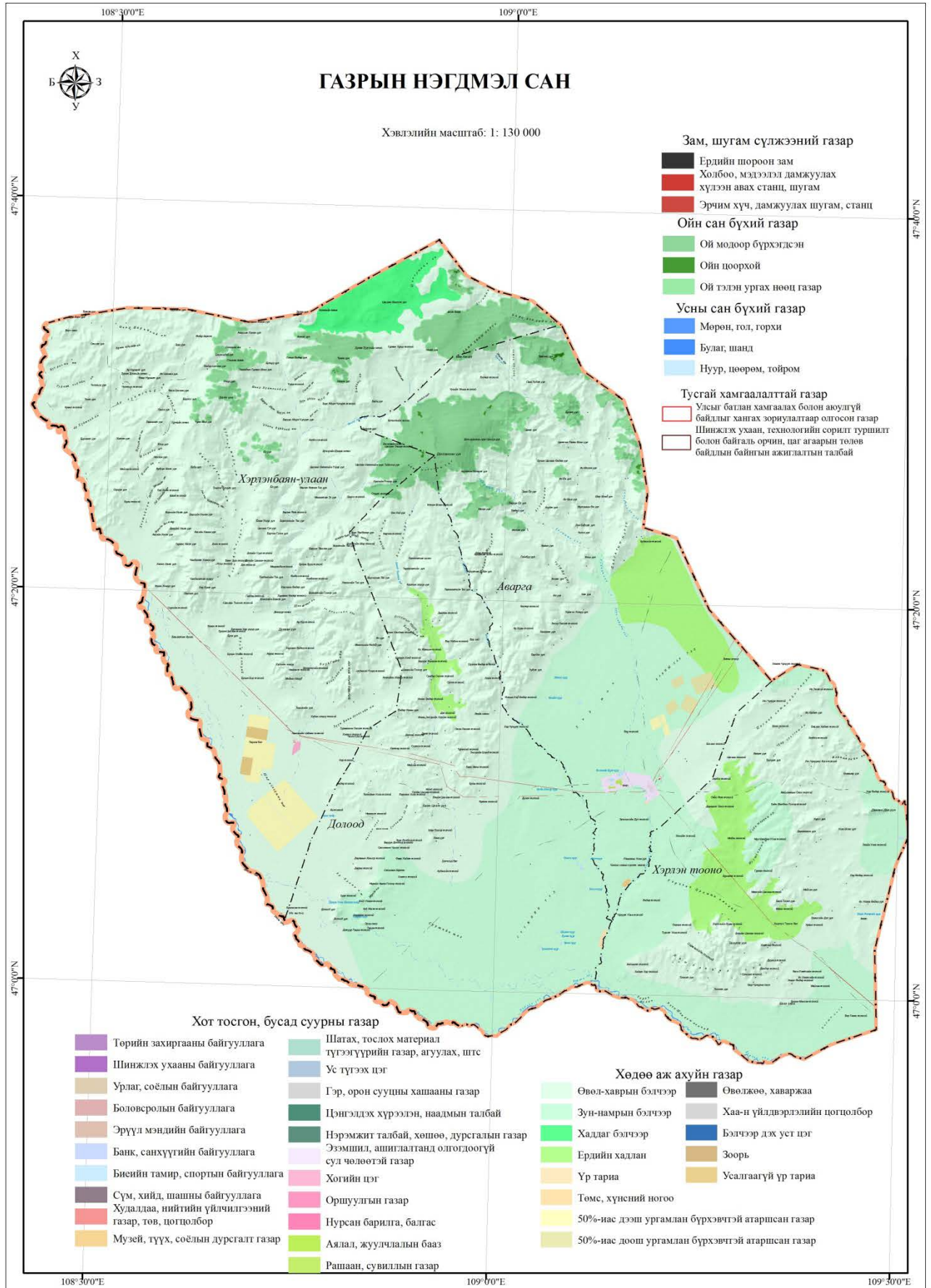
Түүнчлэн Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутгийн хилийг тогтоосон тоон мэдээлэл талбай зөрүүтэй байснаас гарсан зөрүүд гарч байна. Мөн хөдөө аж ахуйн газрын буурсан зөрүү нь хөдөө аж ахуйн газраас бусад ангиллын газар шилжүүлэн авч газар ашиглалт явагддагтай холбоотой юм.

Нийт нутаг дэвсгэрийн 42.8% буюу 164292.49 га нь хөдөө аж ахуйн газар, 0.2% хувь буюу 748.79 га нь хот тосгон бусад суурины газар, 0.1% буюу 293.19 га нь зам, шугам сүлжээний газар, 0.2% буюу 608.69 га нь усан сан бүхий газар, 56.8% буюу 217976.94 га нь улсын тусгай хэрэгцээний газар тус тус эзэлж байна.

График-18. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал /Хувь/.

Зураг-28. Газрын нэгдмэл сан

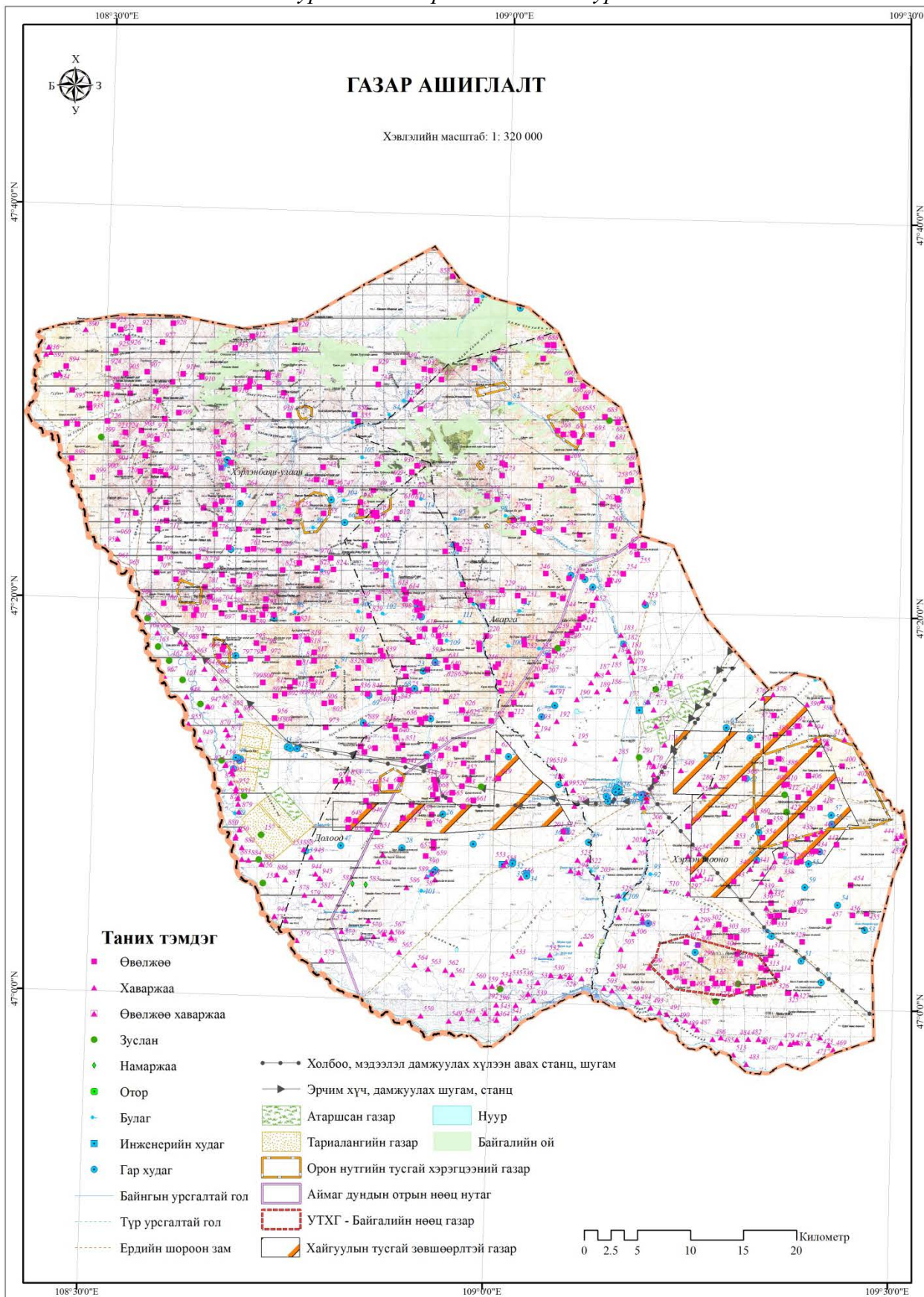
4.2. Сумын газар ашиглалтын одоогийн байдал

Дэлгэрхаан сумын газар ашиглалт 93 орчим хувийг бэлчээрийн зориулалтаар ашиглаж байгаа бөгөөд төв суурин газар, зуны улиралд Аварга тосон нуурыг тойрон өрхийн хэмжээний үйлдвэрлэл үйлчилгээ эрхлэх зорилгоор үйл ажиллагаа явуулж байна.

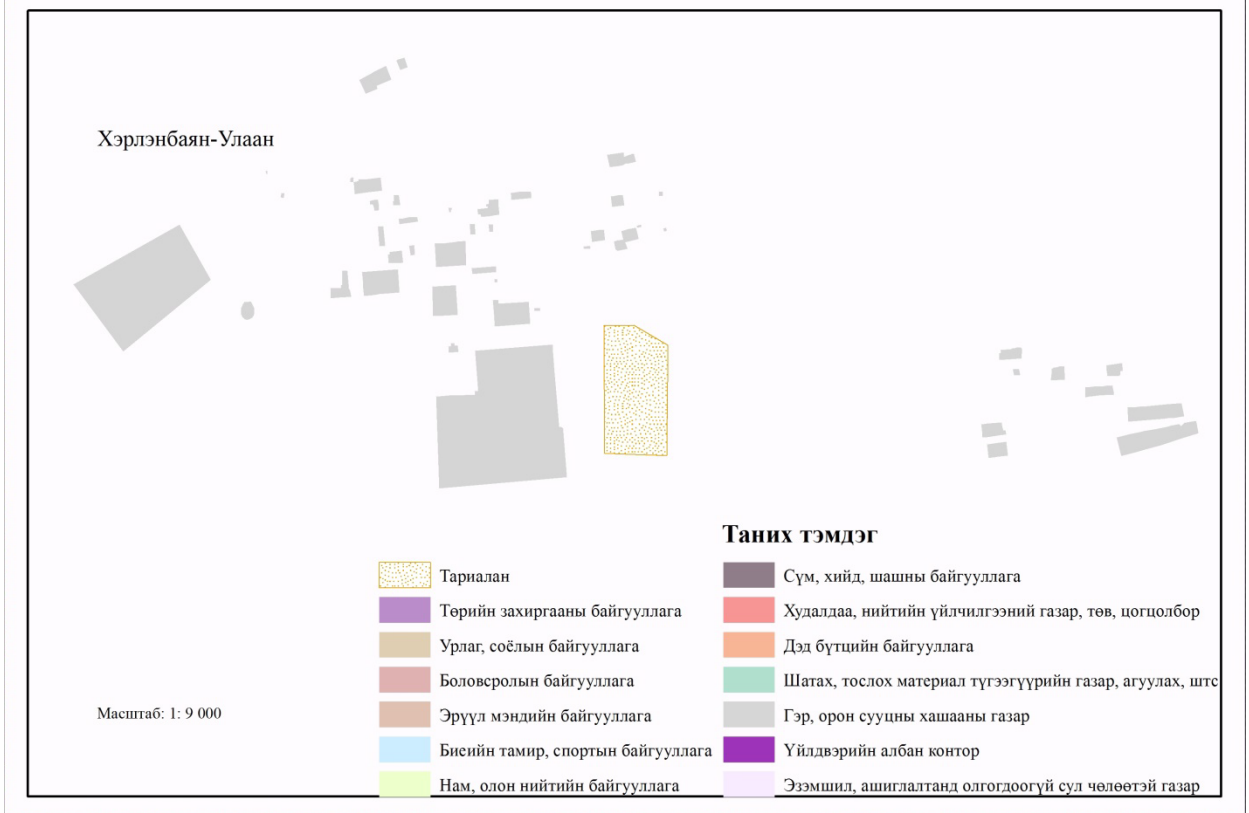
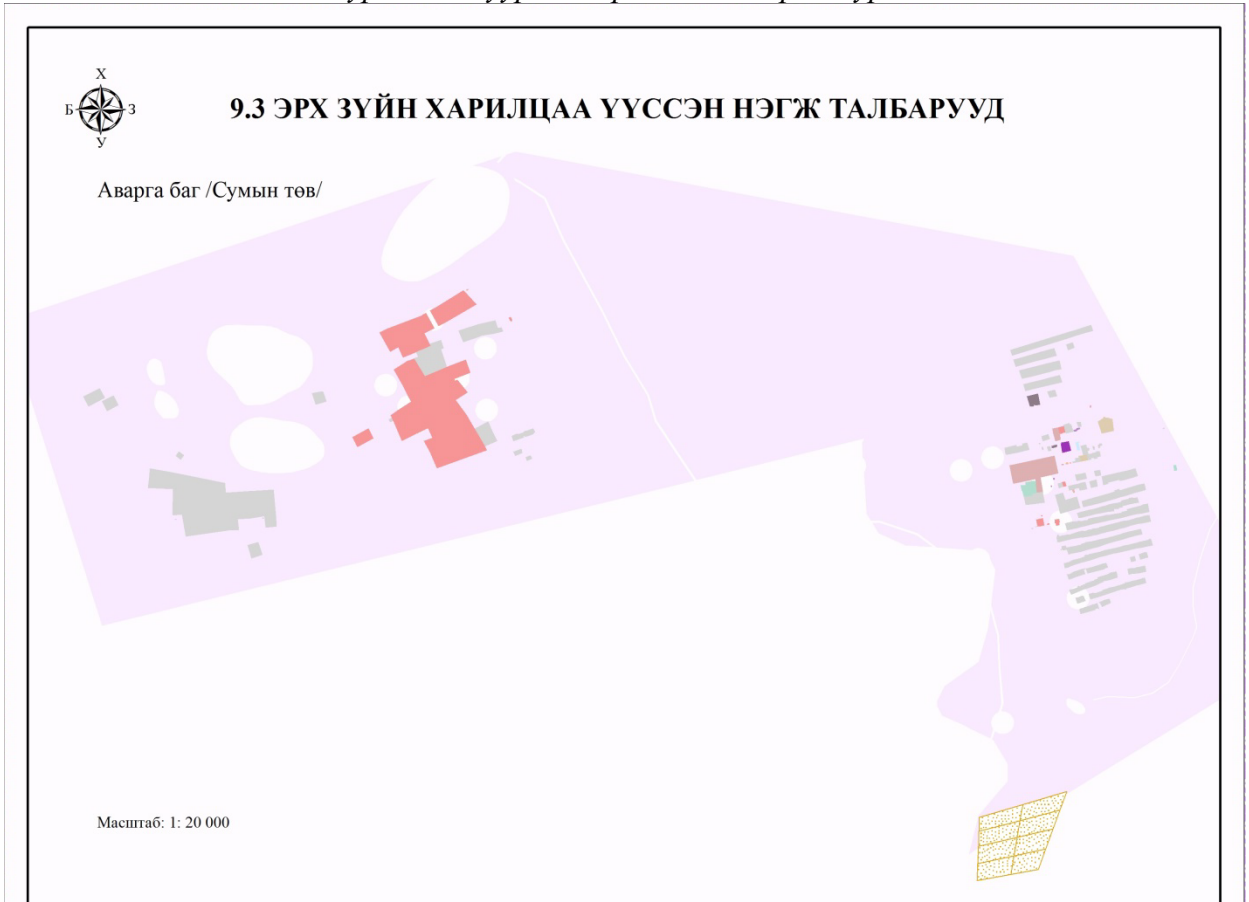
Хүснэгт-55. Сумын газар ашиглалтын талбай.

Үндсэн ангилал	Ангиллын түвшин 1	Ангиллын түвшин 2 /ашиглалтын зориулалт/	Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх хувь
Хөлөө аж ахуйн газар	Бэлчээр	өвөл-хаврын	263584.17	68.66
		зун-намрын	92977.14	24.22
	Усалгаатай тариалан	үр тариа	3540.88	0.922
	Атаршсан газар	50%-иас дээш ургамлан бүрхэвчтэй	1572.89	0.410
	ХАА-н барилга, байгууламжийн газар	өвөлжөө, хаваржаа	534.97	0.139
бэлчээр дэх уст цэг		52.83	0.014	
Хог, тосгон, бусад суурины газар	Барилга, байгууламжийн газар	төрийн захиргааны байгууллага	1.81	0.0004724
		урлаг, соёлын байгууллага	0.46	0.0001187
		боловсролын байгууллага	1.97	0.0005120
		эрүүл мэндийн байгууллага	0.01	0.0000032
		биеийн тамир, спортын байгууллага	0.05	0.0000130
		нам, олон нийтийн байгууллага	0.0015	0.0000004
		сүм, хийд, шашны байгууллага	0.26	0.0000672
		худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор	16.20	0.0042185
		дэд бүтцийн байгууллага	0.01	0.0000039
		шатах, тослох материал түгээгүүрийн газар, агуулах, ШТС	0.40	0.0001035
	Суурьшлын газар	гэр, орон сууцны хашааны газар	81.71	0.0213
	Үйлдвэрийн газар	үйлдвэрийн албан контор	0.16	0.0000429
Нийтийн эдэлбэрийн газар	эзэмшил, ашиглалтанд олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар	698.80	0.182	
Зам, шугам сүлжээний газар	Авто замын газар	ердийн шороон зам	152.71	0.040
	Шугам, сүлжээний газар	холбоо, мэдээлэл дамжуулах хүлээн авах станц, шугам	152.61	0.040
		эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	158.79	0.041
Ойн сан бүхий газар	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	ой модоор бүрхэгдсэн	13906.71	3.622
	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар	ойн коорхой	336.03	0.088
		түймэрт өртсөн ой	489.80	0.128
Усны сан бүхий газар	Мөрөн, гол, горхи	Мөрөн, гол, горхи	1052.07	0.274
	Булаг, шанд	Булаг, шанд	29.38	0.0077
	Нуур, цөөрөм, тойром	Нуур, цөөрөм, тойром	124.21	0.0324
Улсын тусгай хэрэгцээний газар	Улсын тусгай хамгаалалттай газар	Байгалийн нөөцийн газар	4451.56	1.16

Зураг-29. Газар ашиглалтын зураг.

Зураг-30. Суурин газрын Кадастрын зураг

4.2.1. Бэлчээр ашиглалт.

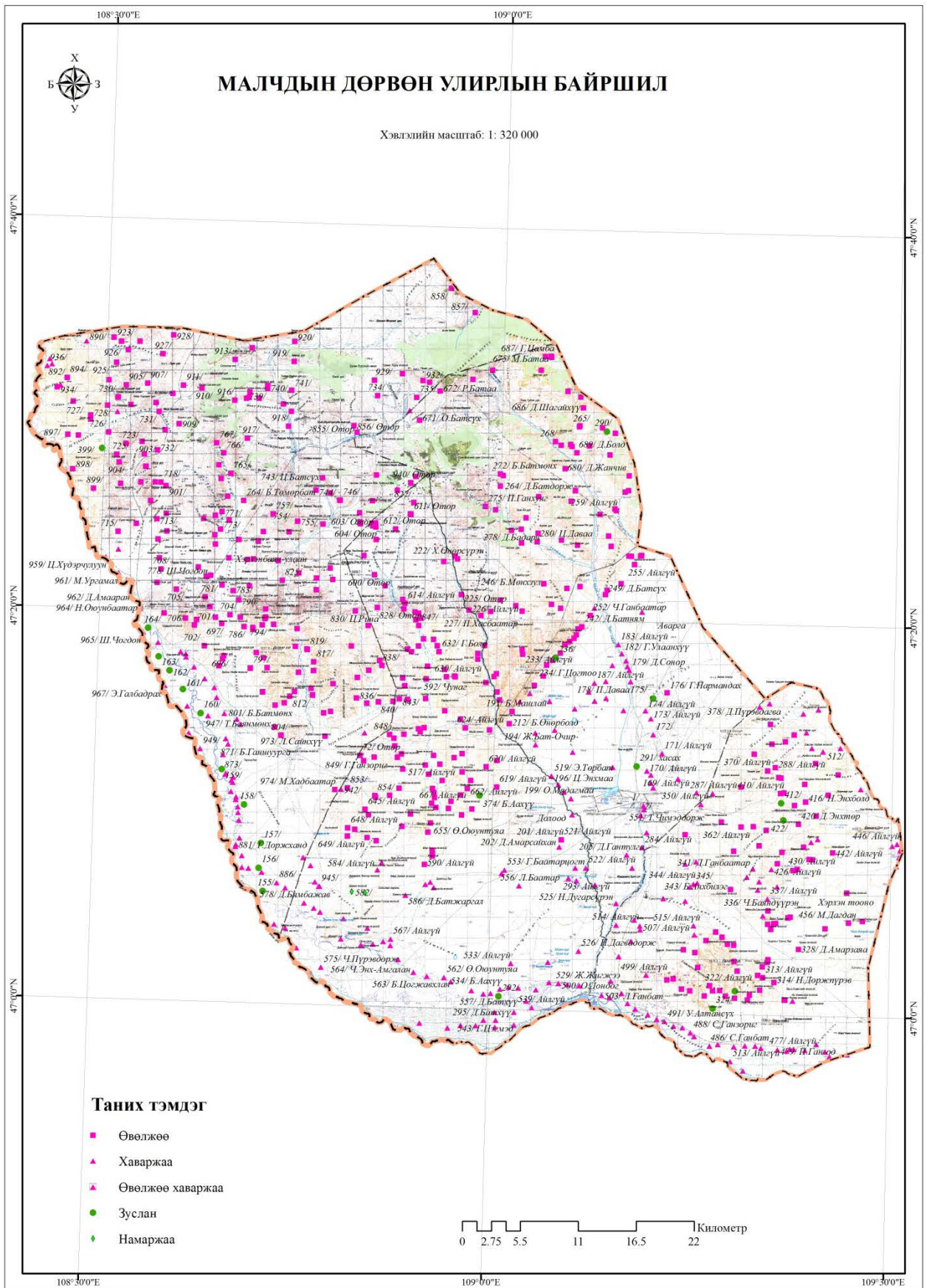
Сумын хэмжээгээр 2015оны байдлаар 343 орчим өрхийн 1029 орчим малчин иргэд байгаа бөгөөд тус сумын нутаг дэвсгэрт нийт 757 өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааг эзэмшиж бэлчээрийг ашиглаж байна. Энэхүү малчдын бэлчээр ашиглалтын 757 байршил байгаагаас өвөлжөө 486, хаваржаа 246, өвөлжөө-хаваржаа 2 тус тус байна. /хавсралт-5-д өвөлжөө, хаваржаа эзэмшигчийн судалгааг харуулав/. Бэлчээр ашиглалтын хувьд байгалийн тогтоц нөхцөлөө даган жилийн 4 улирал нүүдэл хийдэг байсан уламжлалт нүүдлийн хэв маяг сүүлийн үед алдагдаж байна. Учир нь малчидын тоо сүүлийн жилүүдэд нэмэгдэж бэлчээр нутгийн хомосдол үүсч түүнээс шалтгаалан жилийн 4 улиралд нэг байрандаа суурин байх, эсвэл зуслан хаваржааны нутаг нэг болсон сөрөг тал ажиглагдаж байна.

Хүснэгт-56. Өвөлжөө, хаваржааны тоо.

Д/д	Багийн нэр	Талбай /га/	Малчдын байршил /тоогоор/					Дүн
			Өвөлжөө	Хаваржаа	Өвөлжөө, хаваржаа	Зуслан	Намаржаа	
1	Хэрлэнбаян-Улаан	132938.4	205	58		11		274
2	Долоод	89527.9	113	67		2	2	184
3	Аварга	91260.2	89	47	2	4		142
4	Хэрлэн тооно	70193.5	79	74		4		157
ДҮН		382920.1	486	246	2	21	2	757

Тус сум нь уламжлалт мал аж ахуй эрхэлдэг бөгөөд бог малыг түлхүү өсгөж багаа бөгөөд бод малаас адууг түлхүү өсгөж байна. Эрчимжсэн хэлбэрээр мал маллахгүй байгаа ба уламжлалт, улирлын аясыг даган нүүдэллэж аж ахуйгаа эрхлэж байгаа нь Монгол түмний нүүдлийн мал аж ахуйн аугаа соёлыг хадгалан авч үлдсэн байна.

Зураг-31. Малчдын нутагладаг байршилн зураг

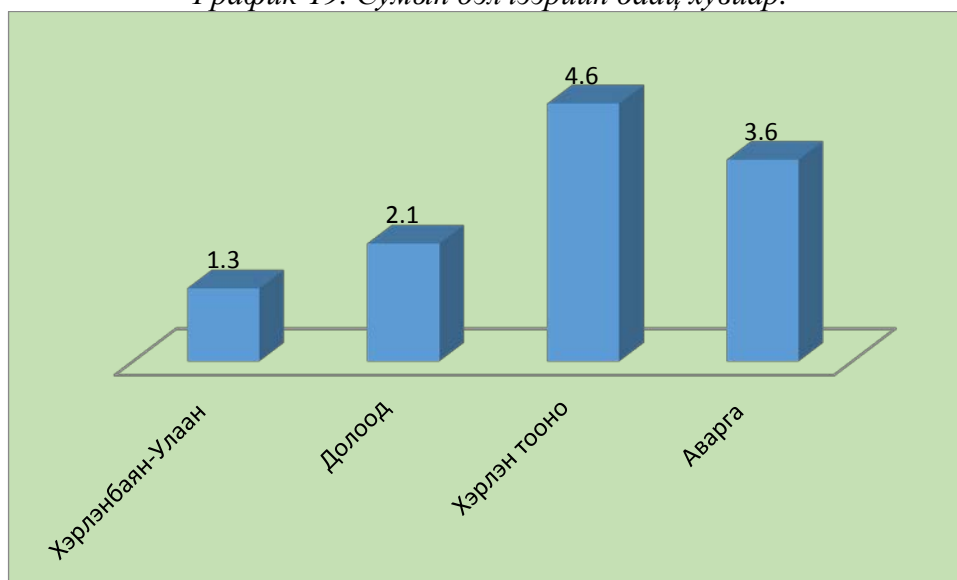

Бэлчээрийн даац.

Сумын хэмжээгээр нийт бэлчээрийн даац 1.3-аас 4.6 дахин хэтрэлттэй бэлчээрийн багтаамжнаас хэтэрсэн малтайг харуулж байна. Бэлчээрийн даац Аварга багийн хувьд хамгийн их буюу 4.6 дахин хэтэрсэн нь суурин газар, мөн Аварга тосон нуурыг бараадан малчин айл болон малын тоо толгой ихссэнтэй холбоотой билээ. Цаашид суурин газар тэр дундаа сумын төвд мал аж ахуйг эрхлэлтийг багасгаж суурин газраа эрчимжсэн мал аж ахуйн бүс тогтоож тэндээ өндөр ашиг шимтэй эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлж эрхлэх хэрэгтэй юм.

Хүснэгт-57. Сумын бэлчээрийн даац, багаар.

Багийн нэр	Малын тоо /хонин толгой/	Талбай /га/	Га-ийн ургац /цн/	Тэжээлийн нөөц, цн	Жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж /хонь толгой/	Даац /хувь/
Хэрлэнбаян-Улаан	115929.3	132938.4	3.9	518459.8	6	86409.96	134.2
Долоод	75498.2	89527.93	2.4	214867	6	35811.17	210.8
Хэрлэн тооно	70723.3	91260.22	1	91260.22	6	15210.04	464.97
Аварга	80714.3	70193.53	1.9	133367.7	6	22227.95	363.1

График-19. Сумын бэлчээрийн даац хувиар.

2015 оны сумын нийт малын тоогоор бэлчээрийн даацыг тогтооход Хэрлэнбаян-Улаан багийн бэлчээрийн даац 1.3 дахин бага буюу хамгийн бага хэтрэлттэй гэж гарсан хэдийч тус баг нь бүхэлдээ, Аварга багийн хойд хэсэг, Долоод багийн хойд болон баруун талаар Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутагт хамрагдаж байгаа бөгөөд отроор ихээхэн хэмжээний айл өрх малтайгйгаа орж ирдэг нь тус даацад бодогдоогүй байна.

Учир нь отроор орж ирсэн айлын талын тоо Мал тооллогоор өөрсийн харъяалалын сумандаа тоологддог тус тоо нь Дэлгэрхаан суманд ирдэггүй байна. Мөн Монгол улсын засгийн газрын 2007 оны 07 дугаар сарын 25-ны өдрийн Дугаар 187 тоот тогоолын дагуу

Отрын бэлчээрийг ашиглах хугацаа нь 11 дүгээр сарын 1-нээс дараа оны 4 дүгээр сарын 1-нийг хүртэл нийт 150 хоногоос хэтрэхгүй байна. Онцгой тохиолдолд мал оруулах, гаргах хугацааг зөвлөлийн хуралдаанаар хэлэлцэн өөрчилж болно гэсэн байдаг хэдийч отроор ирж байгаа айл өрхүүд нь 9 сарын дундаас эхлэн сумын нутагт орж ирж өвөлждөг байна иймд тус тогтоолын чанд мөрдөх шаардлагатай байна.

Хүснэгт-58. Отрын бүсэд өвөлжсөн хонин толгой².

	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Боломжит бэлчээр	280000	270000	252800	212000	194647
Орсон малын тоо	312470	303294	320000	315939	517347

Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутаг өвөлжидөг малын тоог Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутгийн захиргаанаас авсан мэдээгээр 2015-2016 оны өвөл боломжит хоини толгой 212000 байсан бол тухайн жил өвөлжсөн хонин толгой нь 315939 буюу 1.5 дахин их эл өвөлжсөн байна. Судалгаанаас хархад боломжит хонин толгой жил ирэх тусам буурсан бол отроор бүсэд өвөлжсөн малын тоо жил ирэх тусам ихэссэн байна. Иймд отроор өвөлжиж байгаа малын тоог тогтоолын Отрын бэлчээрт өвөлжих, хаваржих малын төрөл, тоог аймаг, сумдаас ирүүлсэн хүсэлт, тухайн аймаг, сумын болон отрын бэлчээрийн ургацын байдал зэргийг харгалзан зөвлөлийн хурлаар жил бүрийн 9 дүгээр сард хэлэлцэж тогтооно гэсэн заалтыг чанд мөрдөх нь зүйтэй юм.

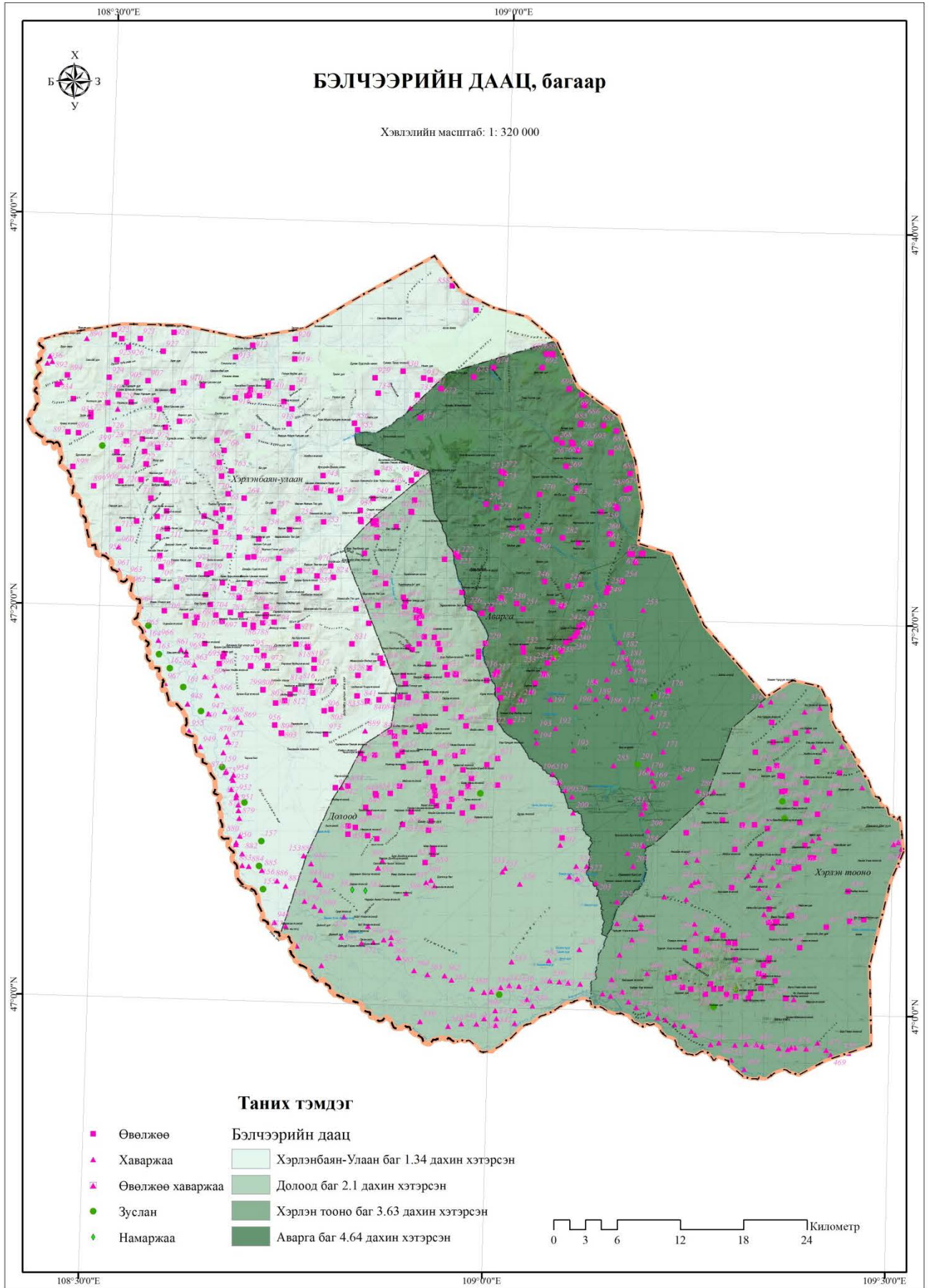
Хүснэгт-59. Сумын болон отрын бэлчээрийн даац.

Баг	Хонин толгой, нийт	Талбай, га	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нөөц, цн	Хонь жилд идэх өвс, цн	Багтаамж, хонин толгой	Даац, хувь
Хэрлэнбаян-Улаан аймаг дундын отрын нутаг /Сумын малын тоогоор/	219869.9	213625.1	2.95	630099.6	6	105016.6	209.4
Хэрлэнбаян-Улаан аймаг дундын отрын нутаг /Нийт малын тоогоор/	315939	213625.1	2.95	630099.6	6	105016.6	300.9

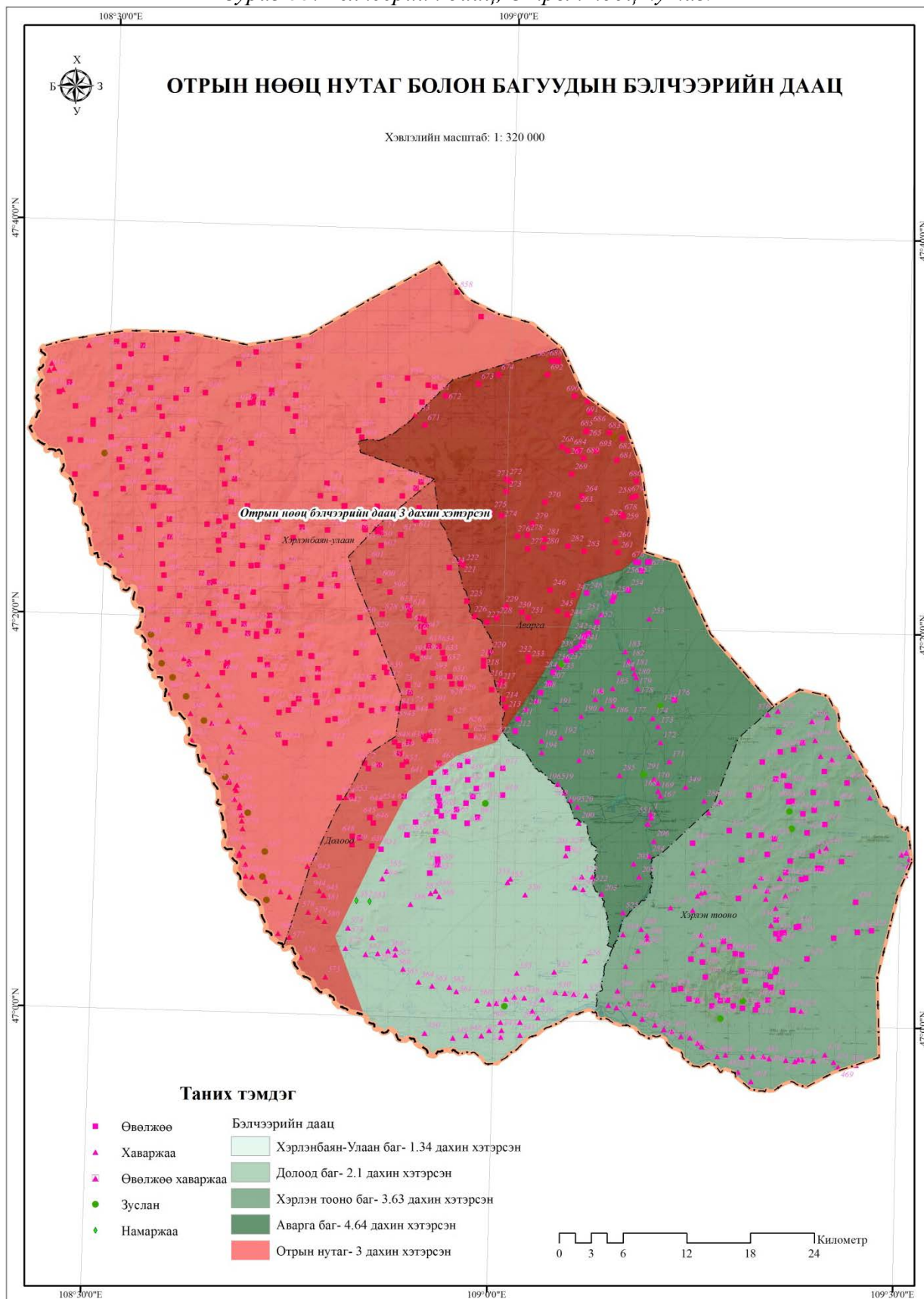
Отрын нөөц нутагт 2015-2016 өвөл өвөлжсөн хонин толгой, болон тухайн бүс нутагт амьдардаг сумын иргэдийн малыг хонин толгойд шилжүүлэн бэлчээрийн даацыг тогтооход сумын иргэдийн малын тоо нь багтаажаасаа 2 дахин хэсэрсэн байхад дахин отроор орж ирдэг малын тоог нэмж тооцвол бэлчээрийн дааж 3 дахин хэтэрсэн байна.

² Хэрлэнбаян-Улаан отрын захиргаа

Зураг-32. Бэлчээрийн даац, багаар

Зураг-33. Бэлчээрийн даац, Отрын нөөц нутаг.

4.2.2. Тариалангийн газрын ашиглалт

Дэлгэрхаан суманд газар тариалангийн 5121 га талбай багаагаас 3500 гаруй нь тариалын үлдсэн 1500 га талбай нь атаршсан газар байна. Тус сумын иргэд газар тариалан төдийлөн сайн эрхэлдэггүй хэдийч ч сумын хэмжээнд нийт 26 иргэн аж ахуй нэгж газар тариалан эрхэлэхээр 3559 га талбайг эзэмшиж байна. Эдгээр аж ахуй нэгжүүд нь төмс хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, тэжээлийн ургамал, эмийн ургамал тус тус тариалаж байна. Тариалангийн гол талбай нь Хэрлэнбаян-Улаан багийн Шар хохойтын тал, Долоод багт Арвага галын дагуу, Аварга багт сумын төвын урд тус тус тариалаж байна.

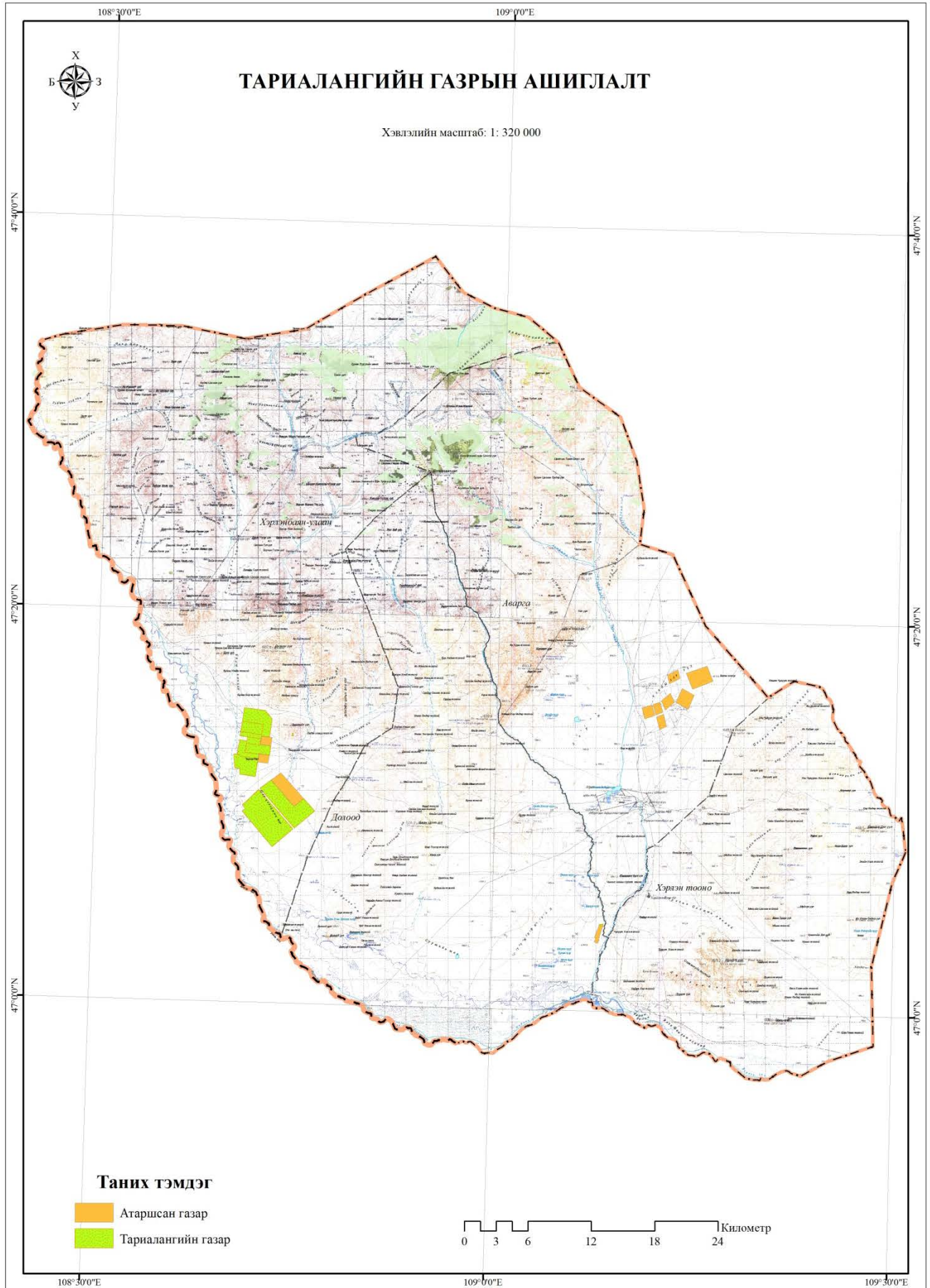
Хүснэгт-60. Газар тариалангийн судалгаа

Д/д	Төрөл	Газрын нэр	Талбай, га
1	Тариалангийн газар	Сумын төв болон Аварга гол дагуу	1.22
2			1.19
3			1.06
4			1.30
5			1.18
6			1.17
7			1.19
8			1.26
9			4.91
10		3.05	
11		199.95	
12		69.90	
13		79.73	
14		163.29	
15		413.31	
16		339.73	
17		837.33	
18		1221.32	
19		199.86	
20	Атаршсан газар	Хар тал	190.35
21			89.35
22			95.12
23			329.77
24			105.15
25			106.59
26		72.78	
27		Шар нохойтын тал	62.63
28			67.44
29			79.39
30			381.23

Хүснэгт-61. Тариалангийн аж ахуй эрхлэгчдийн судалгаа

№	Эзэмшигчийн нэр	Эзэмшиж буй эргэлтийн талбайн хэмжээ га-гаар	үүнээс		үүнээс					Ашиглаагүй байгаа талбай га-аар	өнжөөсөн
			Бэлтгэсэн уринш га-гаар	Нийт тариалж буй талбай га-гаар	Үр тариа	Төмс	Хүнсний ногоо	Жимс, жимсгэнэ	Тэжээлийн ургамал		
1	БалхэМонгол ХХК	2400	0	2400							
2	АДОТААЗахиргаа	80	0	80					80		
3	Хөдөө арал ХХК	10	0	10	5			5			
4	ЗХ 232-р анги	2		2		1.5	0.5				
5	Астрарүүт ХХК	150	150								
6	Дэвшилтэд технологи иноваци судлалын нэвтрүүлэх төв	100								100	
7	Иннова Ложистик ХХК	10								100	
8	Хөлөг од ХХК	200								200	
9	А.Батхүү	200	0	60							140
10	Д.Хүрэлбаатар	10		10							
11	С.Нямсайхан	10								10	
12	Г.Уранчимэг	270	58.2	11.8						200	
13	Н.Сайнбилэг	30								30	
14	С.Даваа	5		2		1	1			3	
15	Ц.Балдандорж	5		5		2.6	2.4				
16	Ч.Гантөмөр	1		0						1	
17	С.Ганбат	2		0						2	
18	Д.Урангоо	1		0						1	
19	Б.Аахүү	1		0						1	
20	Н.Туяа	5		0						5	
21	Ц.Сүнсэлтуяа	2		0						2	
22	Д.Лувсанбалдан	2		2		0.5	0.5	1			
23	Б.Машлай	1		0						1	
24	П.Хасбаатар	1		0						1	
25	Б.Мөнцэцэг	1		0						1	
26	Эмийн ургамал тарималжуулалтын холбоо	60		60							
	ДҮН	3559	208.2	2642.8		4.1	3.9	1		658	140

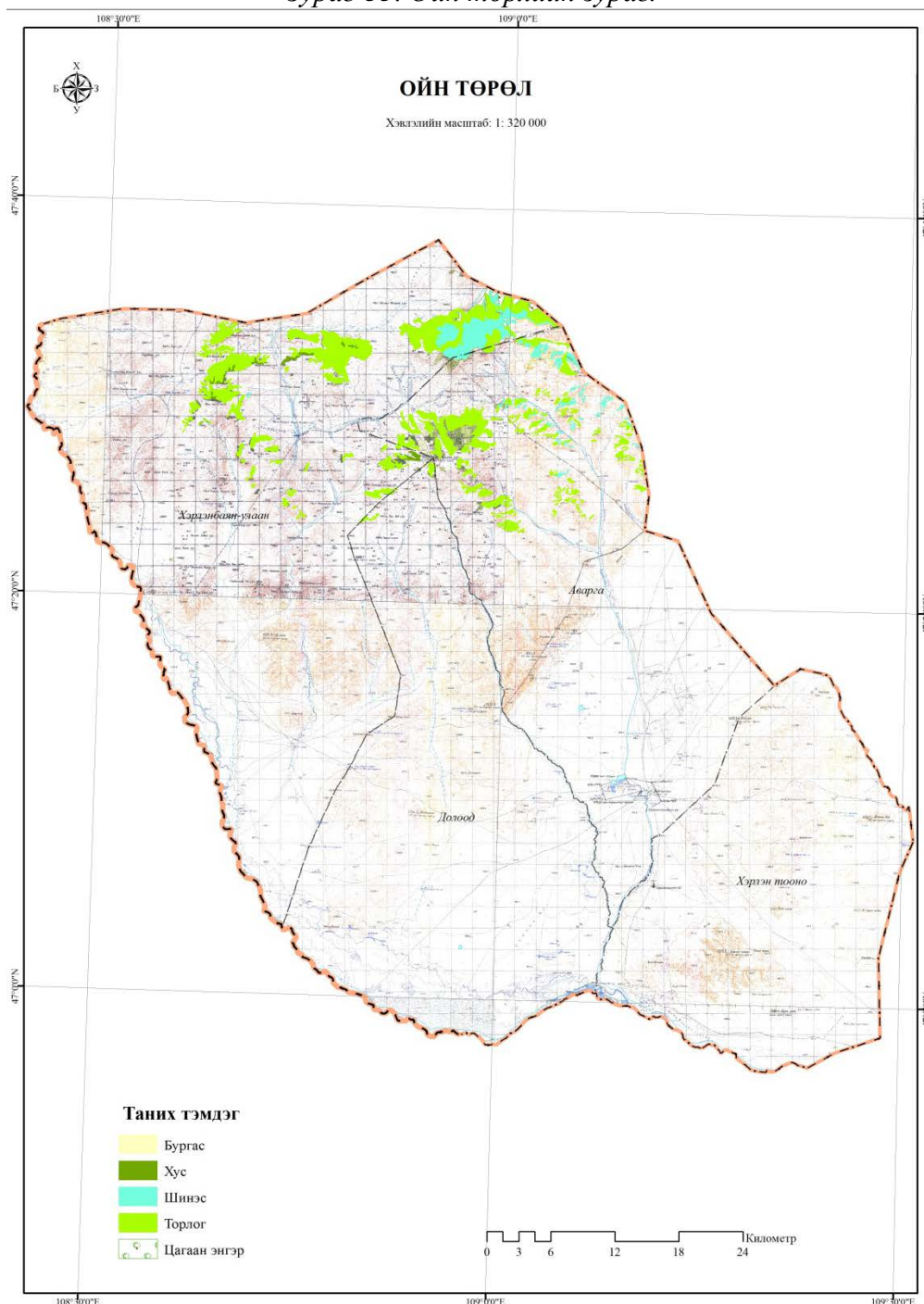
Зураг-34. Тариалангийн газрын зураг

4.2.3. Ойн сан бүхий газрын ашиглалт

Дэлгэрхаан сумын ойн талбайн нь 14837.18 га талбай хэдийч газрын нэгдсмэл сангийн үдсэн ангилалаар тус ой Улсын тусгай хэрэгцээний газар буюу Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутагт хамрагдаж байна. Тус ойн сумын нийт талбайн дөнгөж 3.8 хувийг эзэлж байна. Багахан ойн нь Баянханы нуруу, Дэлгэрхаан уул, Түмэн уул орчид л ургац байна. Ойн газрын 76.4 хувийг торлог буюу сөөгөрхөг мод ургасан бол, 17.6 хувийг шинэс мод ургасан байна. Ойн сангийн ашиглалт хамгаалалтын арга хэмжээ, үйл ажиллагаа байхгүй байгаа болно.

Зураг-35. Ойн төрлийн зураг.

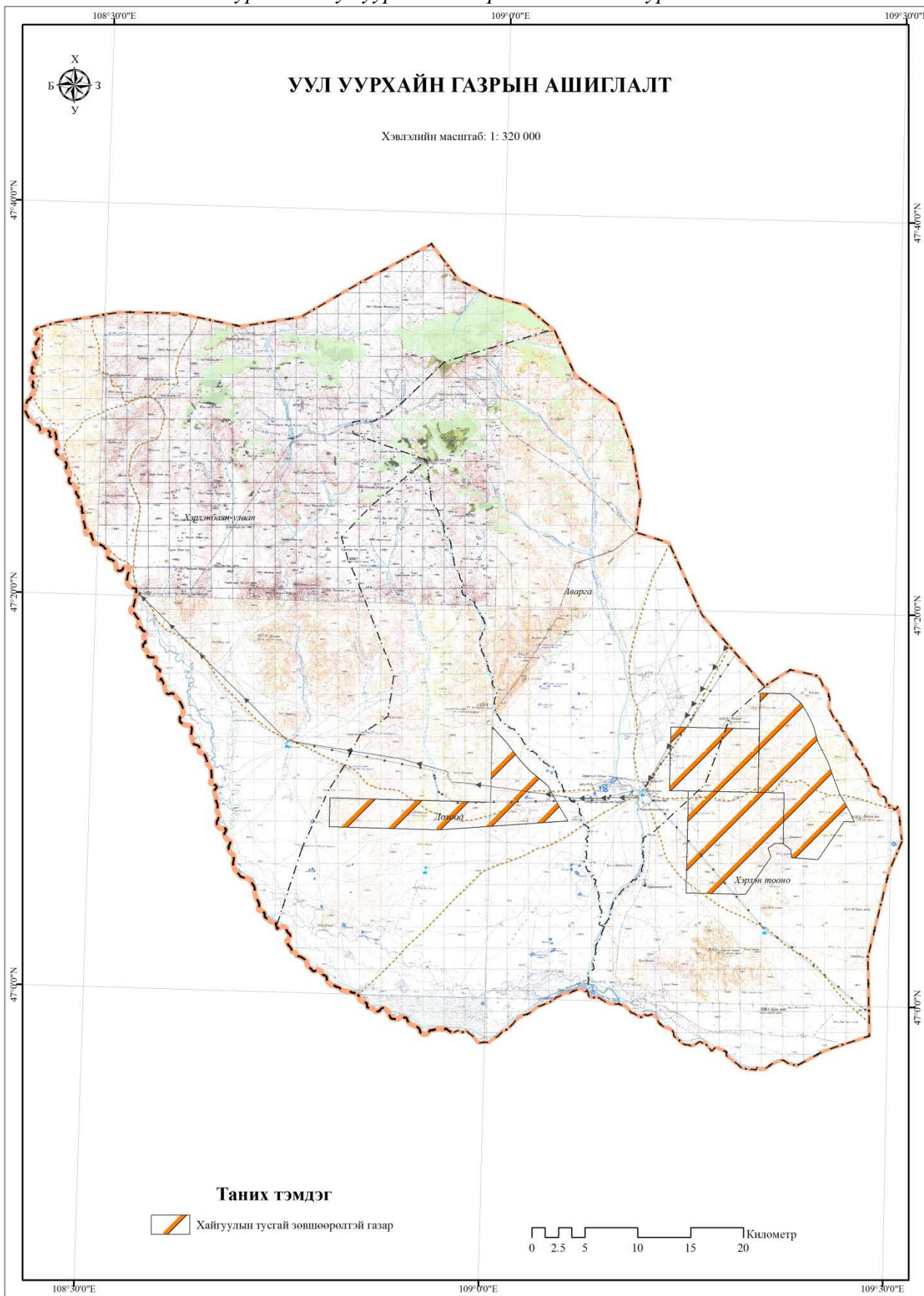
4.2.4. Уул уурхайн ашиглалт

Сумын хэмжээнд нийт 4 газарт уурхайн хайгуулийн зөвшөөрөлтэй 28979.7 га талбай бүртгэлтэй /Ашигт малтмал, газрын тосны газарт/ байгаа бөгөөд одоогийн байдлаар албан ёсоор ашиглаагүй байна. Эдгээр газрууд нь Долдоод багийн нутаг Баянцогт уулын орчимд 7724.32га талбай, Хэрлэн тооно Билүүт уулаас урагш Майхантын овоо, Дөрвөлжин уулын орчимд 3 талбайн 21255.38 га талбай байна.

Хүснэгт-62. Уул уурхайн газар ашиглалт.

Д/д	Лицензтэй талбайн нэр	Талбайн дугаар	Эзэмшигч	Төрөл	Талбай, га
1	Дэлгэр-3	XV-020279	Универсалнобле химикал	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл	7724.32
2	Улаан	XV-019785	Уянгаголд	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл	5030.5
3	Дэлгэрхаан	XV-00019054	ТВ&J trade	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл	7799.25
4	Дөрвөлжин	XV-00020171	Цахиуртхүдэр	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл	8425.63
Нийт					28979.7

Зураг-36. Уул уурхайн газар ашиглалтын зураг

4.2.5. Аялал жуулчлалын газрын ашиглалт.

Сумын хэмжээнд одоогийн байдлаар аялал жуулчлал төдийлөн сайн хөгжүүлээгүй хэдийч Аварга тосон нуурыг түшиглэн иргэн аж ахуй нэгж байгууллага гадаад болон дотоодын аялагч, амрагч нарыг хүлээн авдаг байна. Цаашид аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжтой түүх дурсгал, уламжлалт соёл, байгалийн тогтоц, унаган төрх байдал зэрэг сумын олон нөхцөл бүхий газруудыг хамруулан аялал жуулчлалыг төлхүү хөгжүүлэх шаардлагатай байна.

Одоогоор сумын хэмжээнд нийт 177 иргэн, аж ахуй нэгж 141.6 га талбайд аялал жуулчлал, амралт сувилалын үйлчилгээ үзүүлж байгаа гэсэн бүртгэлтэй бөгөөд эдгээр нь бүгд Аварга тосон нуурын орчимд үйл ажиллагаа явуулж байгаагийн 162 нь иргэн, 15 нь аж ахуй нэгж байна.

Хүснэгт-63. Аялал жуулчлал амралт сувилалын үйлчилгээ үзүүлж байгаа иргэн аж ахуй нэгжийн судалгаа

№	Овог	Нэр	Регистер	Талбайн хэмжээ /га/
1	Занаа	Дулмаа	СЛ57101001	0.8
2	Долгорсүрэн	Даваасүрэн	СЛ78121108	0.8
3	Дамбасүрэн	Амарсайхан	Сл68082611	0.8
4	Найдан	Даваасүрэн	СУ51030173	0.8
5	Жагдаг	Баярсайхан	СЛ69020218	0.8
6	Дэндэв	Баярсайхан	Цв69063011	0.8
7	Батсүх	Оюунгэрэл	УШ65102402	0.8
8	Адилбиш	Очир	СА47082513	0.8
9	Цэргээ	Гэрэлмаа	СЕ71101603	0.8
10	Тожил	Жавзандулам	СЕ47021503	0.8
11	Цэнд-очир	Лхагвасүрэн	ЧС52052301	0.8
12	Лувсансовд	Баатарсүрэн	СЛ67092613	0.8
13	Жүгнээ	Шишмишиг	ХБ49050191	0.8
14	Жүгнээ	Амарсанаа	ЧД53112977	0.8
15	Ойль	Эрдэнэбат	ВГ69092511	0.8
16	Намхайдорж	Энхбаатар	ХЛ58080310	0.8
17	Батаа	Нямаа	УК70021501	0.8
18	Дашдаваа	Дашдулам	ЧЛ60021165	0.8
19	Чулуун	Зинамидарь	МЮ77012414	0.8
20	Доржханд	Хүрэлбаатар	СЧ62040574	0.8
21	Дагиймаа	Баасанжав	СЧ61031369	0.8
22	Даваасүрэн	Содгэрэл	МЭ76062775	0.8
23	Ганхуяг	Энхбат	Ш381021712	0.8
24	Доржсүрэн	Чойсүрэн	СЛ46110416	0.8
25	Долгорсүрэн	Шижирэрдэнэ		0.8
26	Нямаа	Баасандагва	СЛ80101714	0.8
27	Өвгөнхүү	Сарантуяа	СЛ67042201	0.8
28	Сүрэнхор	Нямдулам	СЛ70083000	0.8
29	Дагдан	Ганжууржав	КЮ54062231	0.8
30	Базарваань	Ганбаатар	СЛ60062117	0.8
31	Лувсаншарав	Баясгалан	СЛ56112018	0.8

32	Доржпүрэв	Ундармаа		0.8
33	Ганхуяг	Уранчимэг	СЛ66040706	0.8
34	Балдандорж	Нарантуяа	ХД69052967	0.8
35	Агваанжамаа	Алтантуяа	СЦ70030708	0.8
36	Дорж	Чинзориг		0.8
37	Дамба	Мятав		0.8
38	Долгорсүрэн	Шижирболд		0.8
39	Лувсаншарав	Баасансүрэн	Сл65050811	0.8
40	Цэрэндамба	Эрдэнэболд	СЛ71050512	0.8
41	Дэндэв	Батнасан		0.8
42		Бүрнээбаатар		0.8
43	Шижээравсал	Саранчимэг	ЧР59123160	0.8
44	Жамсран	Жигжээ	СЛ44081509	0.8
45	Цогтоо	Амархүү		0.8
46	Занаа	Болдбаатар		0.8
47	Цэнд-очир	Ганбаатар		0.8
48	Лувсанцэдэн	Баярцогт	СЛ73090911	0.8
49	Дагвадорж	Батцоож	УГ77090515	0.8
50	Батмөнх	Бурмаа	СМ75080709	0.8
51	Наваансамдан	Ганбямба		0.8
52	Намдаг	Адъяасүрэн		0.8
53	Батаа	Эрдэнэбилэг	Сл61100216	0.8
54	Авирмэд	Нямхүү	ЖИ70121309	0.8
55	Долгорсүрэн	Шижирхүү	СЭ73080776	0.8
56	Даваажав	Номондалай	СЧ80082561	0.8
57	Даваажав	Номондалай	СЧ80082561	0.8
58	Санж	Даваа	Сч55040365	0.8
59	Балжинням	Батмөнх	Вт74040215	0.8
60	Тамжав	Долгорсүрэн	Сл45091803	0.8
61	Дамцагдагва	Батзаяа	Сл75062313	0.8
62	Хурцбаатар	Энхжаргал	Сл66050101	0.8
63	Дуламжав	Бямбаа	Сл71070306	0.8
64	Жанлав	Ганчимэг	Сл64100702	0.8
65	Дамба	Мэнджаргал	Шж48020272	0.8
66	Доржхүү	Наранцэцэг	Сл57060507	0.8
67	Гэндэн	Пүрэвсүрэн	Сл62100108	0.8
68	Чунаг	Ургацын далай	Сл74121203	0.8
69	Намсрай	Ганцэцэг	Сч72060761	0.8
70	Жамъянхорол	Эрдэнэцогт	Сл83091612	0.8
71	Базарваань	Эрдэнэтуяа	Сл73060202	0.8
72	Дамдинсүрэн	Батсайхан	Сл78060216	0.8
73	Сосорбарам	Батбилэг	СУ60101671	0.8
74	Гэндэн	Амарсайхан	СЛ66030903	0.8
75	Лувсанцэрэн	Энхжаргал	Сл72072707	0.8
76	Гомбодагва	Чулуунбаатар	Сл52022513	0.8
77	Намсрайжав	Оюунчимэг	Сл73081604	0.8
78	Чинбат	Болормаа	Са72010700	0.8
79	Гантөмөр	Бат-өлзий	Сю63021815	0.8
80	Лувсанцэрэн	Цэрэнпил	Сл49012007	0.8
81	Дагва	Ганцэцэг	СМ78091701	0.8
82	Энхмаа	Цогзолмаа	Сл78103101	0.8
83	Намхай	Батэрдэнэ	Сл60010319	0.8
84	Цэрэндорж	Оюунтунгалаг	Сл71071207	0.8
85	Дашням	Мөнхбат	Сэ71012615	0.8

86	Пунцагцэрэн	Гантөмөр	Сл66011719	0.8
87	Сампил	Алтанхуяг	Сл59102718	0.8
88	Жанчив	Оюунэрдэнэ	Сл65060614	0.8
89	Миеэсүрэн	Цэндсүрэн	Сш75062203	0.8
90	Лхасүрэн	Гандорлиг	Сл74040211	0.8
91	Далхаа	Ганхуяг	Сэ49091770	0.8
92	Жагдаг	Билэгсайхан	Ст65051611	0.8
93	Хишигсүрэн	Ёндондүвчир	Сл80122512	0.8
94	Доржпүрэв	Эрдэнэбулган	Зк72022313	0.8
95	Ойль	Эрдэнэмөнх	Вг74022818	0.8
96	Гоохой	Эрдэнэцэцэг	Ви55042517	0.8
97	Намсрайжамц	Энхбаатар	Сл69052313	0.8
98	Ойдов	Мядагмаа	Сл42030209	0.8
99	Энхбаяр	Тэгшжаргал	Сл85030311	0.8
100	Балдан	Самданшарав	Сл55040518	0.8
101	Пунцаг	Зэвэгээ	Сл23041910	0.8
102	Шарав	Бархүү	Сл58122039	0.8
103	Тогоо	Балжинням	Сл61052913	0.8
104	Баатар	Машлай	Сл72112629	0.8
105	Лодон	Энэбиш	Сч51041572	0.8
106	Зэвэг	Түвшин	Сл57092317	0.8
107	Лувсанцэдэн	Баярцогт	Сл73090911	0.8
108	Лувсанцэдэн	Батсайхан	Сл68062110	0.8
109	Чимэддорж	Энхбат	Сл74042119	0.8
110	Цэрэннадмид	Дуладрагчаа	Сл57030106	0.8
111	Чойшарав	Гантөмөр	Сл49060110	0.8
112	Бат-очир	Оюунчимэг	Сч53050361	0.8
113	Цэрэндагва	Батболд	Сл81040315	0.8
114	Содвоо	Баясгалан	Шж66032667	0.8
115	Цэдэв	Баттулга	Сч45082577	0.8
116	Даржаа	Санжид	Сч52112361	0.8
117	Энхбаяр	Цэцэгсайхан	Сл83083001	0.8
118	Дамдинсүрэн	Болорсайхан	СЛ76012608	0.8
119	Дашням	Хатанбаатар	СУ80110572	0.8
120	Жанжиг	Оюунчимэг	ТЕ78082506	0.8
121	Дамжин	Нямхүү	ЕЮ46012403	0.8
122	Цэндсүрэн	Энхбаяр		0.8
123	Нямаа	Цэцэгмаа	сл64091203	0.8
124	Чүлтэм	Цэрэндорж	СЛ52062512	0.8
125	Ж	Чулуунсүх	СЛ63040511	0.8
126	Чадраабал	Төмөр-очир	ХО69012617	0.8
127	Хишгээ	Гандулам	СТ81032001	0.8
128	Н	Бадарч	СЛ40101015	0.8
129	Иш-осор	Од	СЛ61091817	0.8
130	Хүрэлтоого	Гантулга		0.8
131	Жамсран	Пүрэвээ		0.8
132	Х	Лхагваа	СЧ54032369	0.8
133	Даариймаа	Баясгалан	сл61110612	0.8
134	Дамбасүрэн	Цэрэнбуян	СЛ74220818	0.8
135	Дамбасүрэн	Насанбуян	СЛ76041316	0.8
136	Дашдондог	Санжааням	СЛ76121818	0.8
137	Банзрагч	Арилд	СЛ72043019	0.8
138	Дагвадэмбэрэл	Энхцэцэг	СЛ82083006	0.8
139	Дашдондог	Батбилэг	СЛ74021310	0.8

140	Сайндэмбэрэл	Норжин	СЧ63111663	0.8
141	Пүрэвжав	Хасбаатар	СЛ64083014	0.8
142	Готов	Баярсайхан	СЛ64103012	0.8
143	Дашдондог	Урангоо	СЛ86031201	0.8
144	Туяа	Уянга	СЛ83090101	0.8
145	Батсүх	Оюунчимэг	СЛ63010708	0.8
146	Пунцаг	Насанбуян	СЛ55070600	0.8
147	Цэнджав	Цэндсүрэн	СФ48062104	0.8
148	Даваажав	Нарантуяа	СЛ63090404	0.8
149	Одсүрэн	О.Анхцэцэг	СЛ72121105	0.8
150	Одсүрэн	Шагдарсүрэн	СЛ77072419	0.8
151	Юндэн	Эрдэнэтуяа	ХА50120501	0.8
152	Насан	Намсрайжав	СЛ40031517	0.8
153	Гончиг	Цогтоо	СЛ68032712	0.8
154	Шаравдорж	Халтар	СЛ44031502	0.8
155	Сугир	Эрдэнэтогтох	КЮ65020360	0.8
156	Цэнджав	Болдбаатар	СЛ64011416	0.8
157	Наваан	Энхжаргал	СК69102605	0.8
158	Бат-очир	Мөнхтөмөр	СЛ72030114	0.8
159	Лувсан-очир	Жагдагсүрэн	СЛ60010513	0.8
160	Гончиг	Бямбасүрэн	СЛ60110511	0.8
161	Сүнсэлтуяа	Сансарбат	СЛ82041234	0.8
162	Пүрэв	Энхбат	СЛ75020611	0.8
163	Аварга тосон-Хэнтий ХХК		2644495	0.8
164	Хил хамгаалах ерөнхий газрын харьяа 0164-р анги		4701185	0.8
165	Төрийн тусгай албан хаагчдын нэгдсэн эмнэлэг		1702335	0.8
166	Натул ХХК		2546833	0.8
167	Зэвсэгт хүчний цэргийн төв госпиталь		9095764	0.8
168	Ауро тосон ХХК		5232708	0.8
169	Гамшгаас хамгаалах штаб			0.8
170	Дархан оточ ХХК		2640961	0.8
171	ДорноговьАУК		960057	0.8
172	Шуудангийн үйлчилгээний салбар			0.8
173	Хүннү хөдөө арал ХХК			0.8
174	Ардчилсан нам			0.8
175	Боловсрол соёлын газар			0.8
176	Хэнтий аймгийн Цагдаагийн газар			0.8
177	Хэнтий аймгийн Нийгмийн халамжийн хэлтэс			0.8
Нийт				141.6

4.2.6. Тусгай хамгаалалттай газар.

Сумын хэмжээнд улсын тусгай хамгаалалтай газар 2, орон нутгийн тусгай хамгаалалтанд авсан 14 газар тус тус байна. Улсын тусгай хамгаалалтад нийт 218076.7 га талбайг авсан бөгөөд үүний 213625.1 га талбайн нь Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутаг бол үлдсэн 4451.6 га талбай нь Хэрлэн тооно байгалийн нөөц нутаг юм.

Орон нутгийн тусгай хамгаалалтад авсан нийт 13053.83 га талбайн 3606.27 га буюу 13 газар нь Хэрлэнбаян-Улаан отрын нөөц нутагтай давхцаж байгаа бол үлдсэн 9447.57 га талбай хамрасан Зүүн нурууны орон нутгийн тусгай хамгаалалтай газар нь Хэрлэн тооно багийн нутагт байна.

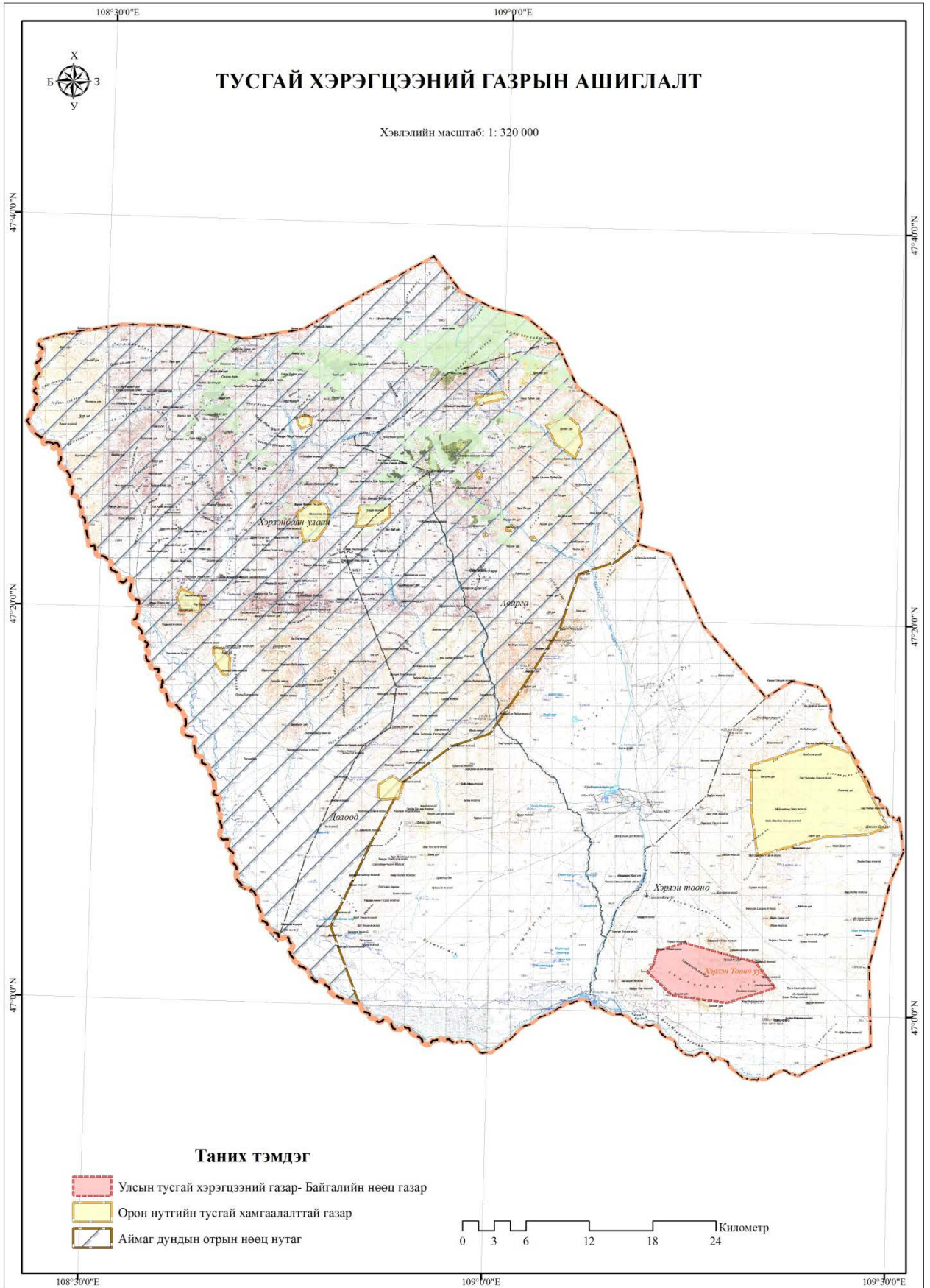
Хүснэгт-64. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт.

Д/д	Газрын нэр	Талбай, га
1	Хэрлэнбаян-Улаан аймаг дундын отрын нутаг	213625.1
2	Хэрлэн тооно	4451.6
Нийт		218076.7

Хүснэгт-65. Сумын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт.

Д/д	Газрын нэр	Багийн нэр	Талбай, га
1	Зүүн нуруу	Хэрлэн тооно	9447.57
2	Мааньт уул	Хэрлэнбаян-Улаан	842.95
3	Бөхийн хошуу	Хэрлэнбаян-Улаан	123.98
4	Хар хунт	Хэрлэнбаян-Улаан	375.86
5	Буга уул	Хэрлэнбаян-Улаан	296.08
6	Далт	Долоод	383.68
7	Очирт	Долоод	530.04
8	Худагтын хэрсэн	Аварга	1.00
9	Хөх ханан	Аварга	23.78
10	Тавдайн ханан	Аварга	29.94
11	Агуйтын агуй	Аварга	11.39
12	Буга уул	Аварга	790.44
13	Уугийн харанхуй	Аварга	191.75
14	Буудангийн гозгор	Аварга	5.38
Нийт			13053.83

Зураг-37. Улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар

4.3. Газар болон байгалийн нөөц

4.3.1. Бэлчээрийн газрын экологийн чадавхийн үнэлгээ

Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын бэлчээрийн чадавхийн байдлаар ангилахдаа ГХГЗЗГ-ын даргын 2015 оны А/104 тушаалын хавсралтаар батлагдсан “Бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварыг ашиглах зөвлөмж”-ийн дагуу монгол орны байгалийн бүс, бүслүүр бүрээр ангилсан 25 төрлийн бэлчээрийн ангиллыг ашигласан.

Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум нь Монгол орны байгалийн бүс, бүслүүрийн ойт хээрийн бүс болон хуурай хээрийн бүс гэсэн 2 бүсэд дамнан оршиж байгаа бөгөөд Ойт хээрийн бүс нь нутгийн ойд хэсэг болох өндөр уул нуруутай хэсэг, хуурай хээрийн бүс нутгийн урд хэсэг нам бэсрэг уул тал хээрийн хэсгийг хамарч байна.

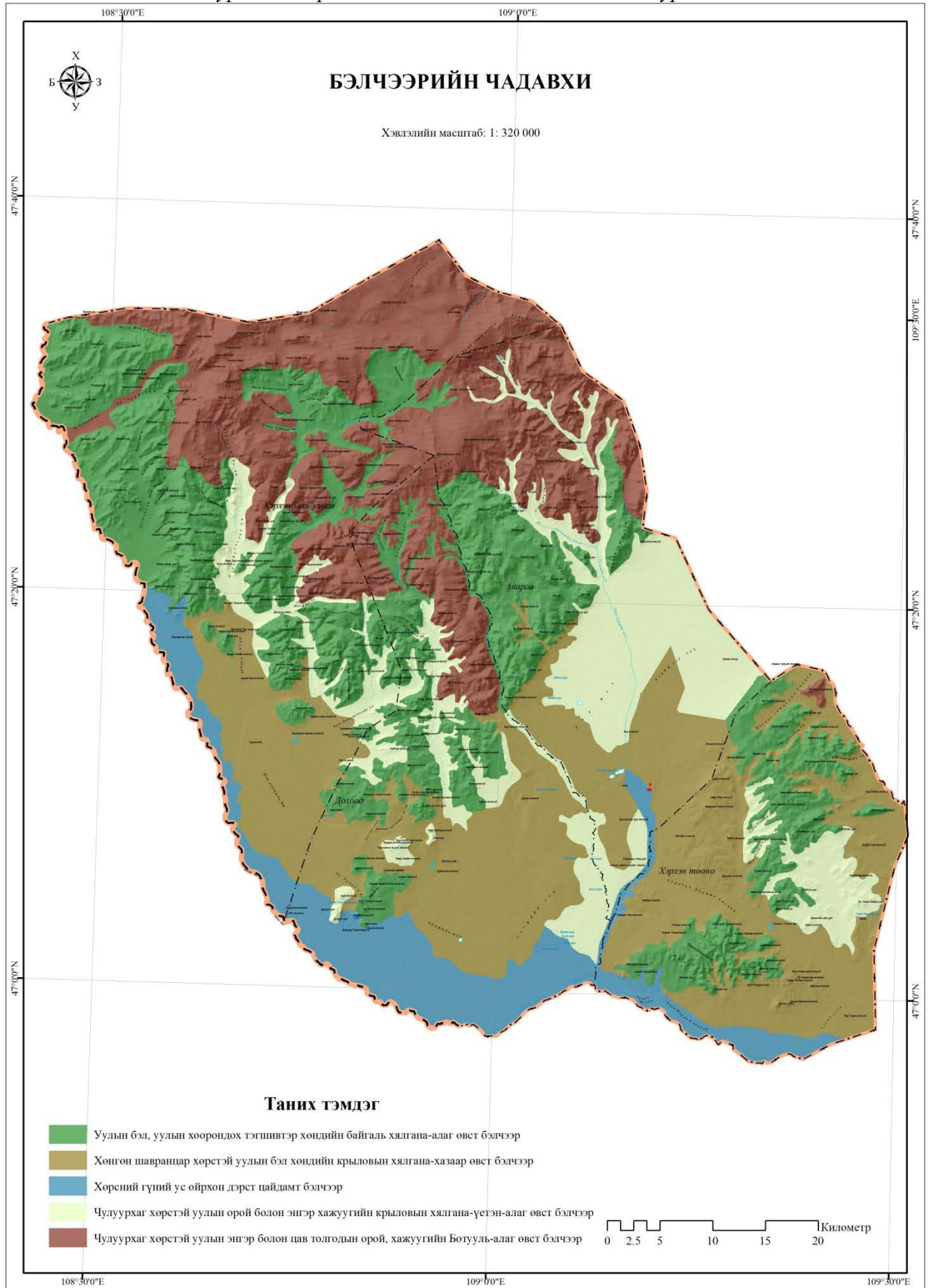
Ойт хээрийн бүсэд 2 төрлийн бэлчээр хамрагдах бөгөөд 188627.9 га, хуурай хээрийн бүсэд 3 төрийн бэлчээр хамрагдах бөгөөд 135289.84 га, цөлийн бүсэд хамаарах 3 төрлийн бэлчээр 195292.2 га талбайг тус тус эзэлж байна. Бэлчээрийн ангиллын талбайн хэмжээг доорхи хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт-66. Бэлчээрийн ангилал.

№	Бэлчээрийн ангилал	Талбайн хэмжээ /га-аар/
1. Ойт хээрийн бүс		
1	Чулуурхаг хөрстэй уулын энгэр болон цав толгодын орой, хажуугийн ботууль-алаг өвст бэлчээр	83851.6
2	Уулын бэл хөндийн шавранцар хөрстэй жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст бэлчээр	104776.3
2. Хуурай хээрийн бүс		
1	Чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээр	58174.6
2	Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээр	106207.8
3	Хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдам	30909.8
Нийт		383920.1

Бэлчээрийн чадавхийн зургаас харахад Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэрийн хойд чулуурхаг хөрстэй уулын энгэр болон цав толгодын орой, хажуугийн ботууль-алаг өвст бэлчээр болон уулын бэл хөндийн шавранцар хөрстэй жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст бэлчээр зонхилж байна. Нутгийн төв хэсэг болон зүүн урд хэсгээр хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээр, зүүн хэсгээр чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээр мөн урд хэсэг буюу Хэрлэн голын дагуу хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдамт бэлчээртэй байна.

Зураг-38. Ургамлын экологийн хэв шинжийн зураг.

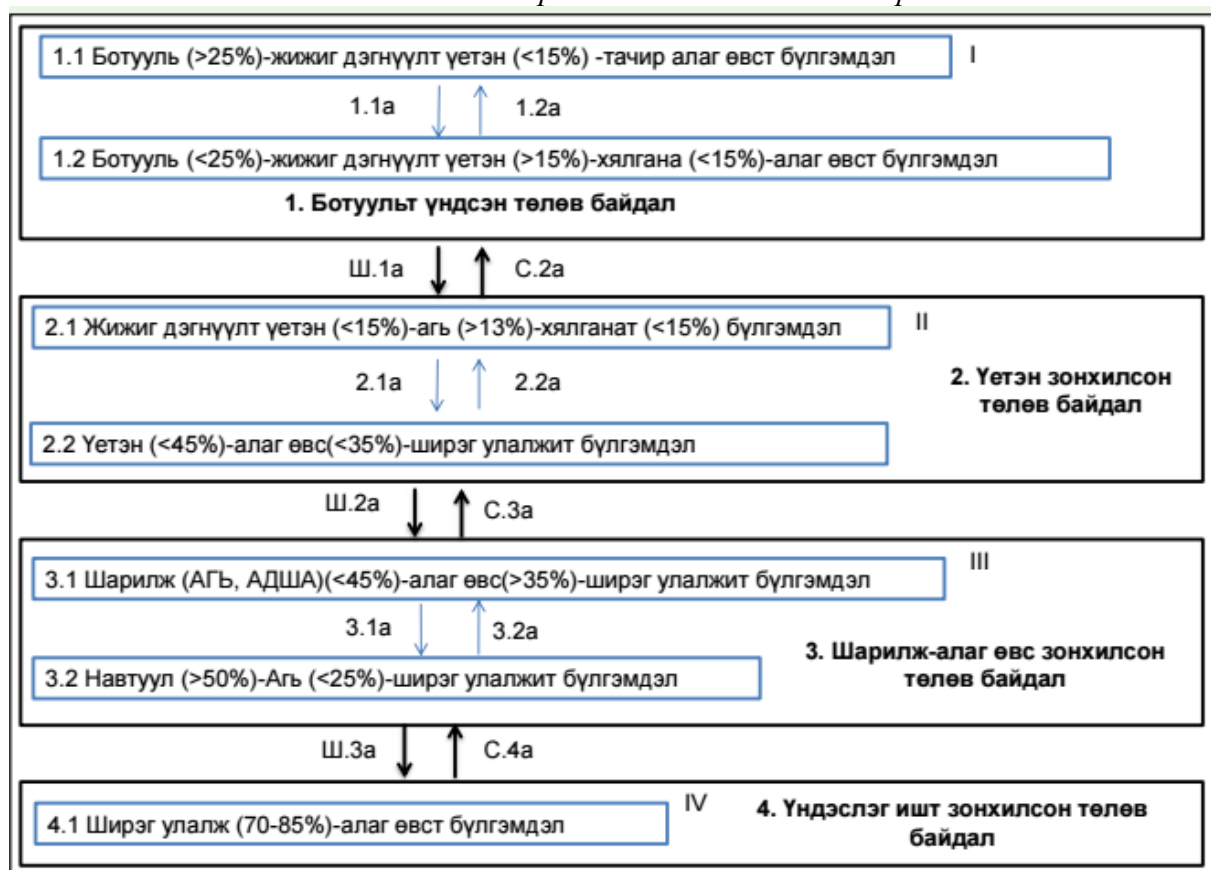

Бэлчээрийн газрын экологийн чадавхийн үнэлгээ

ГХГЗЗГ, УЦУОСМХ, ШХА, Ногоон Алт төслөөс хамтран боловсруулсан “Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварууд, зөвлөмж”-өөс харахад Дэлгэрхаан сумын бэлчээрийн газар нь газрын гадаргын тогтоц, хөрс уур амьсгалын нөхцлөөрөө ойх хээр блон хуурай хээрийн бүсд багтаж байна.

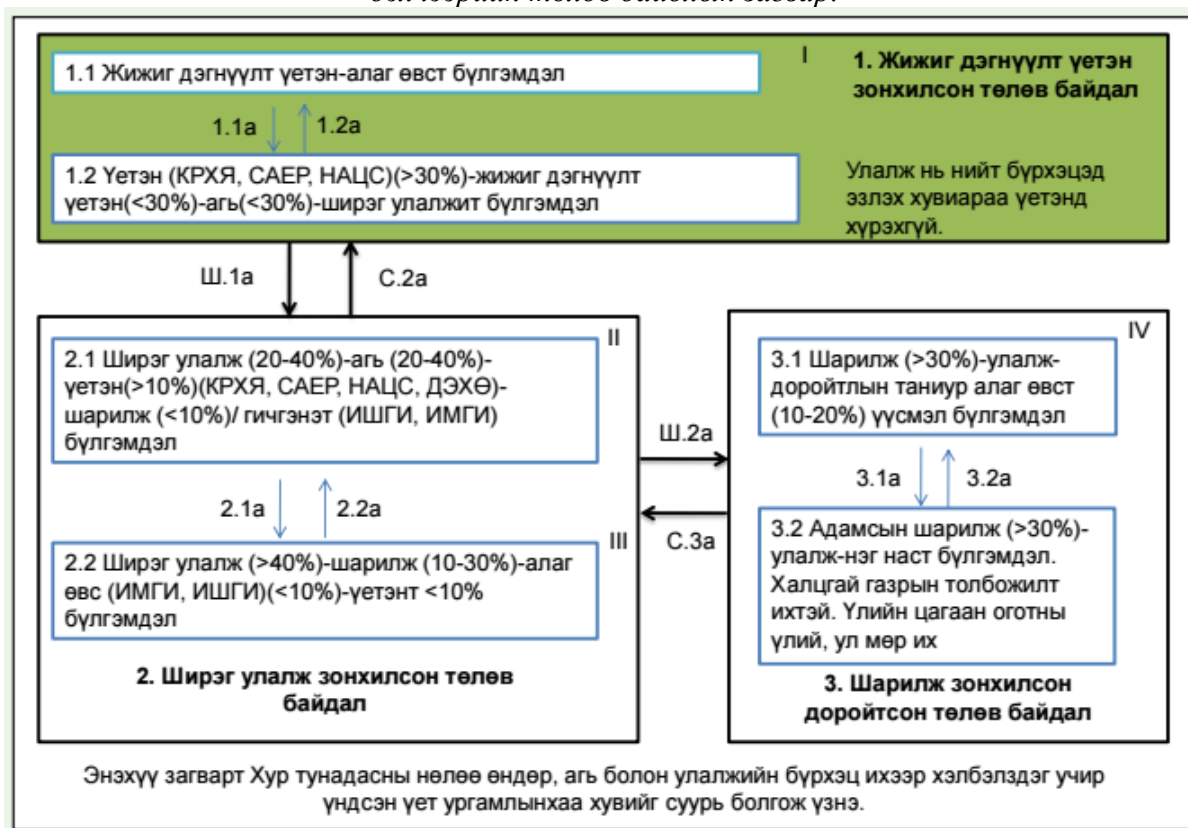
1) Чулуурхаг хөрстэй уулын энгэр болон цав толгодын орой, хажуугийн ботууль-алаг өвст бэлчээр: Тус бэлчээр нь ойт хээрийн бүс багтах бөгөөд энэ нь нутгийн хойд хэсгийг хамрана. Энэ бэлчээр нь харьцангуй сийрэг өвс урамалжилттай. Уг бэлчээрт Том цэцэгт дааган сүүл (*Koeleria macrantha*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*) нар тэргүүн зонхилогчоор оролцдог. Энд үет ургамлаас Крыловын хялгана (*Stipa Krylovii*) сунагар биелэг (*Poa attenuatha*), шеллийн бутнуур (*Helictotrichon schellianum*) ургах ба үетнүүд нийт бүрхэцийн 45-50 орчим хувийг эзэлдэг. Тухайн бэлчээрийн үндсэн зонхилогч Ленийн ботууль (*Festuca lenensis*)-ийн бүрхэц 1-2 хувьтай байгаа нь тухайн зүйлийн үүрэг оролцоо ихээхэн буурсныг харуулж байна. Буурцагтнаас утсан навчит ортууз (*Oxytropis filiformis*), хурц навчинцарт ортууз (*O.oxuphylla*), дайралдмал хунчир (*Astragalus inopinatus*), нарийн хунчир (*A.tenius*), ижил хунчир (*A.propinquus*) ургах боловч арви төдийлөн их биш байдаг. (График-20)

График-20. Чулуурхаг хөрстэй уулын энгэр болон цав толгодын орой, хажуугийн ботууль-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

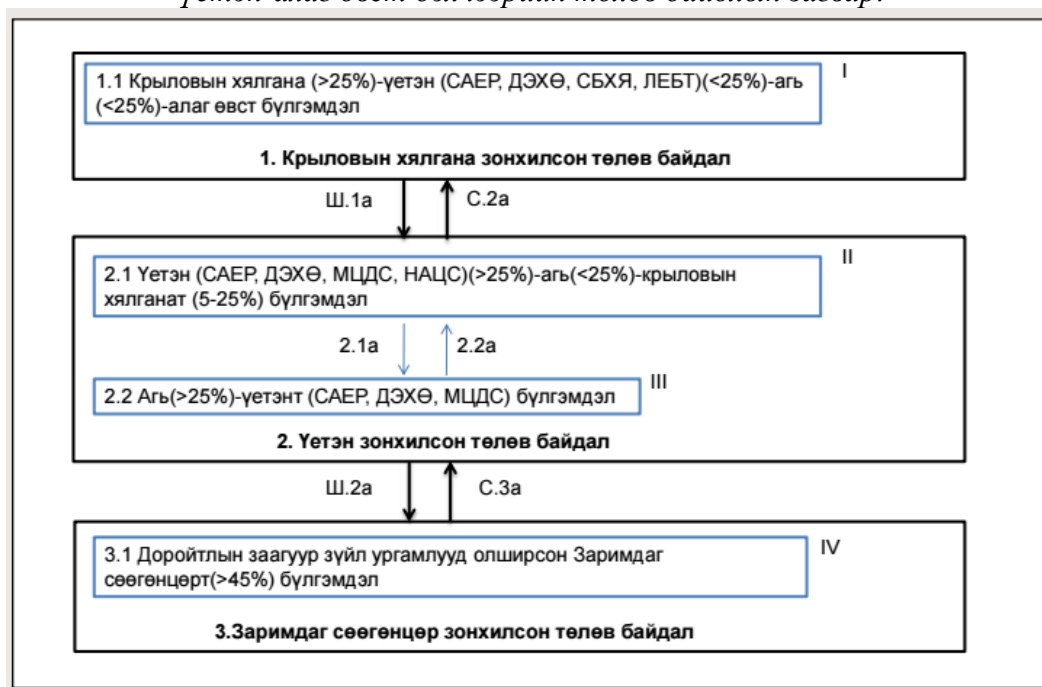
2). Уулын бэл хөндийн шавранцар хөрстэй жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст бэлчээр: Тус бэлчээр нь ойт хээрийн бүс багтах бөгөөд энэ нь нутгийн баруун хойд болон төв хэсгийн уулархаг хэсгийг хамрана. Ашиглалтын нөлөөгөөр энэ төрлийн бэлчээр багаас дунд зэрэг доройтсон зүйлийн бүрэлдэхүүн өөрчлөлтөнд орж ширэг улалж зонхилсон төлөвт шилждэг. Үүнд ширэг улалж, агь зонхилж үетний хувь буурсан боловч 10-аас дээш хувьтай нэг хувилбар (2.1) ба адамсын шарилж, ишгүй болон имт гичгэнэ түрж ургасан гэсэн (2.2) хоёр янзын хувилбартай байна. Зүүн гурван аймгийн 2.1-т хамаарах бэлчээрт үет ургамлын хувь өндөр байхад ширэг улалж, адамсын шарилж ихсэх тохиолдол байдгийг 2.2 –той андуурч болохгүй. 2.2 –т ургамлын бүлгэмдэл доройтож зүйлийн баялаг буурахаас гадна халцгай газрын хэмжээ ихсэж, үлийн цагаан оготно олширох суурь болдог. 2.1-т анхаарах зүйл: Хэнтий, Дорнод, Сүхбаатар аймагт үетний хувь буураагүй боловч Адамсын шарилж, ширэг улалж их байдаг. Гичгэний оролцоо ихэсдэг. Иймээс үетний хувь болон зургийг харж үнэлэх хэрэгтэй. 2.2-т анхаарах зүйл: Үлий болон хөрсний доройтлын шинж илэрдэг учир халцгай газар болон хагдны хуримтлалыг харах. (График-21)

График-21. Уулын бэл хөндийн шавранцар хөрстэй жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

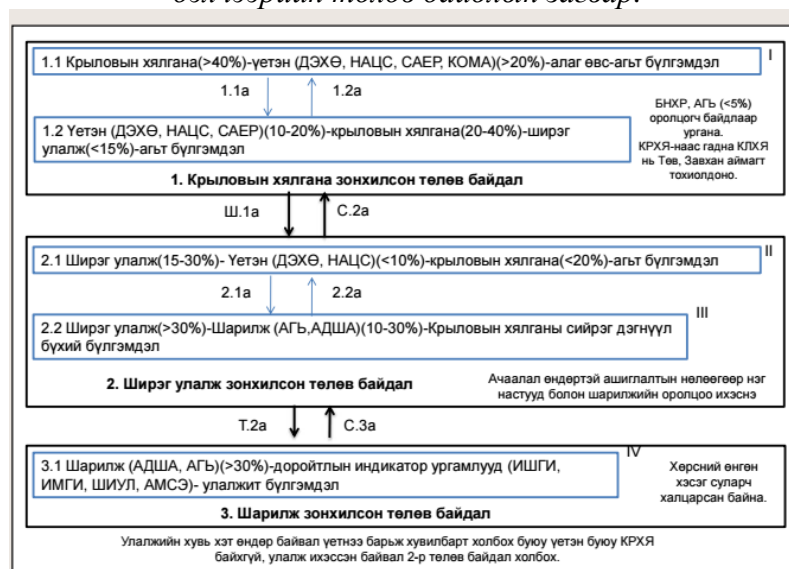
3). Чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээр: Крыловын хялгана уул хоорондын хотгорын хуурай хээрийн ландшафтад бүлгэмдэл үүсгэх ач холбогдолтой тул Монгол болон Өвөр Байгальд хуурай хээрийн бүсэд онцгой үүрэгтэй юм. Крыловын хялганат хээр нь Монгол орны бэлчээрийн үндсэн хэвшил бөгөөд бүх төрлийн малд тохиромжтой, хамгийн өргөн ашигладаг учраас бэлчээрлэлтийн нөлөөнд ихээхэн өртөж, өөрчлөгдөж байдаг. Монгол-Алтайд Крыловын хялгана-Ерхөгт, Крыловын хялгана-заримдаг сөөгөнцөрт, Крыловын хялгана-ерхөг-хуурайсаг чулуусаг алаг өвст бүлэг эвшлүүд зонхилно. 1. Бэлчээрийн соргог төлөв байдал. Энд Крыловын хялганаас гадна дэд зонхилогчийн бүрэлдэхүүнд үетнээс Саман ерхөг, Невскийн түнгэ, хуурайсаг алаг өвснөөс *Allium eduardii*, *Dracosephalum fruticosum*, *Eremogone capillaris*, *Stellaria dichotoma*, *Thalictrum foetidum*, *Artemisia dracunculus*, *Artemisia rutifolia*, *Artemisia frigida*, *A.santolinifolia*, *Ptilotrichum canescens* зэрэг ургамлууд орох ба *Krascheninnikovia ceratoides*, *Caragana bungei*, *C.pugmaea* бага арвитай ч тогтмол тааралдана. 2. Бэлчээрийн дунд зэрэг өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Бэлчээрлэлтийн хэт их ашиглалтын улмаас Крыловын хялгананы хувь буурч бусад үетний хэмжээ нэмэгдэж зонхилох ба Агийн бүлгэмдэлд эзлэх хувь нэмэгдэнэ. 3. Бэлчээрийн нэлээд их өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Бэлчээрлэлтийн хэт их болон зохисгүй ашиглалтын улмаас Крыловын хялгана болон бусад үетний хэмжээ бүр багасаж оролцогч заримдаг сөөгөнцрүүд арви, бүрхэц нэмэгдэж энэхүү төлөв байдлыг үүсгэнэ. Хөрсний сул элэгдэл, эвдрэлтэй. Харахад хөрсний А үе давхарга нимгэрээгүй байна. Ургамал тогтвортой (График-22).

График-22. Чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

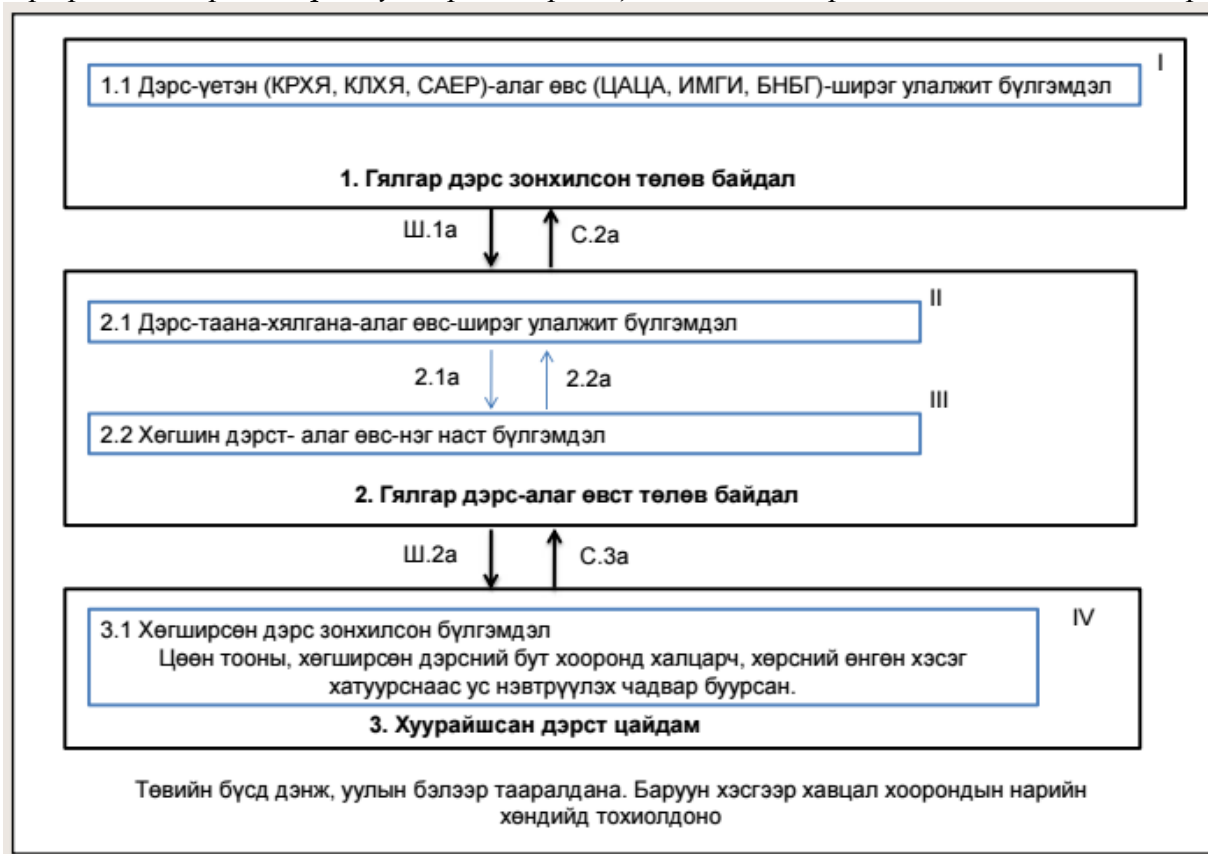
4). Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээр: Крыловын хялганат хээр нь Монгол орны хамгийн өргөн тархац бөгөөд ихэнх аймгуудын нутагт тааралдана. Ихэнхдээ уулсын хөндий, бэл хормой, тал газрыг эзлэн орших бөгөөд нам уулс, цав толгодын хажуу, бэл хормойгоор д.т.д. 925-1980 м өндөрт тархдаг. Гол төлөв хөнгөн шавранцар хүрэн хөрсөнд тархдаг. 1. Бэлчээрийн соргог төлөв байдал. Бүлгэмдлийн зонхилогч нь Крыловын хялгана, Дэрвээн хазаар өвснөөс гадна Саман ерхөг, Нангиад цагаан суль байнга элбэг ургадаг онцлогтой. Сөөгийн хувьд 3 зүйл Харгана ургах боловч тэдгээрийн арви, тусгагийн бүрхэц ихээхэн бага буюу оролцогч байдалаар ургадаг. Харин заримдаг сөөгөнцөрийн оролцоо сөөгтэй харьцуулахад харьцангуй их байдаг. Заримдаг сөөгөнцрөөс Агь, Адамсын шарилж, Дэлхээ тогторгоно зэрэг зүйл байнгашил өндөртэй ургана. Алаг өвснөөс *Allium anisopodium*, *Allium bidentatum*, *Cymbaria daurica*, *Vupleurum bicaule*, *Potentilla acaulis*, *potentilla bifurca*, *sibbaldianthe adpressa*, *convolvulus ammanii*, *Saussurea salicifolia* элбэг ургана. Ширэг улалж оролцогч байдлаар байнга ургана. 2. Бэлчээрийн дунд зэрэг өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Бэлчээрийн ашиглалт нэмэгдэхэд ширэг улалж, агь, дэлхээ тогторгононы бүлгэмдэлд эзлэх хувь нэмэгдэж зонхилогч болж ирнэ. Крыловын хялгана, үетний бүлгэмдэлд эзлэх хувь буурч, нэг болон шарилжийн оролцоо эрс нэмэгдэнэ 3. Бэлчээрийн нэлээд их өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Агь, адамсын шарилж зонхилон, амманы сэдэргэнэ, улалж, имт гичгэнэ зэрэг зүйл ургамлууд дэд зонхилогчоор тохиолдож эхлэнэ. Мөн хөрсний өнгөн хэсэг суларч, борооны усаар угаагдан урссан ул мөр ихтэй болно. Ургамлан бүрхэц багассантай холбоотойгоор хөрсөнд халцархай үүссэн байна. Хөрсний сул элэгдэл, эвдрэлтэй. Харахад хөрсний А үе давхарга нимгэрээгүй байна. Ургамал тогтвортой. Өнгөн хөрсний хоорондын зайд хөрсний хөдөлгөөн бага зэрэг ажиглагдана. (График-23).

График-23. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

5). Хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдамт бэлчээр: Хээрийн бүсэд Цөөн тооны гол горхины хөндий, хээрийн талын хотгор дагасан нам газрын захаар ихэнхдээ голдуу дэрс тохиолдоно. Дэрсний төрх байдал нь хөрсний бүтэц ба давсжих шорвогжихоос хамаарч үлэмж их өөрчлөгдөж байдаг. Төвийн бүсэд дэнж, уулын бэлээр тааралдана. Баруун хэсгээр хавцал хоорондын нарийн хөндийд тохиолдоно. 1. Бэлчээрийн соргог төлөв байдал. Хээр талын судаг дагасан Дэрс-улалжит бүлгэмдлүүд хамгийн их хээржсэн төрх байдалтай. Энэхүү бэлчээрийн зүйлийн бүрэлдэхүүнд гялгар дэрс голчлон зонхилох ба ширэг улалж, нангиад цагаан суль, шоргор лууль, цагаан лууль, саман ерхөг зэрэг зүйлүүд дэд зонхилогчоор оролцдог. 2. Бэлчээрийн дунд зэрэг өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Нам дор газрын захаар дэрс өтгөрч, үлээгдсэн элс хуралдаж доворхог гадаргуутай болж ирнэ. Энд гялгар дэрс, нангиад цагаан суль, ширэг улалж элбэг ба алаг өвснөөс имт гичгэнэ, ээрэм шарилж, адамсын шарилж, хөмөл, толгодын бударгана, намгийн шарилж, шоргор лууль үргэлж тохиолдоно. 3. Бэлчээрийн нэлээд их өөрчлөгдсөн төлөв байдал. Нам газар руу ойртох тусам дэрстэй газрын хөрс улам шорвогжиж дээрх ургамлууд дээр нэмэгдээд таана, улаан бударгана үзэгдэж эхлэнэ. (График-24).

График-24. Хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдамт бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

4.3.2. Бэлчээрийн газрын эдийн засгийн үнэлгээ тооцох арга зүй

Бэлчээрийн газрын суурь үнэлгээг тооцохын тулд дараах 3 байдлаар үнэлж тооцлоо.

Үүнд:

1. Хөрсийн чанарын үнэлгээ /Хчү/
2. Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээ /БГбчү/
3. МАА үйлдвэрлэлийн бизнес тооцооллын аргаар үнэлсэн үнэлгээ /Окү/

Дээрх 3 үнэлгээгээр бэлчээрийн газрын суурь үнэлгээ/Гсү/ гарах юм.

$$\text{Гсү} = \text{Хчү} + \text{БГбчү} + \text{МААб}$$

Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээ, бэлчээрийн багтаамжийг тооцох
Хүснэгт-67. Бэлчээрийн газрын жилийн нийт ургац(в)-ыг дараах хүснэгтээр тооцно.

Багийн нэр	Бэлчээрийн талбай /га/	1 га-гийн ургац /цн/	Нийт ургац /цн/
Хэрлэнбаян-Улаан	118548.06	3.9	462337.4
Долоод	88643.52	2.4	212744.4
Аварга	84042.72	1	84042.7
Хэрлэн тооно	69762.68	1.9	132549.1
Нийт	360996.97		8911673.7

Хүснэгт-68. Малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээ улирал тус бүрээр.

Малын төрөл	Улирал ба өвсний хэмжээ /кг/			
	Зун	Намар	Өвөл	Хавар
Адуу	7.8	8.1	6.5	5.8
Тэмээ	14.1	13	8.4	9.9
Үхэр	8.7	9.7	7.4	7.4
Хонь	1.9	1.6	1.1	1.1
Ямаа	1.3	1.4	1	1

Бэлчээрийн газрын нийт ургацыг мал жилийн 4 улиралд идэх бөгөөд ургац зун ногоон, намар хагдарч эхлэх, өвөл, хавар хагд байдлаар мал идэгддэг билээ. Тиймээс нэг хонин толгойн жилд идэх ургацыг дараах байдлаар тооцно.

$$a1 = \frac{H \cdot HM_z}{100}, \quad a2 = \frac{H \cdot HM_n}{100}, \quad a3 = \frac{H \cdot HM_{\text{өх}}}{100},$$

a1-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Зун/

a2-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Намар/

a3-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Өвөл, хавар/

H-ногоон масстай байх хоногийн тоо

HM- нэг өдөр идэх ургац

$$a1 = \frac{90 \cdot 1.9}{100} = 1.71 \text{ тн}, \quad a2 = \frac{45 \cdot 1.6}{100} = 0.504 \text{ тн}, \quad a3 = \frac{230 \cdot 1.1}{100} = 1.265 \text{ тн},$$

$$x1 = \frac{v \cdot a1^2}{a1^2 + a1 \cdot a3 - a1 \cdot a2} = \frac{8911673.7 \cdot 2.9241}{2.9241 + 2.16315 + 0.86184} = \frac{26058625.07}{5.94909} = 4380270.8$$

Эндээс малд идэгдэх бодит ургац 4380270.8 цн

Бэлчээрийн багтаамжийг тооцохдоо малд идэгдэх бодит ургацыг нэг хонин толгойн өдөрт идэх ургацад /1,1/ харьцуулж үзэхэд 3982064 хонин толгой болж байна.

Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийг тооцох. /Хонин сүрэг/

Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг дараах томъёогоор бодож гаргана.

$$M_T = \frac{\left[\frac{A_{ЖТ}}{100} + (A_{ЖД} - A_{ЖТ}) \right] НГТ}{100}$$

M_T-Тухайн насны малын махны жилийн өсөлт буюу үйлдвэрлэгдэж буй махны хэмжээ

A_{ЖД}-Дараах насны малын амьдын жин

A_{ЖТ}-Тухайн насны малын амьдын жин

НГ-Тооцож буй малын нядалгааны гарц

Хүснэгт-69. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт.

№	Малын төрөл	Нядалгааны гарц хувиар
1	Үхэр	55-65
2	Хонь, ямаа	44-48
3	Адуу	47-54
4	Тэмээ	55-65

Хүснэгт-70. Монгол хонины махны гарц.

Насны ялгаа	Амьдын жин /кг/	Гулуузын жин /кг/	Гарц /%/
12 сартай	28.9	10.2	42.5
1.5 настай	43.78	21.1	48.1
2.5 настай	51.0	26.9	52.7
3.5 настай	58.3	32.2	55.3
4.5 настай	60.5	33.5	55.3
5.5 настай	70.9	38.8	54.6

Хүснэгт-71. Хонин сүрэгийн зохистой харьцаа.

№	Нас	Сүрэгт эзлэх хувь	Бүгд
1	1.5	22	23369
2	2.5	14	14871
3	3.5	32	33992
4	Хээлтүүлэгч	1	1062
5	Хээлтэгч	31	32929
	Бүгд	100	106224

Хүснэгт-72. Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна.

Нас, хүйс	Амьдын жин	Зун-намрын улиралд нэмэгдэх /нэг хонин толгойд/				Малын тоо	Бүгд нэмэгдэх
		Өвөл-хавар алдсан жин /кг/	Нас дэвших хүртлэх нэмэгдэх жин /кг/	Бүгд нэмэгдэх	Бүгд нэмэгдэл нядалгааны гарцаар		
1.5	43.8	13.1	7.2	20.3	9.7	23369	226682

2.5	51	15.3	7.3	22.6	10.8	14871	160610.7
3.5	58.3	17.5	2.2	19.7	9.5	33992	322921
Хээлтүүлэгч	57	17.1	14	31.1	14.9	1062	15827.4
Хээлтэгч	47	14.1	13.5	27.6	13.2	32929	434668.6
Бүгд						106224	1160709.6

Дээрх хүснэгтээр тооцсон хонины махыг хонин толгойд шилжүүлвэл дараах томъёогоор тооцно.

$$T_x = \frac{A_{\text{Шмах}} + (A_{\text{Шмах}} * \text{НГх})}{A_{\text{Жэ/х}}}$$

T_x -хонины тоо,

$A_{\text{Шмах}}$ -махан ашиг,

НГх -нядалгааны гарцыг өсгөх хэмжээ ($\frac{46}{100} = 0.46$),

$A_{\text{Жэ/х}}$ = хонины амьдын жин /дундажаар/

$$T_x = \frac{1160709.6 + (1160709.6 * 0.46)}{52.2} = 32464.29$$

Хүснэгт-73. Хонины сүү бий болгох чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцно.

Хүйс	Тоо, толгой	Нэгжээс авах сүү /л/	Бүгд /л/
Эм хонь	32929	30	987883.2

Хүснэгт-74. Хонины ноос бий болгох чадавхийг даарх хүснэгтээр тооцно.

№	Нас	Тоо, толгой	Нэгжээс авах ноос /кг/	Бүгд /кг/
1	1.5	23369	1	23369.0
2	2.5	14871	1.2	17845.2
3	3.5	33992	1.3	44189.6
4	Хээлтүүлэгч	1062	1.7	1805.4
5	Хээлтэгч	32929	1.5	49393.5
	Бүгд	106224		136602.7

Арьс нэхий, дайвар бүтээгдэхүүн /толгой, цувдай, өлөн/ бий болгох чадавхи нь дээрх хүснэгтэнд тооцсон хонин толгой 106224 тэнцүү тооны байна.

Хүснэгт-75. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов.

Мах			Сүү			Ноос			Арьс			Дайвар бүтээгдэхүүн			Бүгд дүн /төгрөг/
Бий болгох /кг/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /л/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /кг/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	
32464.29	4160	135051446.4	987883.2	1000	987883200	136602.7	500	68301350	106224	800	84979200	106224	2500	265560000	1541775196

Дээрх хүснэгтээс харахад Дэлгэрхаан сум нь 360996.97 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхи 1541775196 төгрөг болж байна.

Эндээс 1 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээг дараах томъёогоор тооцож үзвэл

$$БЧга = \frac{БЧ}{S} = \frac{1541775196 \text{ төг}}{360996.97 \text{ га}} = 4270.9 \text{ төгрөг}$$

Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийг тооцох /Ямаан сүрэг/.

Монголчууд эрт дээр үеэс өсгөн үржүүлж ирсэн таван хошуу малын нэг бол ямаан сүрэг Төв Азийн цаг уурын нөхцөлд бэлчээрээр маллахад зохиолдсон, биологи аж ахуйн өвөрмөц онцлогтой, ялангуяа говь, цөлөрхөг хээр, уулархаг нутгийн бэлчээр чадамгай ашиглаж, хөнгөн, хүнсний үйлдвэрийн чухал түүхий эд бүтээдэг аж ахуй билээ. Ямааны мах, ноолуур ба түүний сүүг өргөн ашигладаг. Сүүгээр нь бяслаг ба олон төрлийн цагаан идээ хийнэ. Цагаан болон хар ямааны сүүг эмчилгээний зориулалтаар болон эмийн бэлдмэл хийхэд ашигладаг.

Ямааны махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг дараах томъёогоор бодож гаргана.

$$M_T = \frac{\left[\frac{АЖТ}{100} + (АЖД - АЖТ) \right] НГТ}{100}$$

M_T-Тухайн насны малын махны жилийн өсөлт буюу үйлдвэрлэгдэж буй махны хэмжээ

АЖД-Дараах насны малын амьдын жин

АЖТ-Тухайн насны малын амьдын жин

НГ-Тооцож буй малын нядалгааны гарц

Хүснэгт-76. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт.

№	Малын төрөл	Нядалгааны гарц, хувиар
1	Үхэр	55-65
2	Хонь, ямаа	44-48
3	Адуу	47-54
4	Тэмээ	55-65

Хүснэгт-77. Монгол ямааны махны гарц.

Насны ялгаа	Амьдын жин /кг/	Гулуузын жин /кг/	Гарц /%/	Тухайн насны малын махны жилийн өсөлт
12 сартай	25.5	12.1	47.6	1.7
1.5 настай	28.9	13.4	49.6	2.5
2.5 настай	29.3	16.0	49.5	6.5
3.5 настай	34.0	19.1	49.1	7.5
4.5 настай	48.9	22.0	50.4	11.4
5.5 настай	71.0	38.8	54.6	

Хүснэгт-78. Ямаан сүргийн зохистой харьцаа.

№	Нас	Сүрэгт эзлэх хувь	Бүгд
1	1.5	27	26213
2	2.5	10	9709
3	3.5	28	27184
4	Хээлтүүлэгч	0.5	485
5	Хээлтэгч	35	33495
	Бүгд	100	97087

Ямааны махыг бусад малын махны адил хүнсэнд хэрэглэдэг ба онцлог нь ямаа мах булчиндаа гадар өөх багатай, өөхөн сүүлгүй, харин дотор өөхний хуримтлал ихтэй, ямааны мах өөхний нядлагын гарц 40-45 хувь байдаг. Ямааны өлөн гэдэс хиамны үйлдвэрийн чухал түүхий эд болох ба эврээр нь жижиг сам, цаасны хутга зэрэг эдлэл, туурайгаар нь цавуу хийдэг байна. Ямааны ясаар янз бүрийн ясан эдлэл хийж болохоос гадна нунтаглаж малын тэжээлийн хольц, газар тариалангийн сайн бордоо бэлтгэдэг.

Ямааны маханд нийтдээ 15 нэрийн аминхүчил илэрсэн ба борог маханд агуулагдах үл орлогдох амин хүчлийн хэмжээ өөхтэй махныхаас харьцангуй их тодорхойлогдсон байна. Ямааны мах олон нэрийн хүчлээр баялаг, ханаагүй тосны хүчлийн агууламж өндөн (45.7-49.1%) төдийгүй уургийн үл орлогдох амин хүчил (44.0-39.0%) ихтэй чанартай мах хэмээн тодорхойлжээ (Л.Чой-Иш, 2005).

Монгол ямаа бэлчээрээр таргалах чадвар сайтай бөгөөд намар бvдvвн ухна 55-58, эм ямаа 37-41, шvдлэн ухна 35-38, охин шvдлэн 29-31 кг жин дардаг.

Хүснэгт-79. Ямааны махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна.

Нас	Амьдын жин	Гулуузын жин	Нядлагын		Малын нэмэгдэх махны хэмжээ /кг/	Малын тоо	Нийт нэмэгдэх махны хэмжээ /кг/
			жин	хувь			
1.5	36.9	16.0	18.3	47.6	1.7	26213	44562.1

2.5	42.9	19.1	21.1	49.6	2.5	9709	24272.5
3.5	48.9	22.0	24.7	49.5	7.5	27184	203880.0
Хээлтүүлэгч	52.2	24.7	26.9	49.1	11.4	485	5529.0
Хээлтэгч	37.9	14.1	16.0	50.4	6.5	33495	217717.5
Бүгд						97087	495961.1

Дээрх хүснэгтээр тооцсон махыг ямаан толгойд шилжүүлвэл дараах томъёогоор тооцно.

$$T_x = \frac{A_{\text{Шмах}} + (A_{\text{Шмах}} * НГх)}{АЖэ/х}$$

T_x - ямааны тоо,

$A_{\text{Шмах}}$ - махан ашиг,

$НГх$ - нядалгааны гарцыг өсгөх хэмжээ ($\frac{46}{100} = 0.46$),

$АЖэ/х$ - ямааны амьдын жин /дундажаар/

$$T_x = \frac{495961.1 + (495961.1 * 0.46)}{43.8} = 16532$$

Ямааны сүүний ашиг шимийг Д.Цэрэнсодном нэлээд сайн судалж, говийн нөхцөлд ямааны саалын хугацаа 225 хоног үргэлжилж, 60-70 литр сүү саалгадаг, сүүний гарц саалийн эхэн үед бага, дунд үеэр ихсэж, сүүл үе рүүгээ дахин багасдаг, харин ямааны сүүний гарц зургаа, долдугаар саруудад ихсэж, дээд хэмжээндээ хүрэх ба хоногийн саам 108-412 гр, сарынх 3.24-12.36 литр хүрнэ. Р.Индра нарын судалгаагаар говийн ямааны сүүний хуурай бодис 15.44-0.06 хувь, тос 5.81-0.03 хувь, нийт уураг 3.87-0.03 хувь, лактоз 4.87-0.29 хувь, үнс 0.89-0.019 хувь байжээ.

Ямааны саалийн хугацаа 7 сар үргэлжилж, 60-70 литр сүү өгдөг. Сүү ашиглах гол үе нь 6-р сарын 1-нээс 8-р дугаар сарын 15-ныг хүртэлх хугацаа бөгөөд ямаа бүрээс таваарын 20-30 литр сүү ашиглана.

Хүснэгт-80. Ямааны сүү бий болгох чадавхийг доорх хүснэгтээр тооцно.

Хүйс	Тоо, толгой	Нэгжээс авах сүү /л/	Бүгд /л/
Эм ямаа	33495	25	837375

Ямаан сүргийн тархалт дэлхийн өндөр уудам нутгийг хамрах учир тухайн улс орны цаг агаарын эрс халуун эсвэл бүр сэрүүн байдлаас хамаарч ямаа элгэн халцгай эсвэл хэт ноосорхог, зарим нь ноолууртай байдаг. Нэг ямаанаас дунджаар 250 грамм ноолуур гардаг. Нэг грамм цэвэр ноолуураар 9-10 метр утас ээрдэг. Монгол улс нь дэлхийн нийт ноолуурын 35-40% гаруй хувийг бэлтгэдэг. Монгол ямааны ноолуурын ширхэгийн голч 13.0-16.5 мкм дундаж урт 38-45 мм бөгөөд монголын эрс тэс цаг ууртай холбогдон дулаан хадгалах чанараараа бусад орны ямааны ноолуураас давуу байдаг. Ямааны ноолууран бүтээгдэхүүн нь хөнгөн, уян зөөлөн, дулаан хадгалах болон хэлбэрээ хадгалах чадвар онцгой сайн, тансаг бүтээгдэхүүн бөгөөд зах зээлд байнгын эрэлт хэрэгцээтэй байдаг.

Ухна 250-350, эм ямаа 240-270, борлон ухна 200-240, охин борлон 200-230, эр ямаа 240-380 гр ноолуур өгдөг.

Хүснэгт-81. Ямааны ноолуур бий болгох чадавхийг доорх хүснэгтээр тооцно.

№	Нас	Тоо, толгой	Нэгжээс авах ноолуур /кг/	Бүгд /кг/
1	1.5	26213	0.19	4980.5
2	2.5	9709	0.21	2038.9
3	3.5	27184	0.30	8155.2
4	Хээлтүүлэгч	485	0.35	169.8
5	Хээлтэгч	33495	0.22	7368.9
Бүгд		97087		22713.2

Арьс нэхий, дайвар бүтээгдэхүүн /толгой, цувдай, өлөн/ бий болгох чадавхи нь дээрх хүснэгтэнд тооцсон нийт ямаан сүргийн тоотой тэнцүү 97087 байна.

2015 оны эцсийн байдлаар Дэлгэрхаан сумын нийт ямаан сүргийн ашиг шимийг мах, сүү, ноолуур, арьс, дайвар бүтээгдэхүүнээр тооцож үзэв.

Хүснэгт-82. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов.

Мах			Сүү			Ноолуур			Арьс			Дайвар бүтээгдэхүүн			Бүгд дүн /төг/
Бий болгох /кг/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /л/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /кг/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	
16532.0	3900.0	64474800.0	837375.0	800.0	669900000.0	22713.2	55000.0	1249226000.0	97087.0	8000.0	776696000.0	97087.0	1500.0	145630500.0	2905927300.0

Дээрх хүснэгтээс харахад Дэлгэрхаан сум нь 360996.97 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхи 2905927300 төгрөг болж байна.

Эндээс 1 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээг дараах томъёогоор тооцож үзвэл

$$БЧга = \frac{БЧ}{S} = \frac{2905927300 \text{ төг}}{360996.97 \text{ га}} = 8049.7 \text{ төгрөг}$$

4.3.3. Түүх соёлын дурсгалт газар

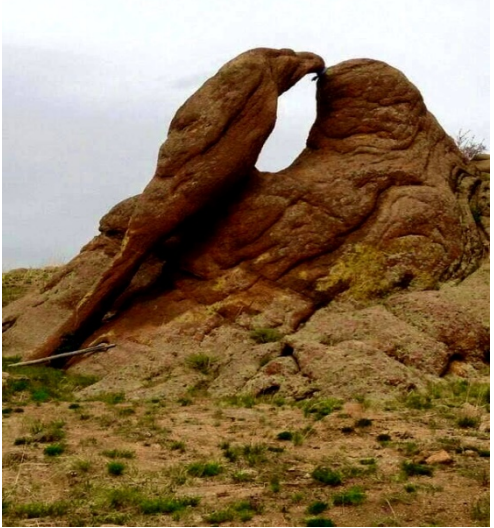
Дэлгэрхаан сумын нийт нутаг дэвсгэр нь бүхэлдээ домогт “Хэрлэний хөдөө арал” юм. Энэ нутагт Монголын анхны нийслэл их “Аураг” хотын балгас, нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан гэрэлт хөшөө зэрэг биет дурсгал байхаас гадна Монголын бүх цэргийн хар сүлд энэ нутагт бүтээгдэн залагдсан, Алтан ургийн томоохон хаадууд хаан ширээнд суусан, Хулан хатан, Тулуй эзэн, Өндөр гэгээн Занабазар зэрэг түүхэн хүмүүстэй холбоотой газар нутаг, уул ус олон байдгаас гадна нууц товчоо болон бусад сурвалж бичиг, ардын аман домог яриа зэрэгт тэмдэглэгдэн хадгалагдаж үлдсэн Арван гурвын овоо, Долоон болдог, Шилхэнцэг, Аураг, Ацаагийн хад, Цоож чулуу, Ар өвөр хүйтэн, Чингисийн зам, Гүүн зэл, Далту ам, Сайр хээр, Харилд нуур, Хөдөө бүрд, гүн бүрд, Сэнгүр горхи, Хэрлэн гол, Гуа дов, Бөөгийн хэвтэш, Цэнхэр ус, Ухаа хаяа, Тугийн хоёр цохио, Тангарагийн улаан чулуу, Улаан булш, Булшит дэрс, Хар тал, Хөх нуур, Хүннүгийн дарлага, Таван зэрэг олон арван газар усны нэр түүх, домог болон өнөөг хүртэл уламжлагдан иржээ.

Мөн байгаль, түүх соёлын дурсгалт газар олон байдгаас Замагт нуурын 165 га, Чингисийн гүүн зэл буюу сүжийн талын 1263 га, Долоод уулын 1393 га, Ханан уулын 617 га, Хэрлэнтооно уулын 10962 га, Хөлийн нуурын 378га, Дэлгэрхаан уулын 1089 га, Их хайлантайн амны 891га нийт 16758га, Хэрлэн голын сав дагуух 47.991.6 га талбай нь аймаг орон нутгийн хамгаалалтанд байдаг.

Улсын хамгаалалтанд байгаа түүх соёлын дурсгал болох Аураг ордны туурийн 1230 га талбай, Их хайлант, Шар хад, Ханангийн энгэрт орших олон үеийн булш, чулуун зэвсгийн үеийн бууц, аймгийн хамгаалалтанд Гүн бүрд, Тооно ууланд орших хүн чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал, Долоод, Бурхан толгойн булш, хиргисүүрүүд, Хөшөөнө-Ухаад орших хүн чулуу, тахилгын чулуун хавтангууд, Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хүйтэн хошуу, Бухын хошуу, Хэрээ хошууны булш, хиргисүүрүүд зэрэг дурсгалууд хамгаалагдаж байна.

Хүснэгт-83. Байгалийн үзэсгэлэнт газар.

Д/д	Нэр	Байршил	
1	Аварга тосон нуур	Сумын төвөөс баруун хойш 3 км	

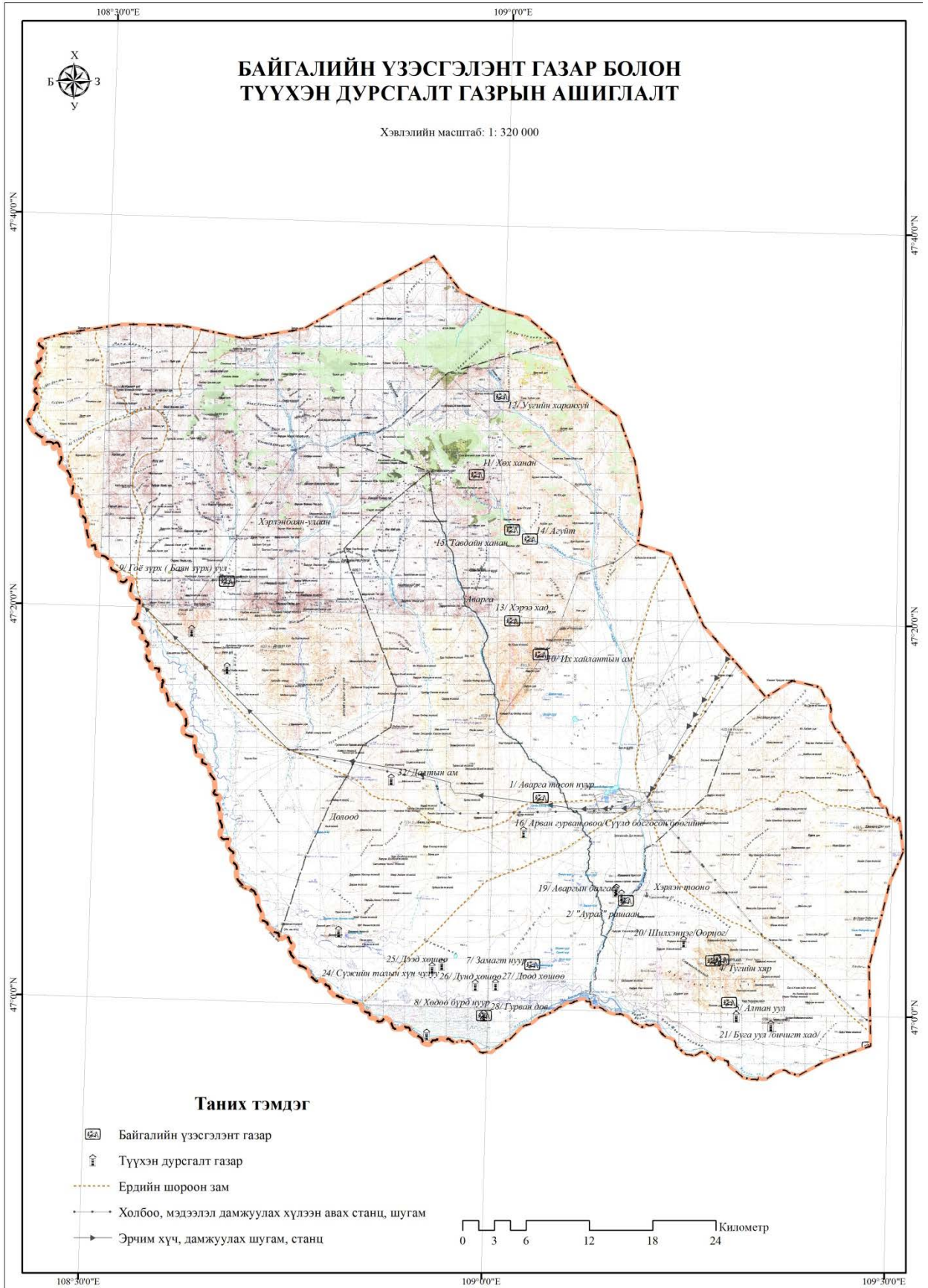
2	"Аураг" рашаан	сумын төвөөс баруун урагш ,8км-т	
3	Хэрээ хад	сумын төвөөс хойш 21 км	
4	Хэрлэн тооно уулын овоо	сумын төвөөс урагш 18 км	
5	Тугийн хяр	сумын төвөөс урагш 18 км	
6	Алтан уул	Хэрлэнтооно уулын урд	
7	Гүн бүрд нуур	сумын төвөөс зүүн урагш 31 км	
8	Замагт нуур	Сумын төвөөс баруун урагш 20 км	
9	Хөдөө бүрд нуур	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	
10	Гоё зүрх (Баян зүрх) уул	Сумын төвөөс баруун хойш 42 км	
11	Их хайлантын ам	Сумын төвөөс хойш 17 км	
12	Хөх ханан	Дэлгэрхаан уулын зүүн урд	
13	Уугийн харанхуй	Сумын төвөөс баруун хойш 45 км	
14	Агуйт	Сумын төвөөс баруун хойш 30 км	
15	Тавдайн ханан	Сумын төвөөс баруун хойш 32 км	

Хүснэгт-84. Түүхийн дурсгалт газар.

Д/д	Нэр	Байршил	
1	МНТ-нд зориулсан гэрэлт хөшөө	сумын төвөөс баруун урагш ,8км-т	
2	Аваргын балгас	сумын төвөөс баруун урагш ,8км-т	
3	Хэрлэн тооно уулын хиргисүүр	Хэрлэнтооно уулын урд	
4	Арван гурван овоо /Сүүлд босгосон бөөгийн/	Аварга баг Дэлгэрхаан уулын овоо	
5	"Хэрлэний хөдөө арал" музей	сумын төвөөс баруун урагш ,8км-т	
6	Шилхэнцэг/Оорцог/	Сумын төвөөс урагш 17 км	
7	Буга уул /бичигт хад/	Хэрлэнтооно уулын урд Буга ууланд	
8	Ханангийн дурсгал /булш, түвд бичээс/	Долоод багийн төвийн хойно	
9	Сүжийн талын хүн чулуу	Сумын төвөөс баруун урагш 20 км	
10	Дээд хөшөө	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	
11	Дунд хөшөө	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	
12	Доод хөшөө	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	

13	Гурван дов	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	
14	Булштын хөвөө /Улаан булш/	Сумын төвөөс баруун урагш 25 км	
15	Хэрлэний Ханзатын дурсгал	Хэрлэнбаян-улаан тосгоны төвөөс баруун хойш 15 км	
16	Долоон болдог	Долоод багийн төвөөс баруун тийш 10 км	
17	Далтын ам	Долоод багийн төвөөс баруун хойш 12 км	
18	Буга хайрханы чулуун зэвсгийн дурсгал	Хэрлэнбаян-улаан тосгоны төвөөс баруун тийш 15 км	

Зураг-39. Түүх соёлын дурсгалт газар

4.3.4. Амьтны тархалт

Тус сумын нутаг нь дагуурын хээрийн тойрогт хамаарах боловч Хэнтийн тайгын тойрогтой хил залгаа учраас амьтны аймгийн зүйлийн бүрдэл харьцангуй баялаг юм. Тус сумын нутагт 2 зүйлийн хоёр нутагтан, 3 зүйлийн мөлхөгч, 109 зүйлийн шувуу, 53 зүйлийн хөхтөн амьтан оршидог байна.

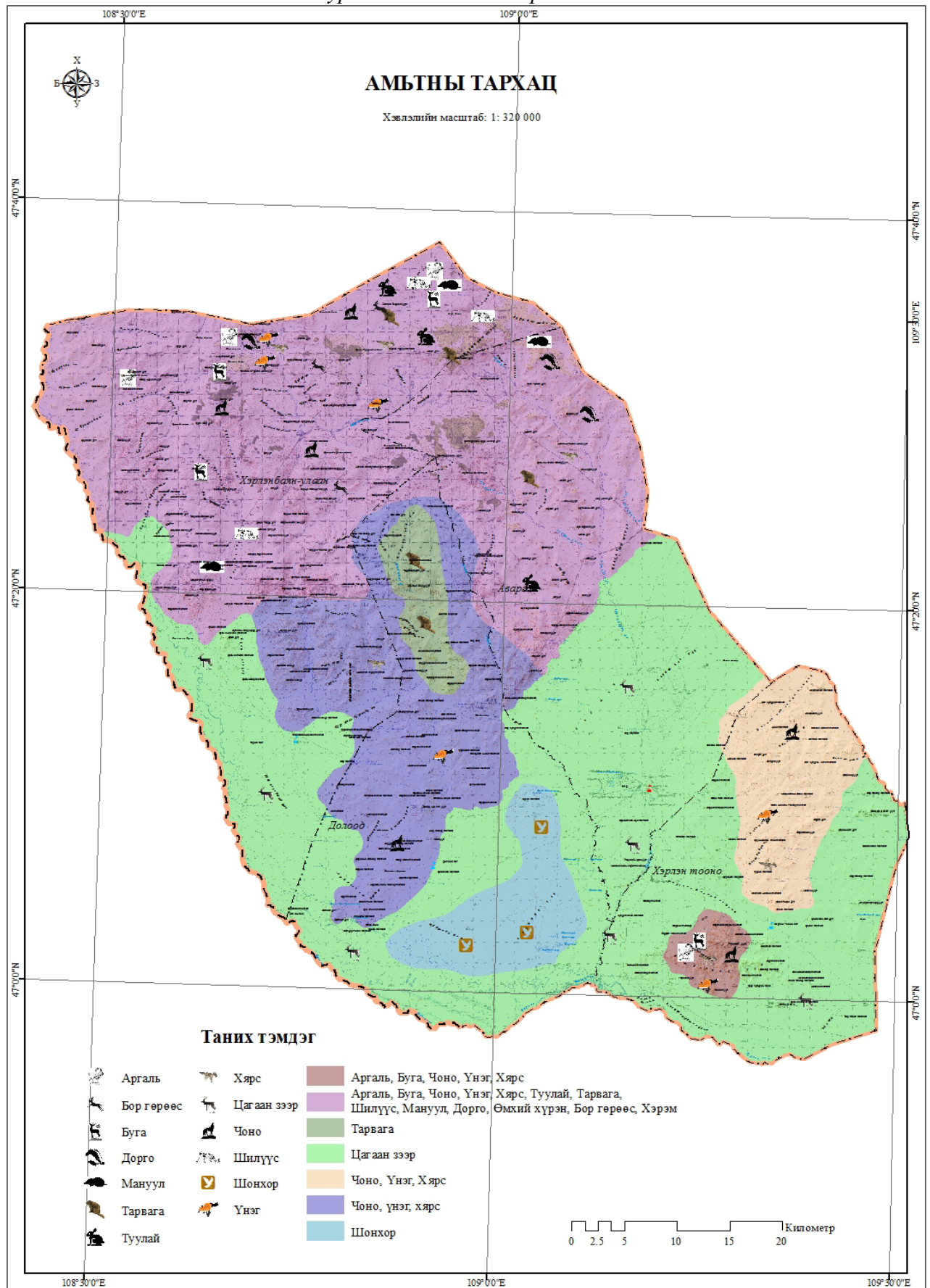
Монгол Улсын Улаан номонд мөн ховор амьтдын жагсаалтад орсон нийт 7 зүйл шувуу болох Цагаан тогоруу, Цэн тогоруу, Гангар хун, Хонин тоодог, Хар өрөвтас, Хээрийн галуу, Халбаган хошуут, ач холбогдол бүхий зэвэг, хар мөрний хадран, хөхтөн амьтнаас Аргаль хонь, Дагуур зараа мөн олон улсын үнэлгээгээр устаж байгаа Халиун буга, устаж болзошгүй Монгол тарвага, Цагаан зээр ховордож байгаа саарал чоно зэрэг ан амьтан тархан байршиж байна.

Монгол улсын Улаан номд орсон Аргаль хонь нь өндөр бүс нутгаар амьдардаг хамгийн том зэрлэг хонь юм. Өндөр нь 120 см, 140 кг хүртэл жинтэй байх ба биеийн урт 1.8 м хүрнэ. Эр нь маш том угалзалсан эвэртэй бөгөөд 190 см хүртэл урт байдаг аж. Эм нь бас эвэртэй ч жижигхэн байна. Аргаль хонь нь Хэрлэн тооно уул, Баян ханы нуруу, Нурамт зэрэг уулсаар амьдардаг байна.

Халиун буга Монгол орны Хангай, Хэнтий, Хөвсгөл, Их Хянганы ой бүхий нутагт тархан амьдардаг. Туурайтны овогт багтах буга 85862.37га газар ойролцоогоо тархсан байна. Бугын тоо толгой 1980 онд Монгол орны хэмжээнд 140000 байсан бол өдгөө 8000 болж буурчээ. Халиун буга нь сумын Хэрлэн тооно уул, Баян ханы нуруу, Дэлгэрхаан уул, Баян уул, Ихэр уул зэрэг газараар амьдардаг

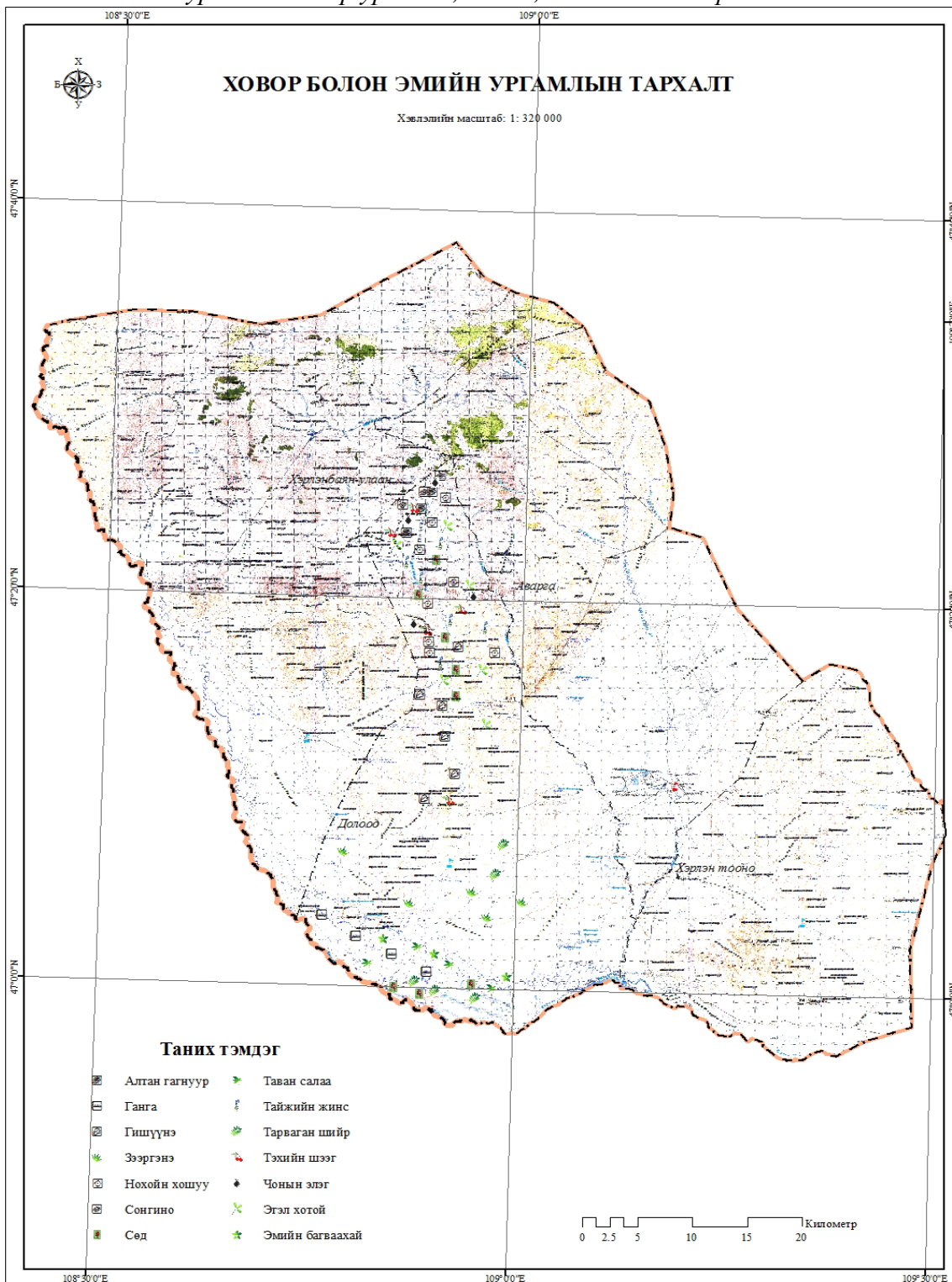
Зураг-40. Амьтны тархалт.

4.3.5. Ховор ургамлын тархалт

Дэлгэрхаан сумын нутагт Байгалийн ургамлын тухай хуулийн ховор ургамлын жагсаалтанд орсон 21 зүйл, нэн ховор 4 зүйл ургамал ургадаг байна. Эдгээр ургамлууд нь Алтан гагнуур, Ганга, Гишүүн, Зээргэн, Нохойн хошуу, Сонгино, Сөд, Эмийн багваахай, Эгэл хотой, Чоны элэг, Тэхийн шээг, Тарваган шийр, Тайжийн жинс, Таван салаа зэрэг ховор болон эмийн ач холбогдолтой ургамлууд ургадаг байна.

Зураг-41. Ховор ургамал, жимс, жимсгэний тархалт.

4.4. Сумын газар ашиглалтын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

ГХГЗЗГ-ын даргын тушаалын 2015 оны 9-р сарын 9-ний өдрийн А/200 тоот Газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний аргагүй, шалгуур үзүүлэлтүүд батлах тухай тушаалд зааснаар Дэлгэрхаан суманд бэлчээр, тариалан, хот суурин, ой, зам, шугам сүлжээ болон аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг дараахь шалгуур аргачлалын дагуу хийсэн.

4.4.1. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

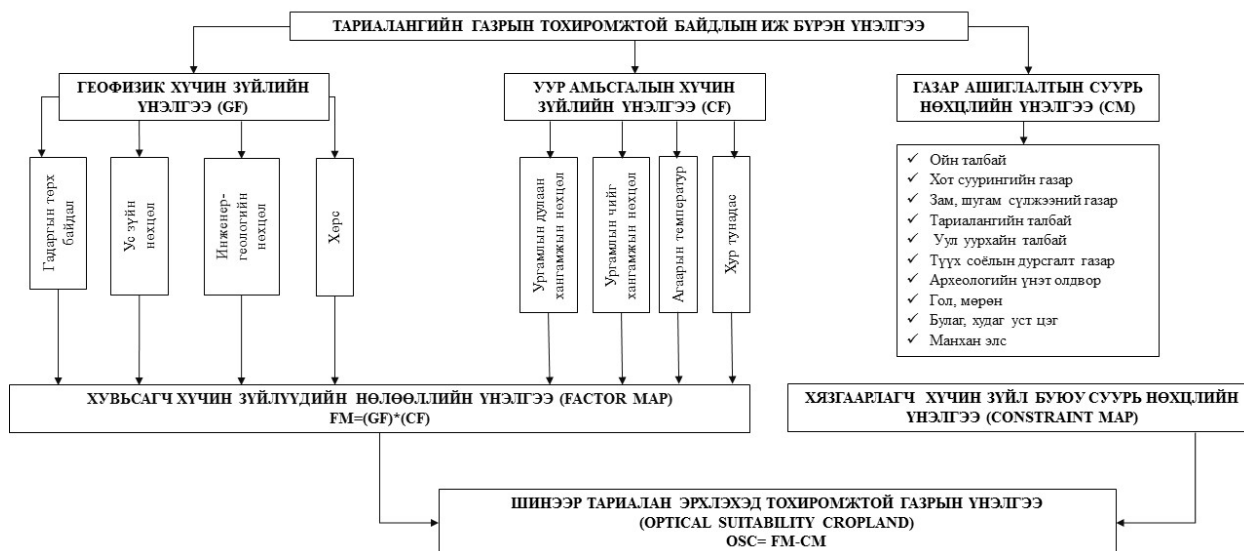
Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ”-г боловсруулна.

Тариаланд тохиромжтой газрын иж бүрэн үнэлгээ өгөхдөө хүрээлэн буй орчныг нэгдсэн систем гэж үзэж, байгаль болон нийгэм эдийн засгийн хүчин зүйлүүдийг хослуульж 5 шатлалтай ангиллаар үнэлгээний хүчин зүйлсийн үзүүлэлт бүрт тохируулан тогтоосон онооны (баллын) аргаар үнэлгээг боловсруулна. Үүнд:

1. Геофизик хүчин зүйлийн үнэлгээ
 - 1.1. Газрын гадаргын үнэлгээ;
 - 1.2. Гидрологийн үнэлгээ;
 - 1.3. Инженер-геологийн үнэлгээ;
 - 1.4. Хөрсний үнэлгээ;
2. Уур амьсгалын үнэлгээ
 - 2.1. Агаарын температур;
 - 2.2. Хур тунадас;
 - 2.3. Дулаан хангамжийн нөхцөл;
 - 2.4. Чийг хангамжийн нөхцөл;
3. Газар ашиглалтын суурь нөхцлийн үнэлгээ
 - 3.1. Ой бүхий талбай;
 - 3.2. Хот суурингийн газар;
 - 3.3. Зам, шугам сүлжээний газар;
 - 3.4. Тариалангийн талбай;
 - 3.5. Уул уурхайн талбай;
 - 3.6. Түүх соёлын дурсгалт газар;
 - 3.7. Археологийн үнэт олдвор;
 - 3.8. Гол, мөрөн;
 - 3.9. Булаг, худаг уст цэг;
 - 3.10. Манхан элс;

Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд График-25-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 29 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэсэн.

График-25. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтүүд

Хүснэгт-85. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.

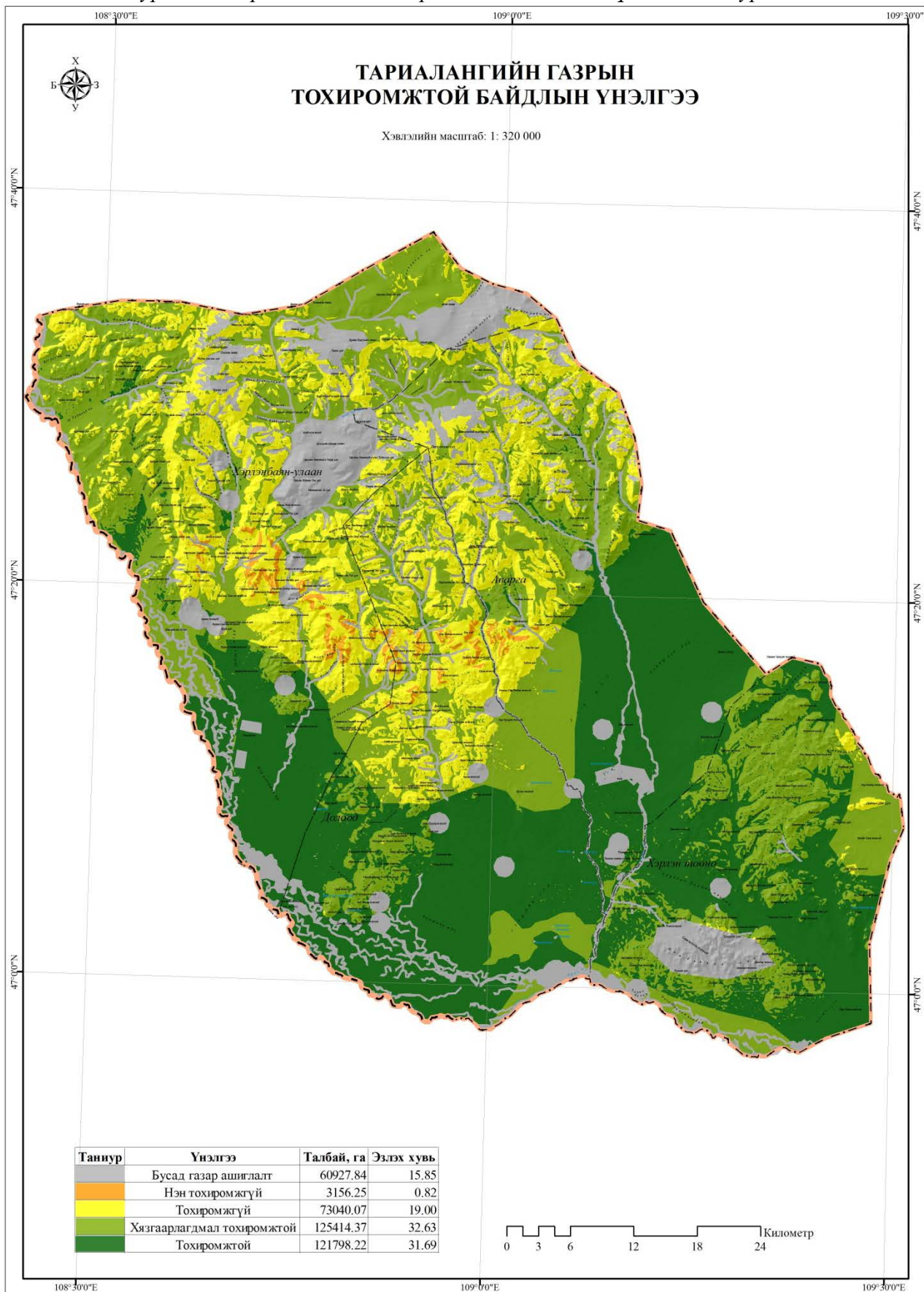
Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
Бусад газар ашиглалт	60927.84	15.9
Нэн тохиромжгүй	3156.25	0.8
Тохиромжгүй	73040.07	19
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	125414.37	32.6
Тохиромжтой	121798.22	31.7

График-26. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын эзлэх хувь.

Дэлгэрхаан сумын хувьд газар тариаланд тохиромжтой 121.8 мян.га орчим га газар байна. Хэрлэнэ тооно багийн Тэргэнэ оломын хөндий, Аварга багийн Хар тал буюу Баяны хар тал, Долоод багийн Сүүжийн тал, Хэрлэнбаян-Улаан багийн Шар нохойтын хөндий орчимын газар нь тариалангийн газарт тохиромжтой байна.

Зураг-42. Тариалангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

4.4.2. Аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

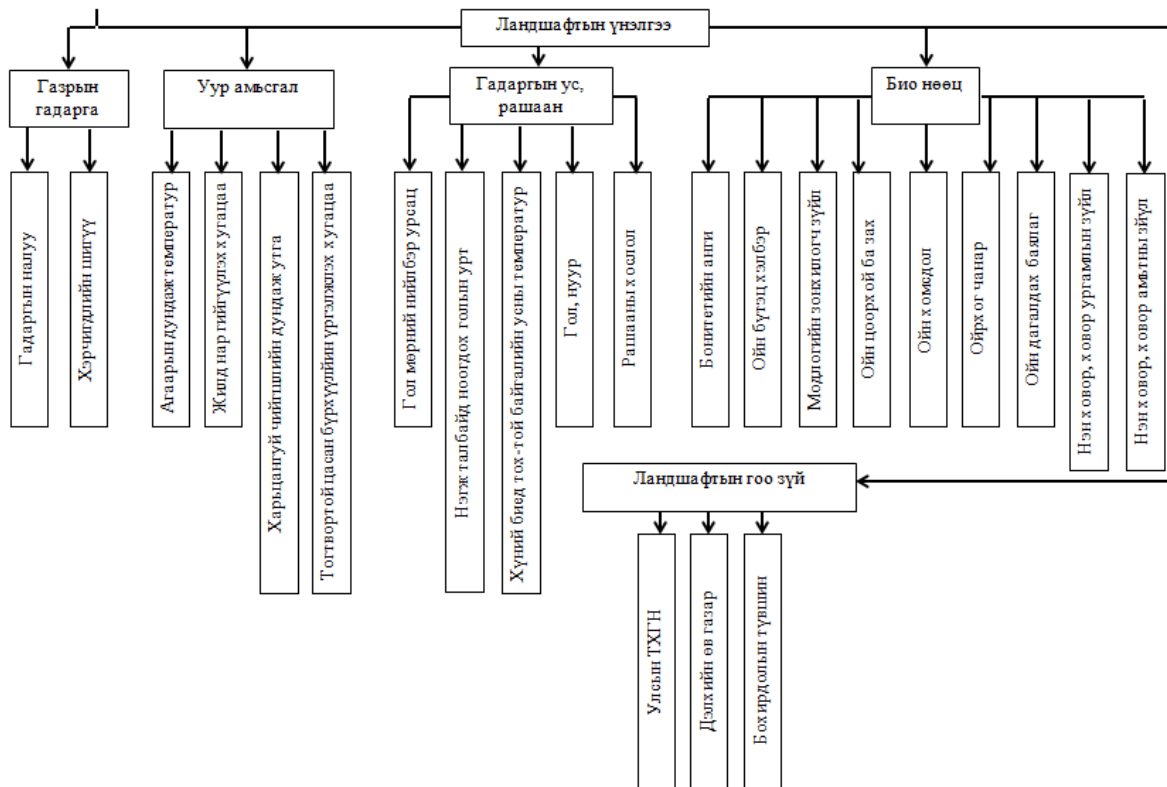
Байгалийн нөөц рекреацийн нутаг дэвсгэр ашиглалтын урьдчилсан нөхцлүүдийн нэг гол хүчин зүйл, байгалийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн төдийгүй түүний иж бүрдлийг бүхэлд нь хамардаг онцлогтой юм.

Дэлгэрхаан сумын Ландшафт-рекреацийн чадавхийн үнэлгээнд дараах хүчин зүйлүүдийг харгалзан үзэж шалгуур үзүүлэлтүүдийг тодорхойлсон. Үүнд:

1. Ландшафтын үнэлгээ
 - 1.1. Газрын гадаргын аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.2. Уур амьсгалын аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.3. Гадаргын ус- рашааны аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.4. Био нөөцийн аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.5. Ландшафтын гоо зүйн үнэлгээ
2. Байгаль, түүх, соёлын дурсгалт газрын үнэлгээ
 - 2.1. Байгаль-соёлын дурсгалт газар
 - 2.2. Түүх- соёлын дурсгалт газар
3. Дэд бүтцийн үнэлгээ
 - 3.1. Гатлага, зам (даваа, ус, элс, намаг, шавар, сөөгөн ширгэнэ)
 - 3.2. Хот болон байнгын оршин суух газарт ойрхон эсэх
 - 3.3. Тохижилтын түвшин
4. Газар ашиглалтын суурь нөхцөлийн үнэлгээ
 - 4.1.Тариалангийн талбай
 - 4.2.Одоо байгаа хот суурин газар
 - 4.3.Уул уурхайн тусгай зөвшөөрөлтэй талбай
 - 4.4.Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн онгон болон онцгой бүс

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ландшафт, байгаль, түүх, соёлын дурсгалт, дэд бүтэц, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Байгалийн аялал- рекреацийг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээ”-г боловсруулна. Байгалийн аялал- рекреацийг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээг 3 шатлалтай ангиллаар нийт 4 үндсэн, 27 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

График-27. Ландшафтын үнэлгээний схем.

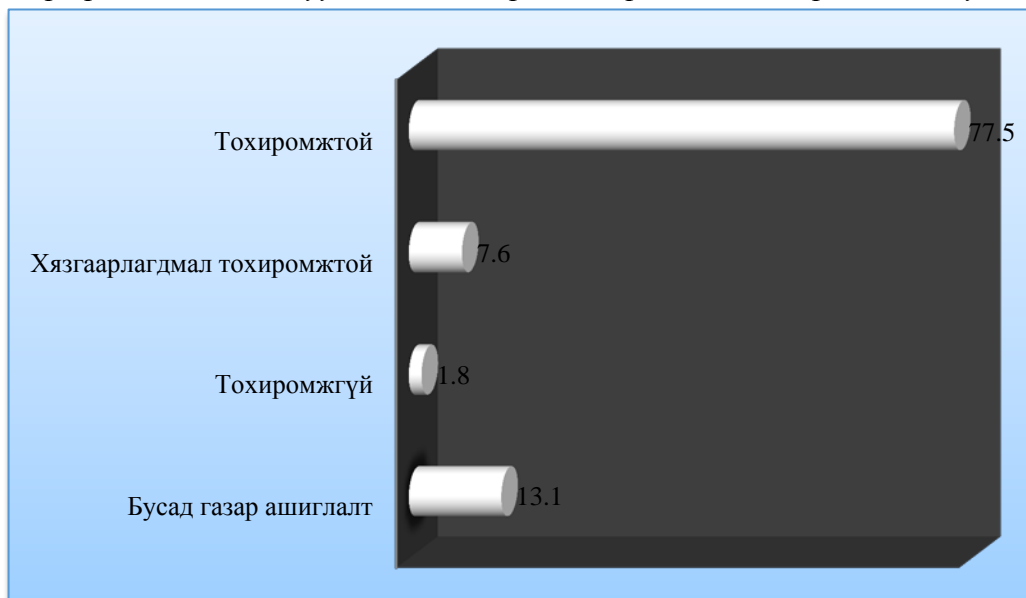

Хүснэгт-86. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.

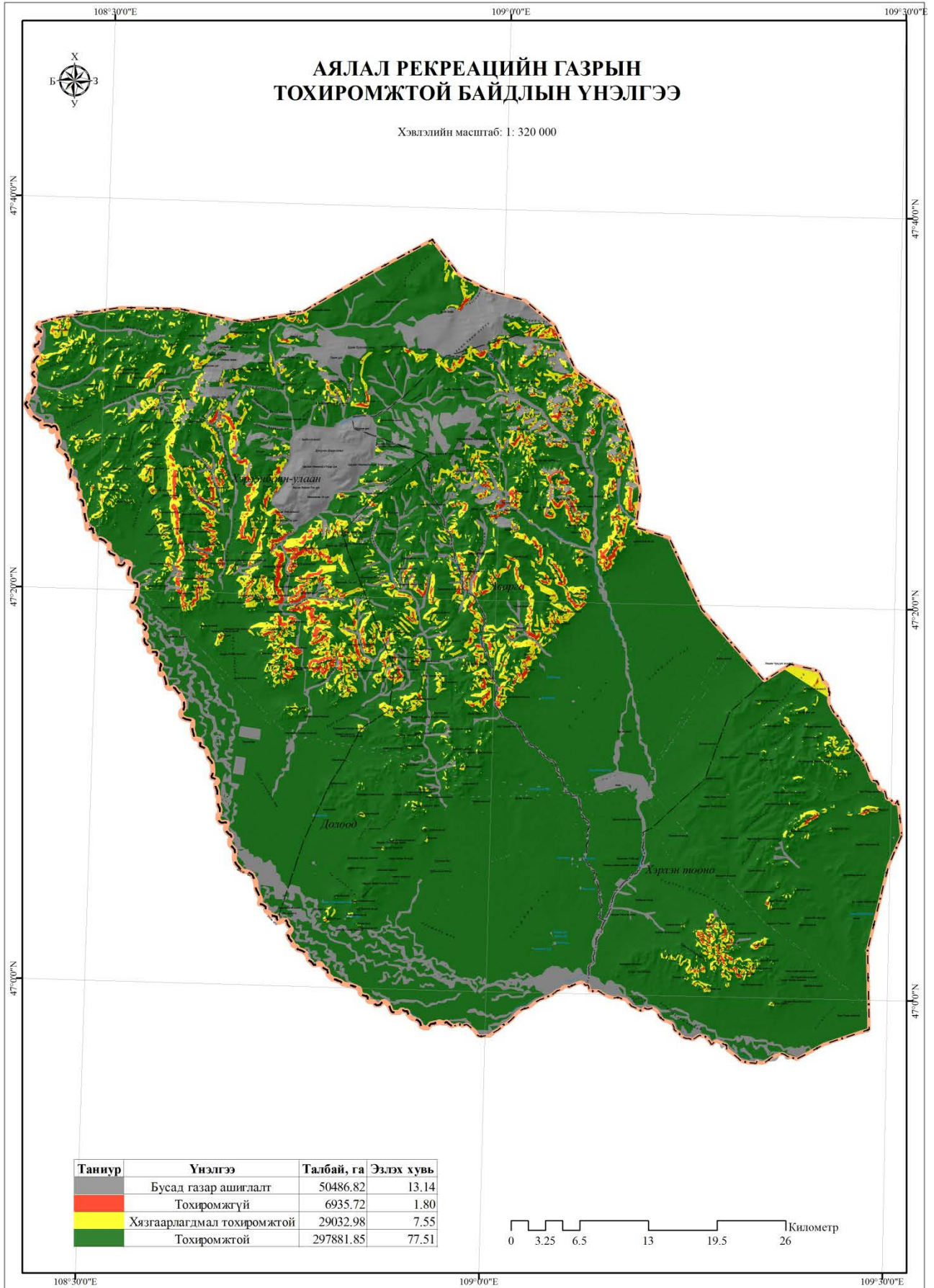
Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
Бусад газар ашиглалт	50486.8	13.1
Тохиромжгүй	6935.7	1.8
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	29033.0	7.6
Тохиромжтой	297881.9	77.5

Тус сумын нутагт аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломж нөхцөл байгаа бөгөөд нийт нутгийн 77.5% нь тохиромжтой байна.

График-28. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын эзлэх хувь.

Зураг-43. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

4.4.3. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

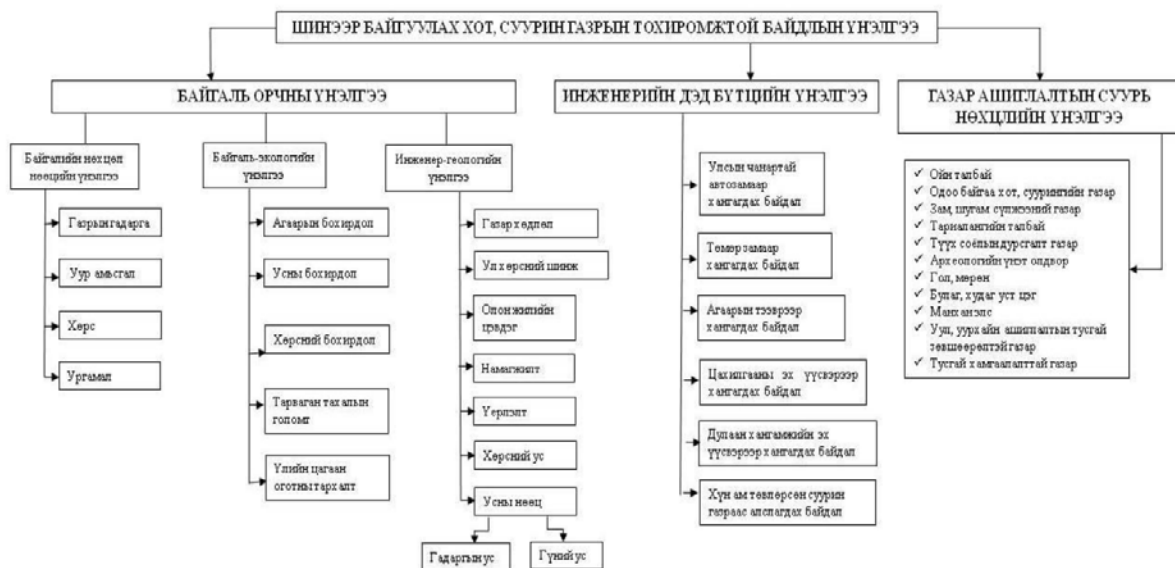
Зорилго нь Монгол оронд хот, суурин газар байгуулахад тохиромжтой болон тохиромжгүй бүс нутгийг үнэлэх ажлыг нэгдсэн зааварчилгаагаар хангахад оршино.

Шинээр байгуулах хот суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийхэд шаардагдах хүчин зүйл, тэдгээрийн шалгуур үзүүлэлтийн талаар Монгол улсын Зам, тээвэр, барилга, хот байгуулалтын яамны 2010 онд боловсруулсан "Хот, суурины дэвсгэр газарт хот байгуулалтын иж бүрэн үнэлгээ өгөх аргачилсан заавар" (УББ 30-201-09)-т бүрэн тусгагдсан учраас энэхүү батлагдсан баримт бичигт үндэслэн тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийнэ. Ингэхдээ дээрх аргачилсан зааварт тусгагдсан 4 үндсэн, 43 дэд үзүүлэлтээс 3 үндсэн 19 дэд үзүүлэлтийг хэвээр үлдээж, 1 үндсэн, 16 дэд үзүүлэлтийг шалгуур үзүүлэлтийг боловсруулсан. Үүнд:

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ”-г боловсруулна.

Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд График-29-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 35 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

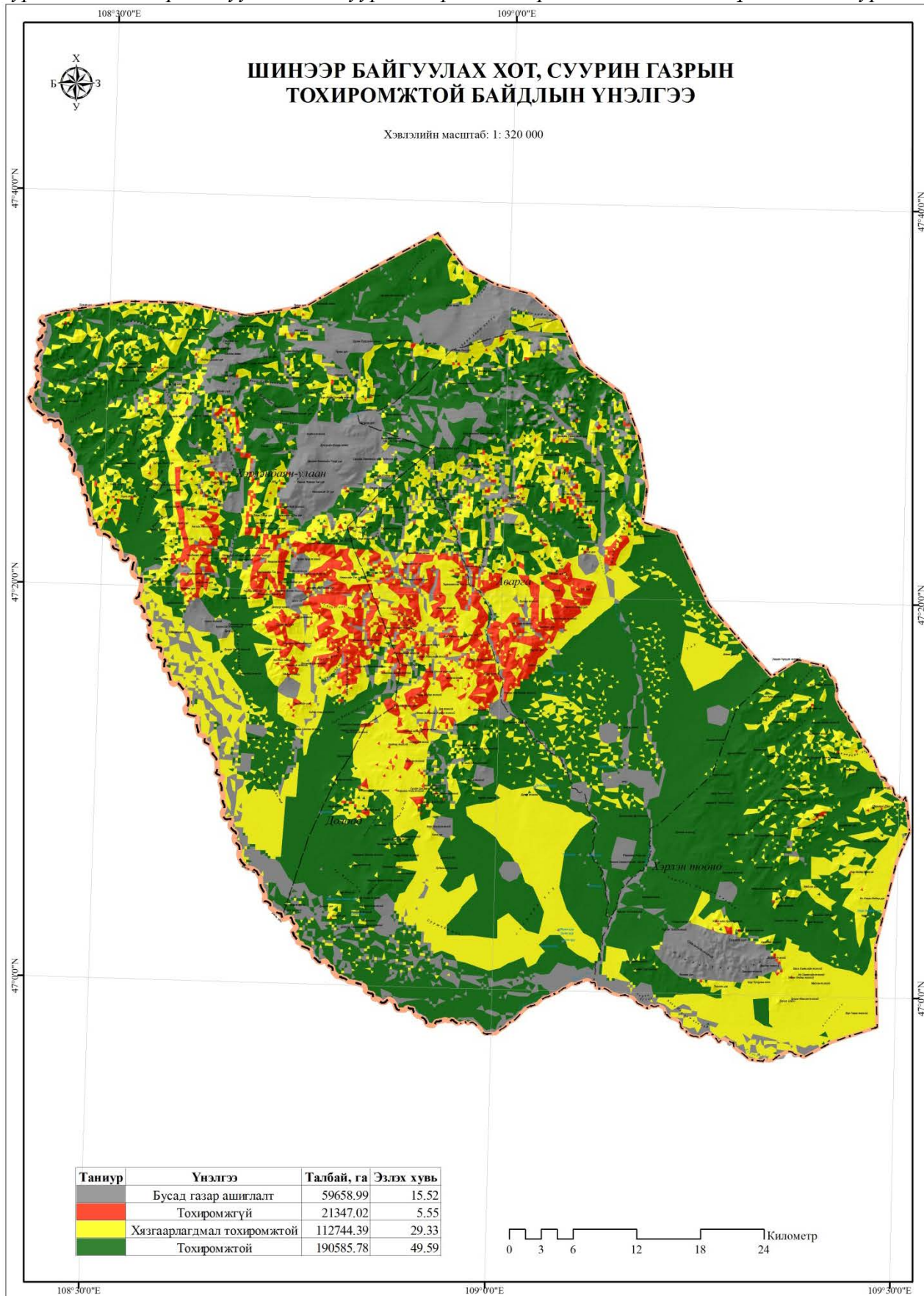
График-29. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний

Хүснэгт-87. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
Бусад газар ашиглалт	59659.0	15.5
Тохиромжгүй	21347.0	5.6
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	112744.4	29.3
Тохиромжтой	190585.8	49.6

Зураг-44. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

4.4.4. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн бэлчээрийн ургамлын анги, бүлэг төрөл, идэмж, байгалийн бүс бүслүүр, гадаргын нөхцөл, усан хангамж, бэлчээрийн хэв шинж зэрэг үзүүлэлтэд үндэслэн үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ”-г боловсруулна. Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг бэлчээрийн ургамлын 250 анги, бүлэг төрлөөр 7 үндсэн үзүүлэлтэд үндэслэн гүйцэтгэнэ. /График-30/

График-30. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний схем.

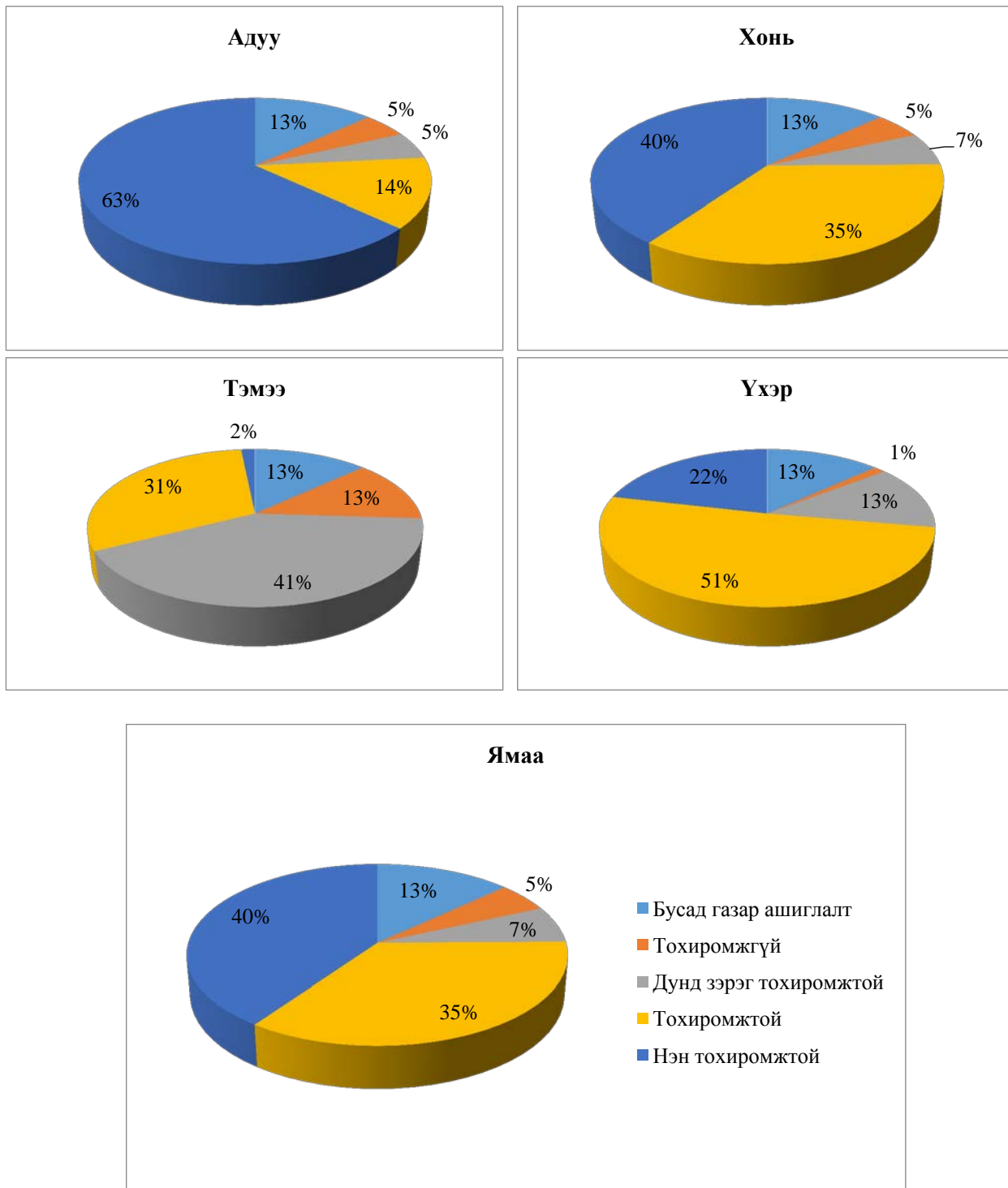
Хүснэгт-88. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га /Өвөл-Хавар/.

Д/д	Үнэлгээ	Адуу	Хонь	Тэмээ	Үхэр	Ямаа
1	Бусад газар ашиглалт	50443.8	50432.0	50423.1	50501.9	50432.0
2	Тохиромжгүй	19051.9	19987.3	49483.7	5046.5	19987.3
3	Дунд зэрэг тохиромжтой	20563.6	24915.8	159502.2	51271.5	24915.8
4	Тохиромжтой	52117.7	134551.9	118752.2	195447.5	134551.9
5	Нэн тохиромжтой	242160.2	154450.4	6175.7	82069.8	154450.4

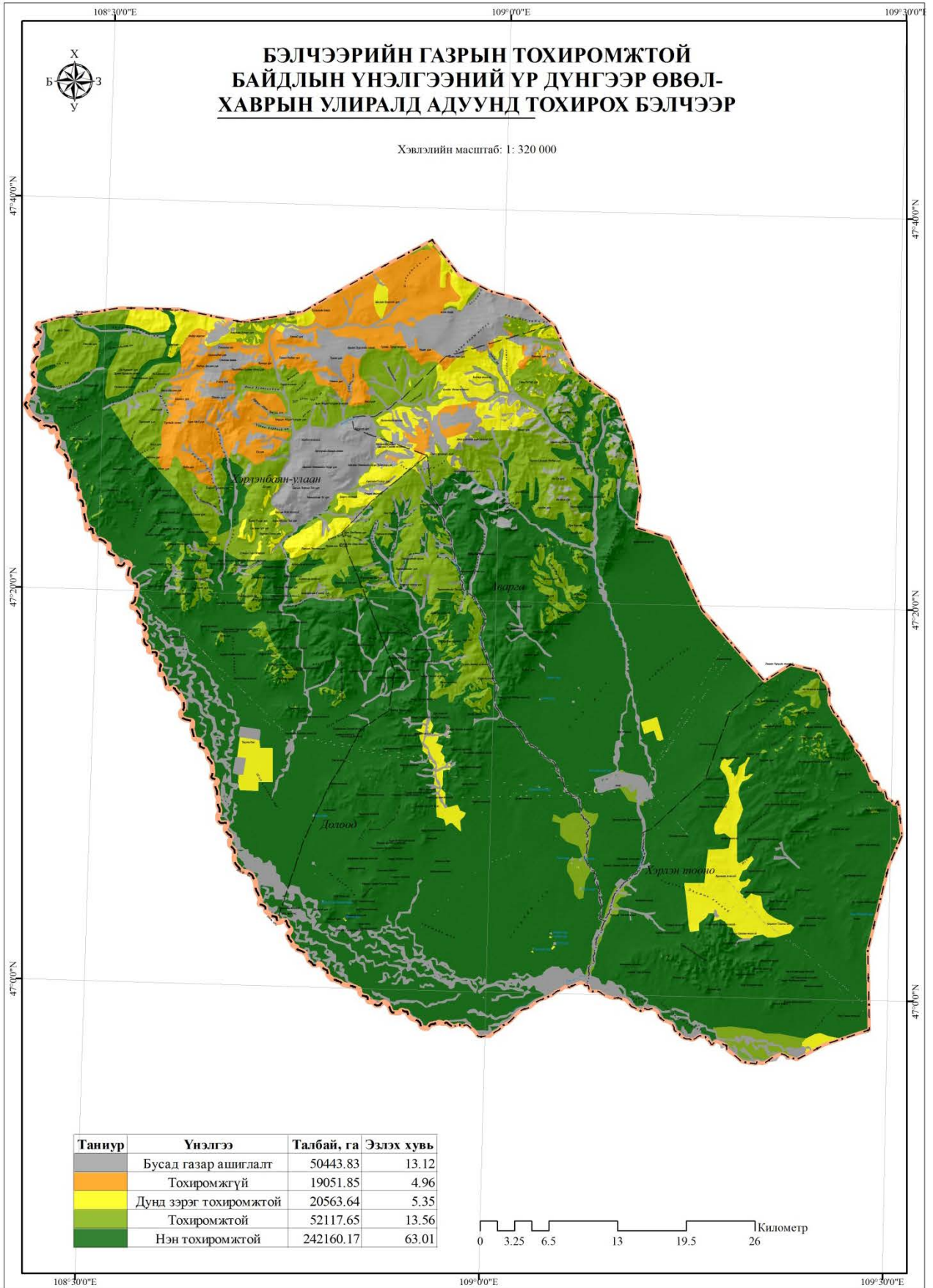
Хүснэгт-89. Таван хошуу малд тохиромжтой газрын хэмжээ, хувь /Өвөл-хавар/.

Үнэлгээ	Адуу	Хонь	Тэмээ	Үхэр	Ямаа
Бусад газар ашиглалт	13.1	13.1	13.1	13.1	13.1
Тохиромжгүй	5.0	5.2	12.9	1.3	5.2
Дунд зэрэг тохиромжтой	5.4	6.5	41.5	13.3	6.5
Тохиромжтой	13.6	35.0	30.9	50.9	35.0
Нэн тохиромжтой	63.0	40.2	1.6	21.4	40.2

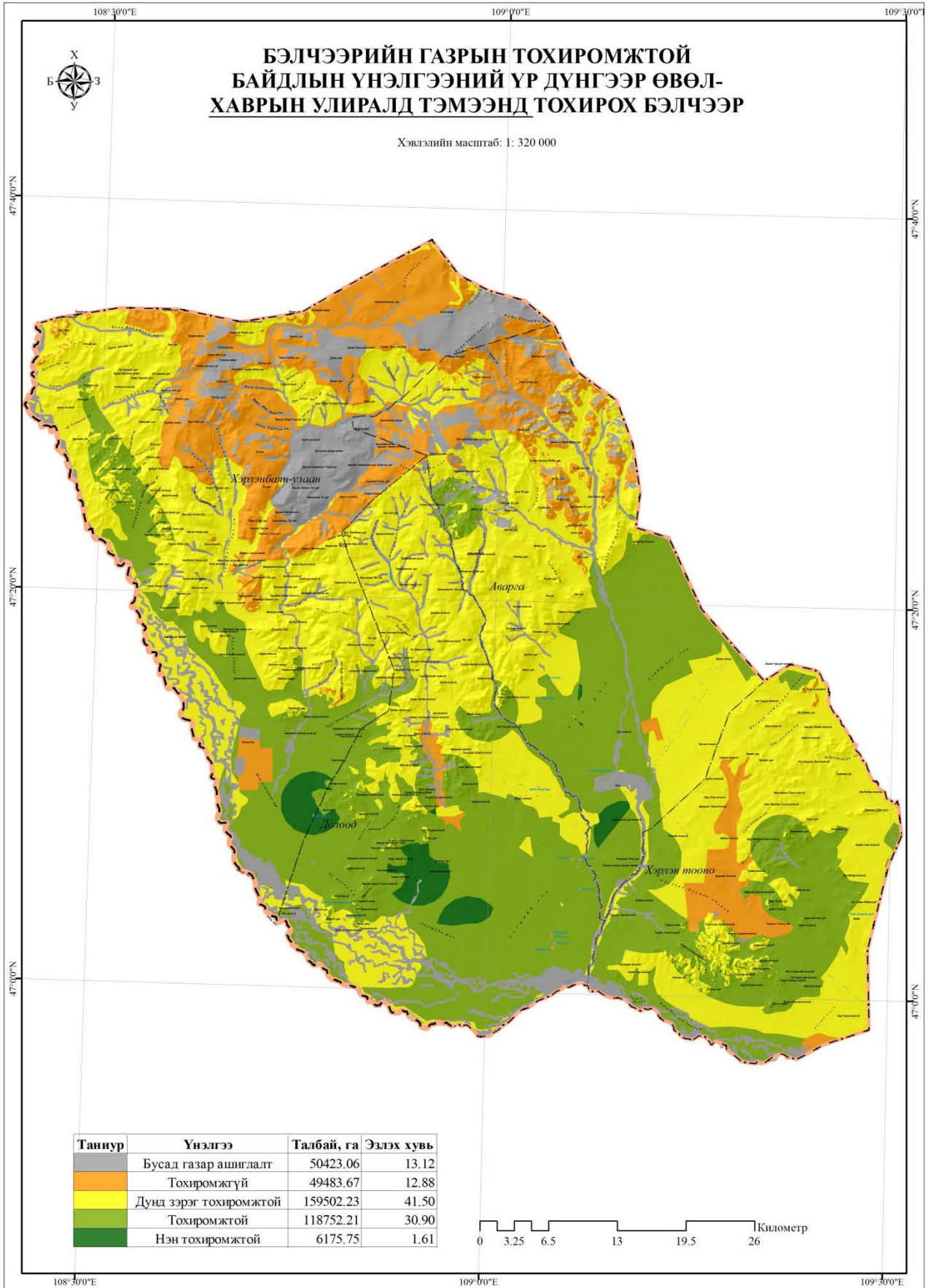
График-31. Таван хошуу малд тохиромжтой бэлчээрийн эзлэх хувь /Өвөл-хавар/.

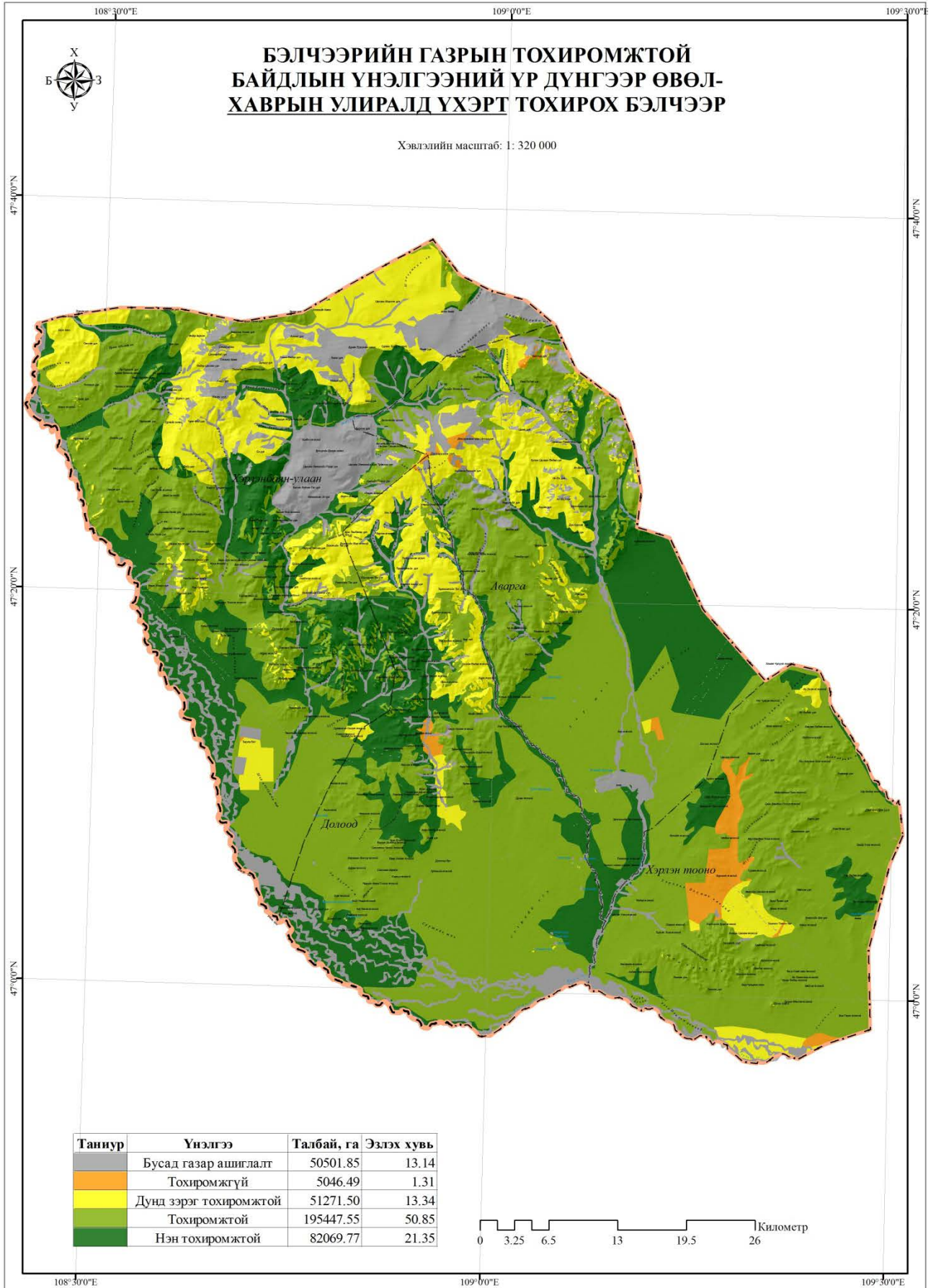
Зураг-45. Өвөл-Хаврын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн зураг.

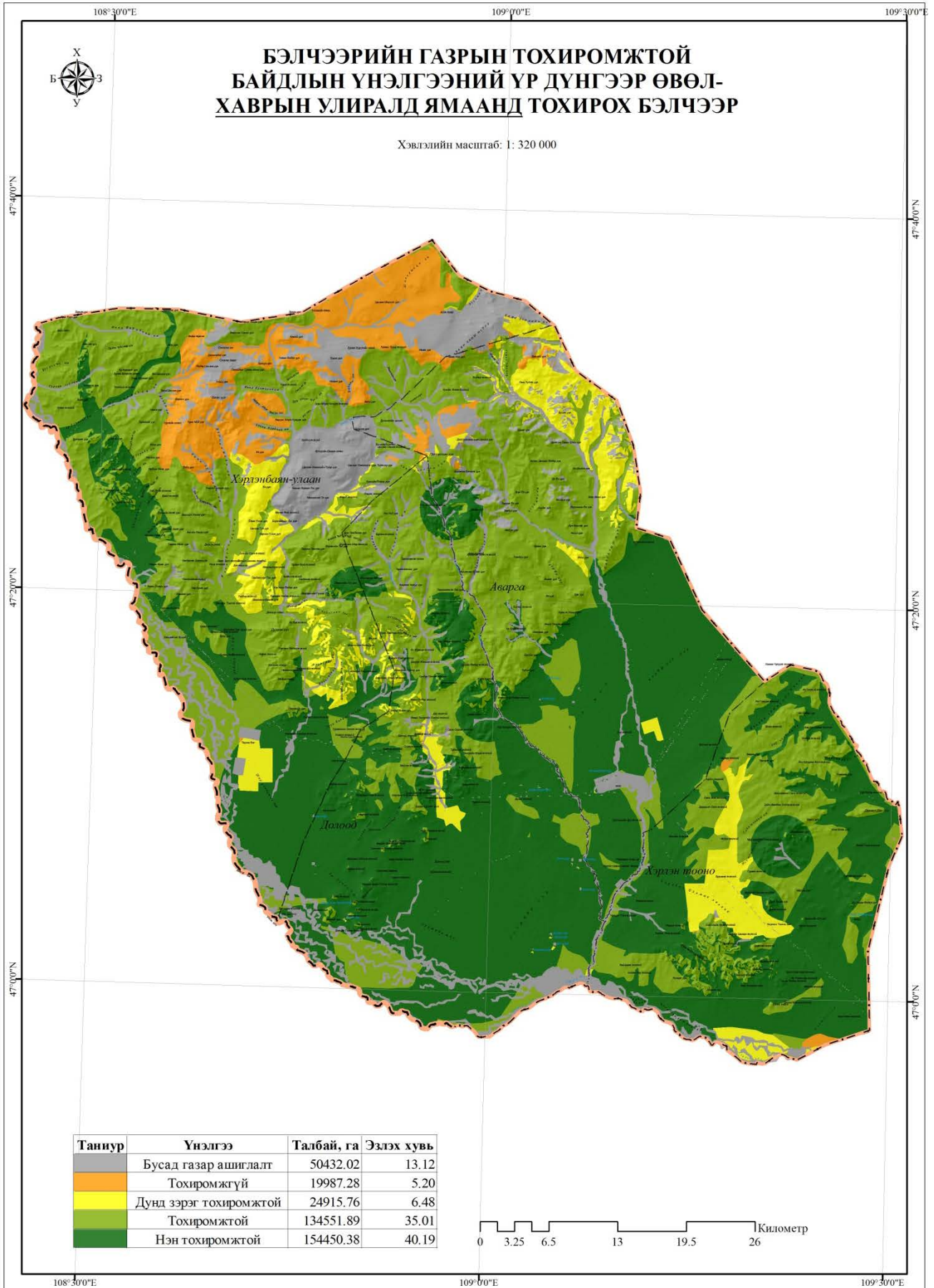
Зураг-46. Өвөл-Хаврын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн зураг.

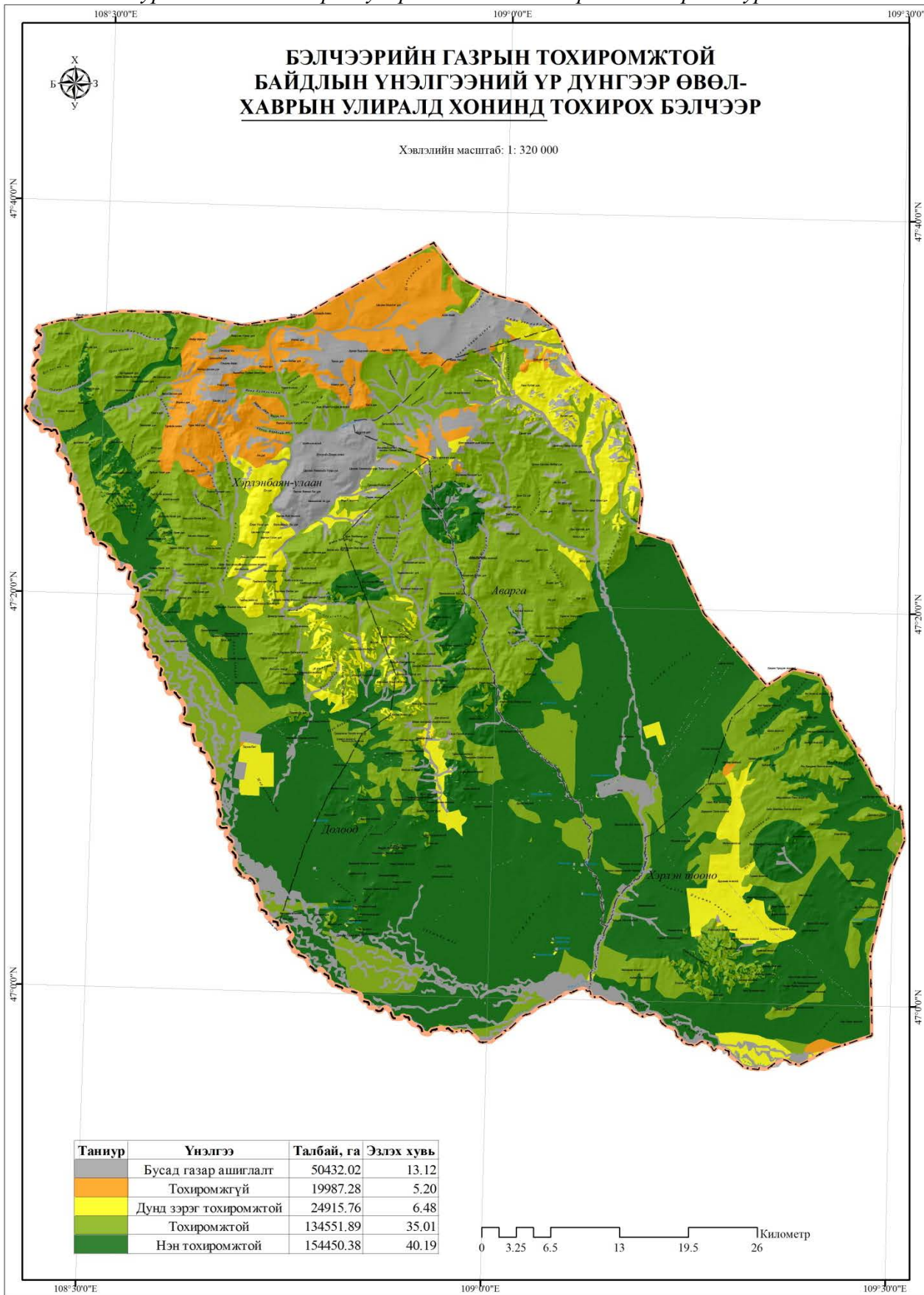
Зураг-47. Өвөл-Хаврын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн зураг.

Зураг-48. Өвөл-Хаврын улиралд ямаанд тохирох бэлчээрийн зураг.

Зураг-49. Өвөл-Хаврын улиралд хонинд тохирох бэлчээрийн зураг.

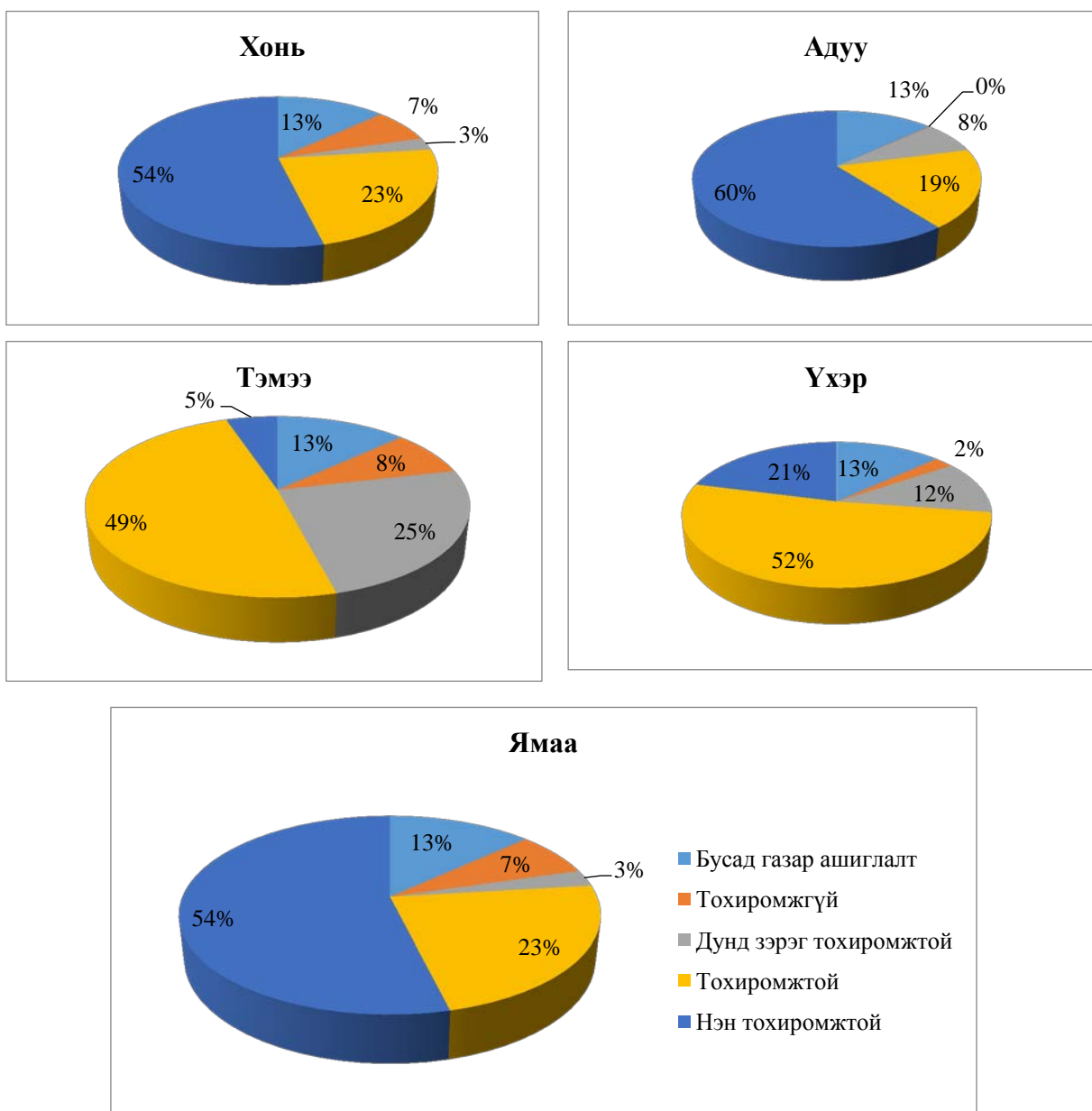
Хүснэгт-90. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га /Зун-Намар/.

Д/д	Үнэлгээ	Адуу	Хонь	Тэмээ	Үхэр	Ямаа
1	Бусад газар ашиглалт	50437.4	50534.9	50458.0	50451.5	50534.9
2	Тохиромжгүй	579.5	27876.1	31663.0	9214.3	27876.1
3	Дунд зэрэг тохиромжтой	29181.0	10317.2	94178.5	45675.5	10317.2
4	Тохиромжтой	71694.7	88702.9	188122.7	198467.1	88702.9
5	Нэн тохиромжтой	232444.8	206906.2	19915.1	80528.4	206906.2

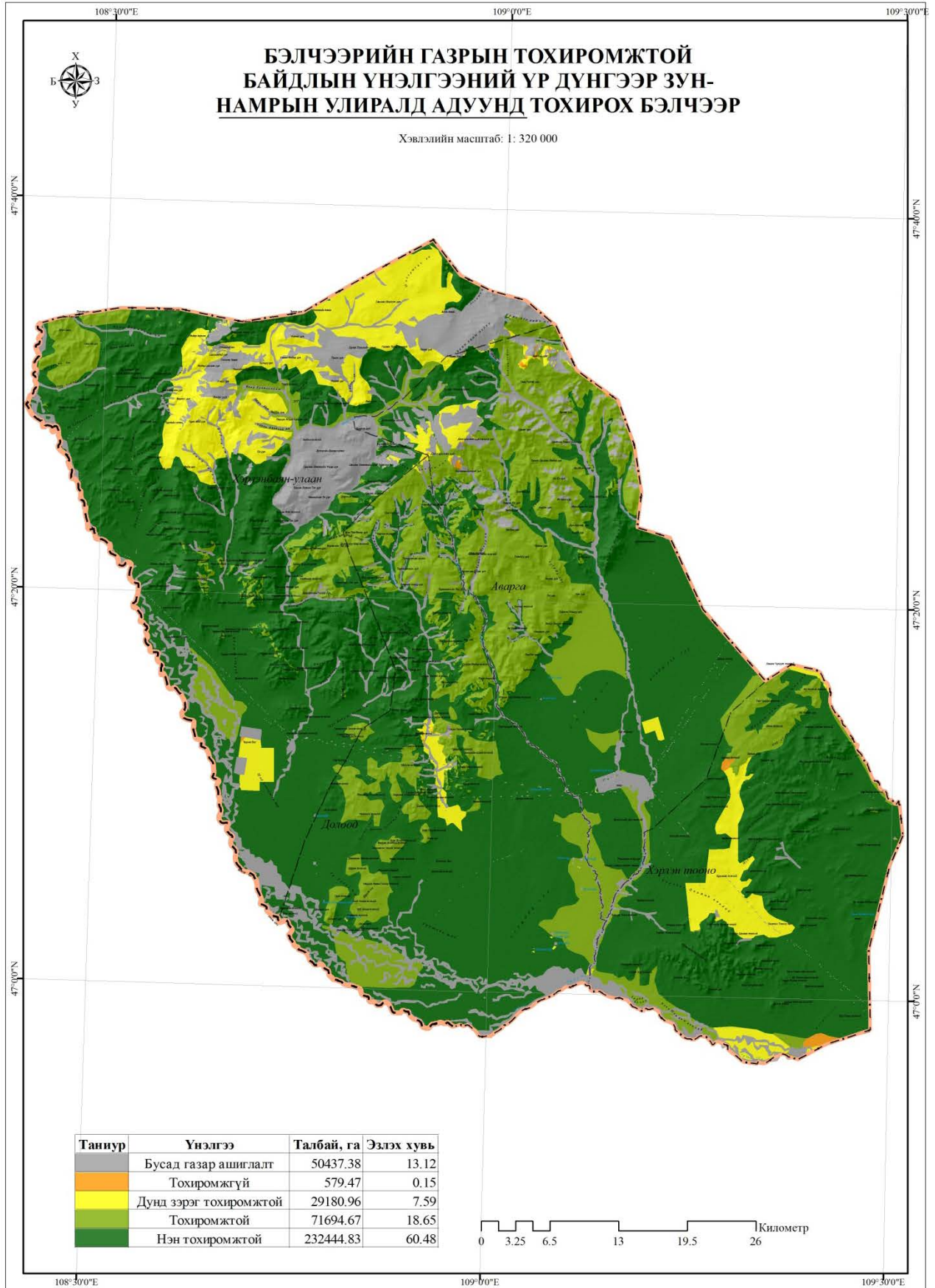
Хүснэгт-91. Таван хошуу малд тохиромжтой газрын хэмжээ, хувь /Зун-намар/.

Үнэлгээ	Адуу	Хонь	Тэмээ	Үхэр	Ямаа
Бусад газар ашиглалт	13.1	13.1	13.1	13.1	13.1
Тохиромжгүй	0.2	7.3	8.2	2.4	7.3
Дунд зэрэг тохиромжтой	7.6	2.7	24.5	11.9	2.7
Тохиромжтой	18.7	23.1	48.9	51.6	23.1
Нэн тохиромжтой	60.5	53.8	5.2	21.0	53.8

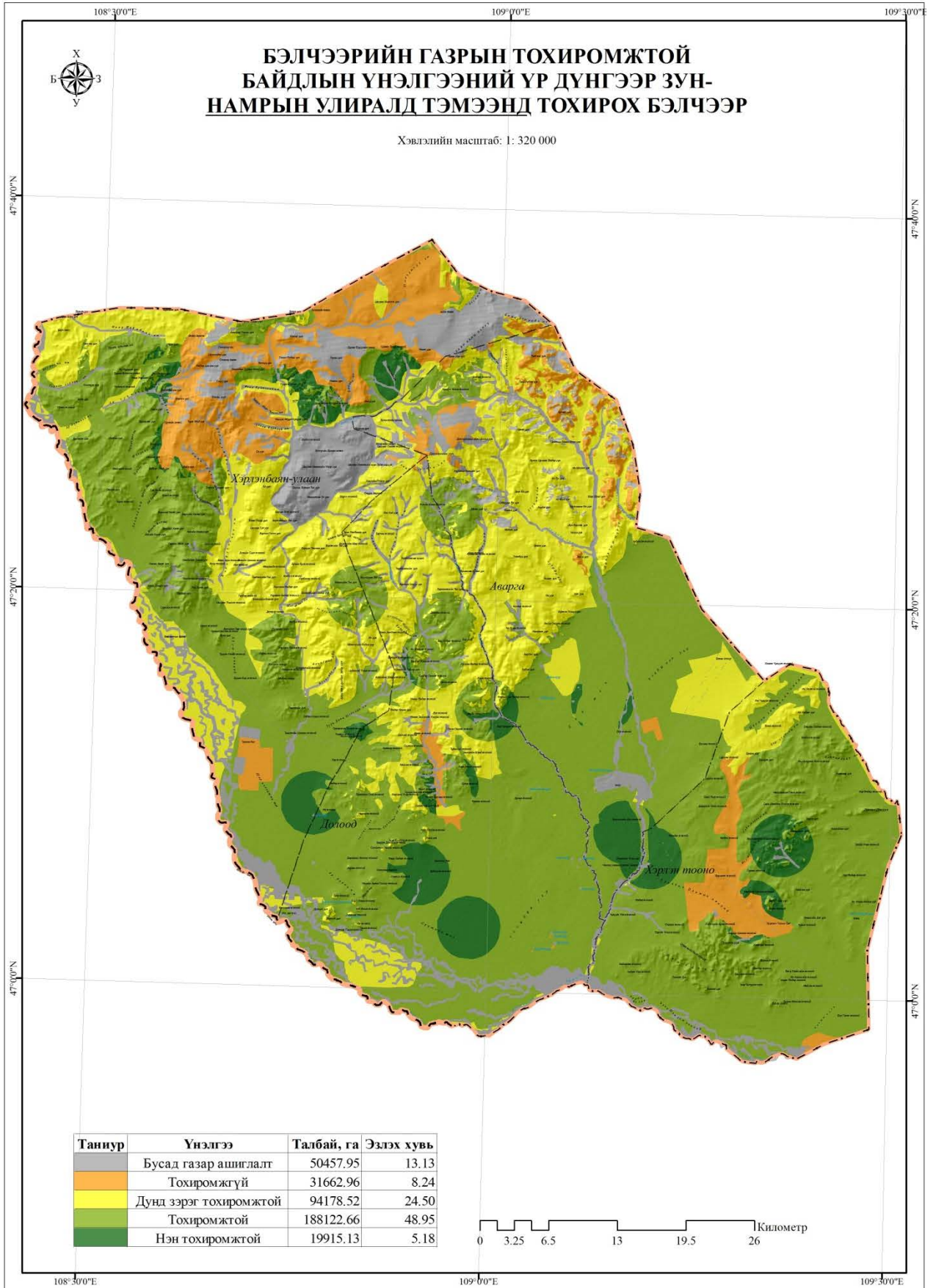
График-32. Таван хошуу малд тохиромжтой бэлчээрийн эзлэх хувь /Зун-намар/.

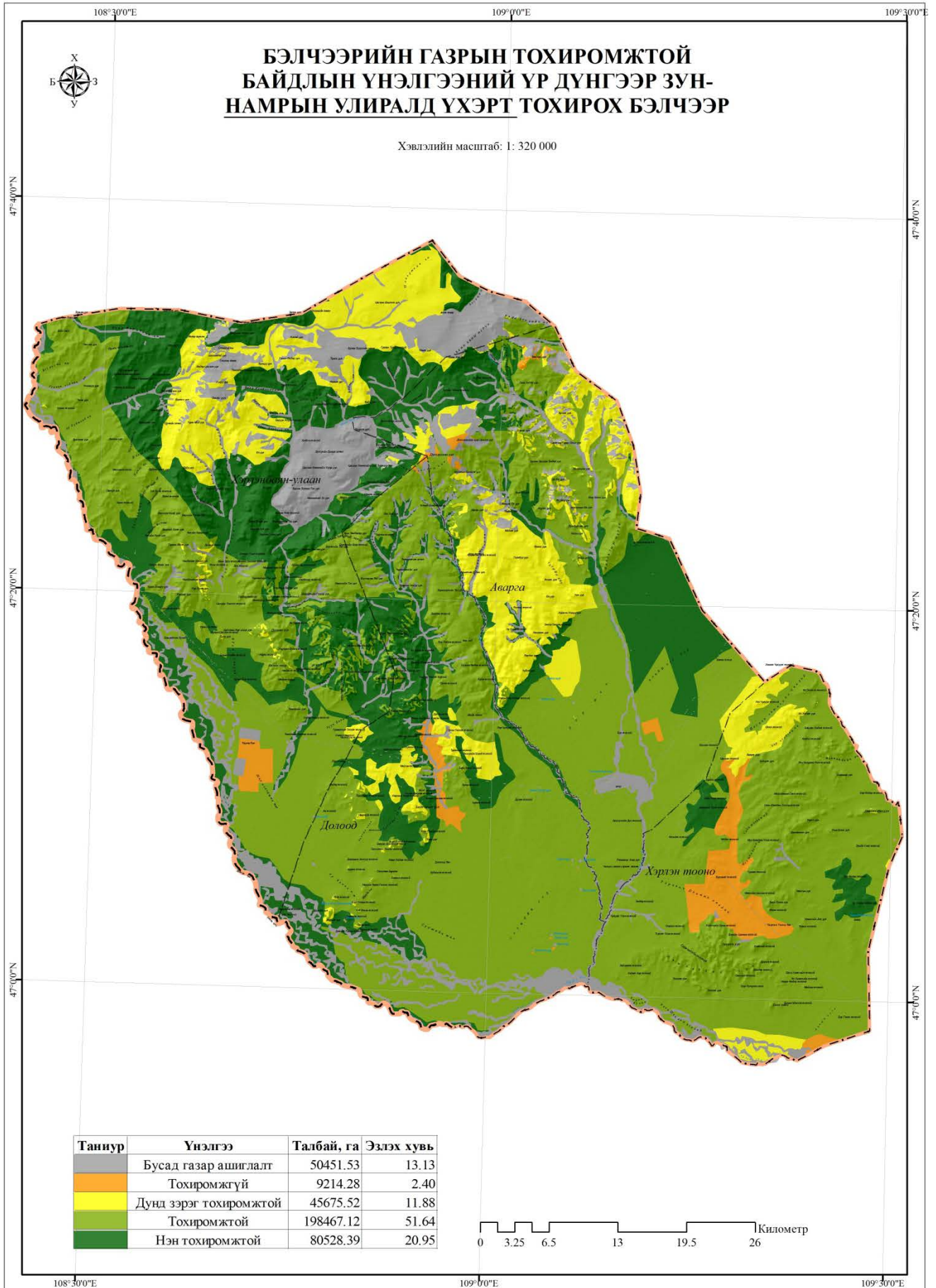
Зураг-50. Зун-Намрын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн зураг.

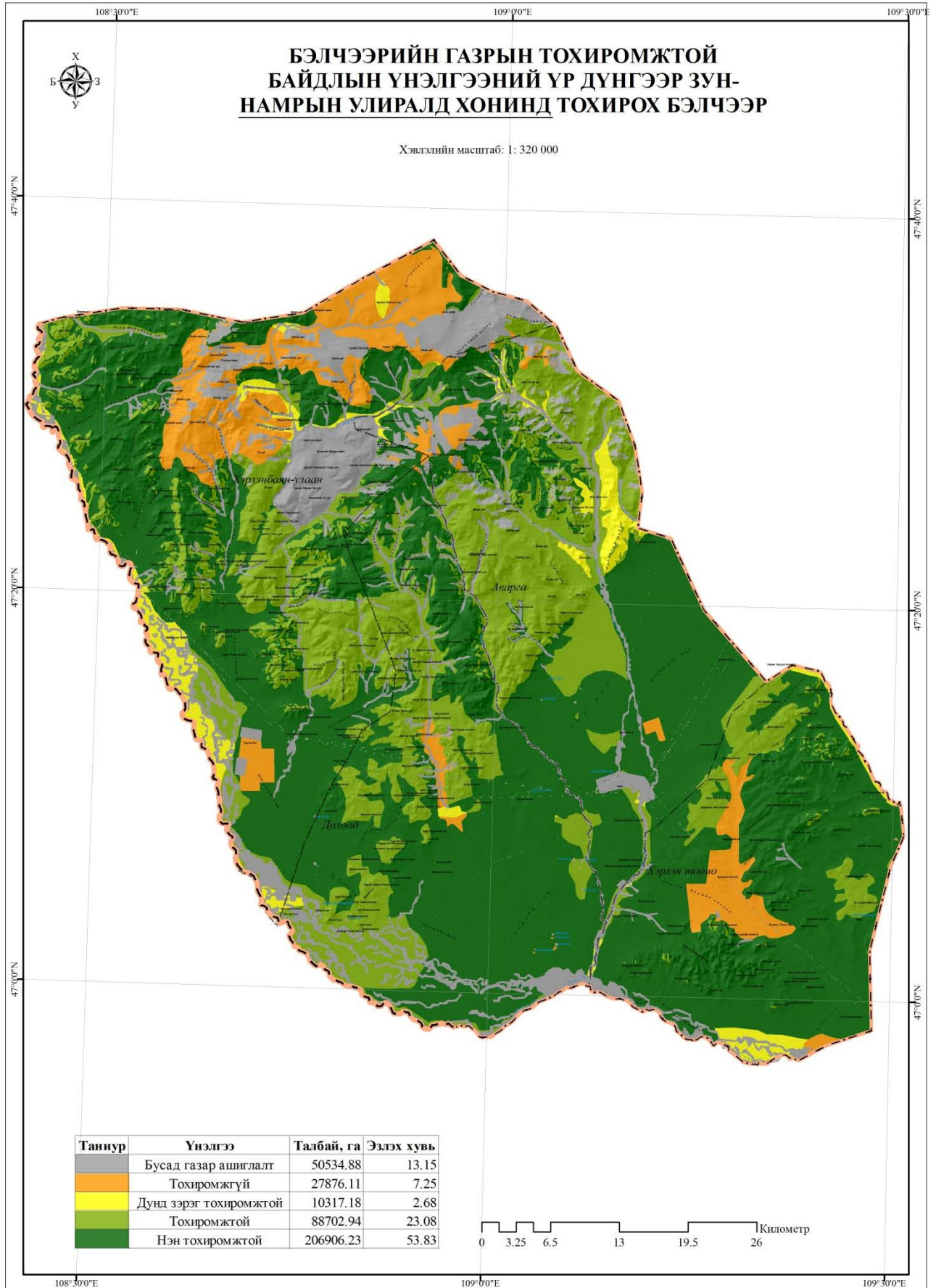
Зураг-51. Зун-Намрын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн зураг.

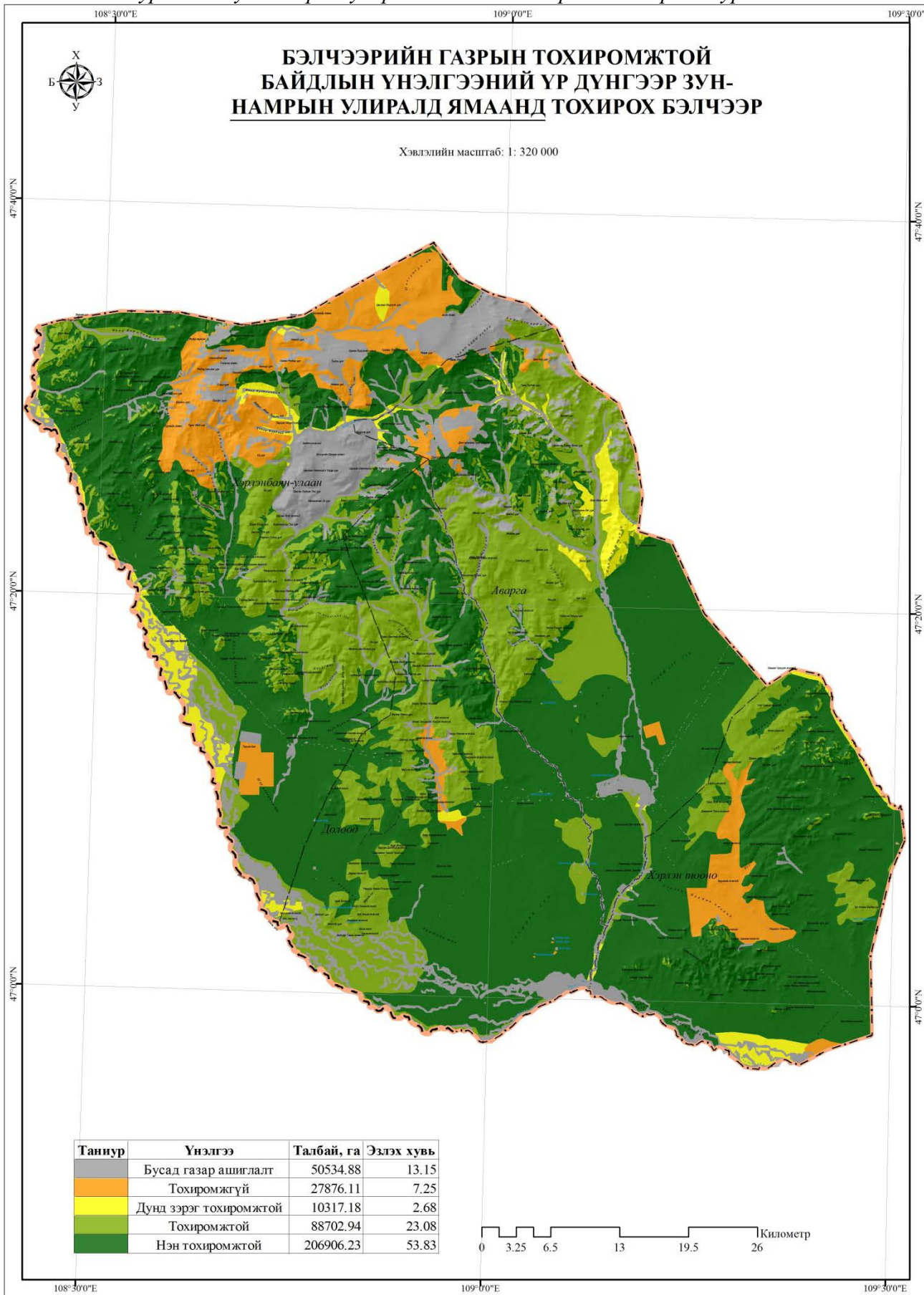
Зураг-52. Зун-Намрын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн зураг.

Зураг-53. Зун-Намрын улиралд хонинд тохирох бэлчээрийн зураг.

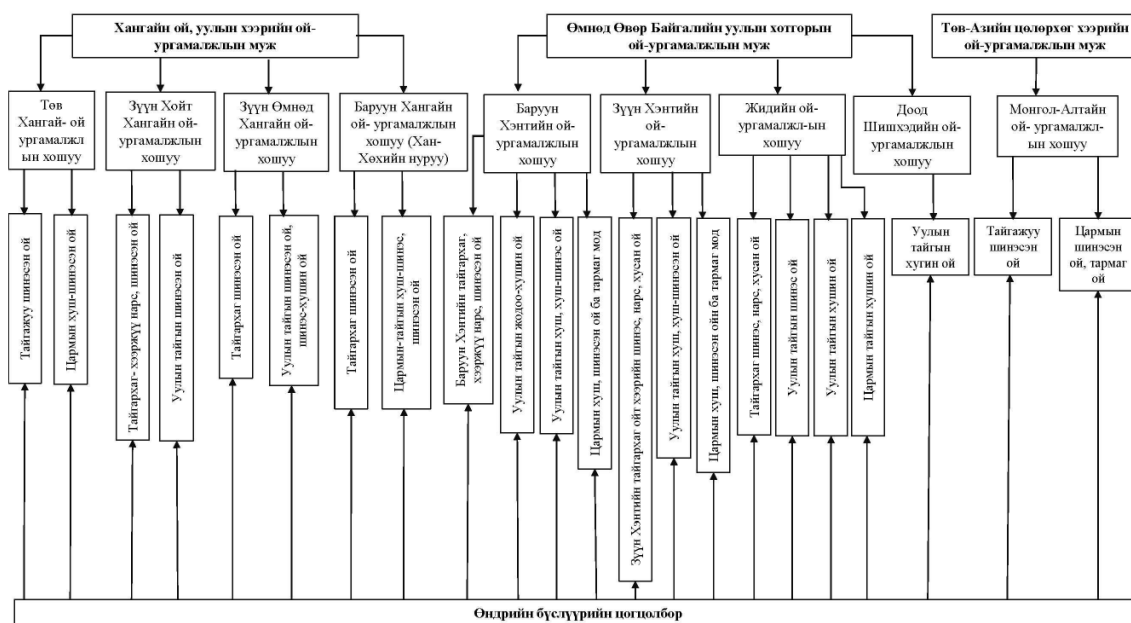
Зураг-54. Зун-Намрын улиралд ямаанд тохирох бэлчээрийн зураг.

4.4.5. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ой- ургамалжлын муж, хошуу, өндрийн бүслүүр ангилалд үндэслэн гадаргын нөхцөл, хөрсний шинж чанарыг илтгэх үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ”-г боловсруулна. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээг байгалийн 3 өөр муж, 9 хошуу, өндрийн бүслүүрээр ялгаатай 22 ойн хэв шинжид үндэслэн нийт 3 үндсэн, 11 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

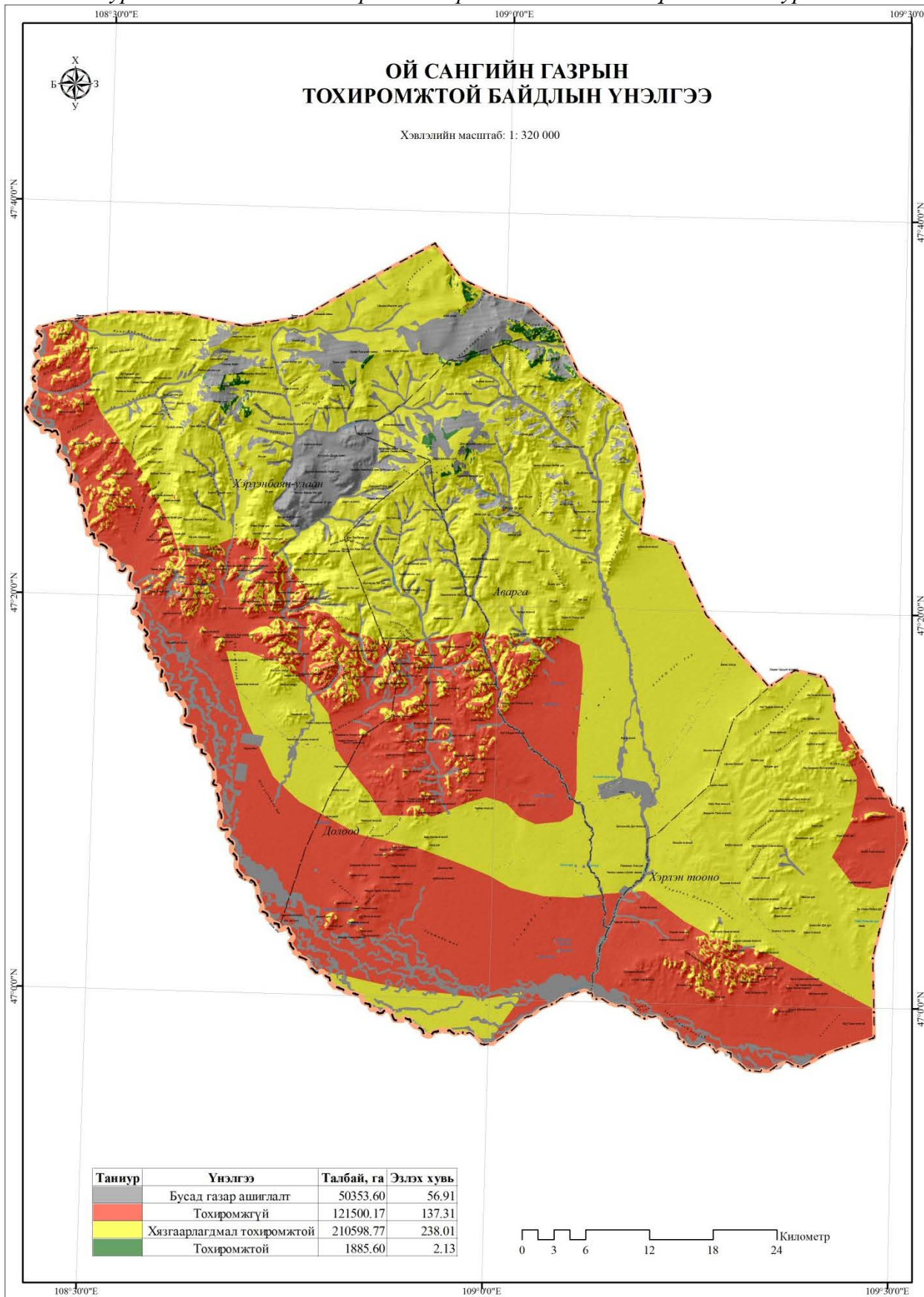
График-33. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний.

Хүснэгт-92. Ой санд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.

Д/д	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Бусад газар ашиглалт	50353.6	56.9
2	Тохиромжгүй	121500.2	137.3
3	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	210598.8	238.0
4	Тохиромжтой	1885.6	2.1
Нийт талбай		88483.3	100.0

Зураг-55. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.

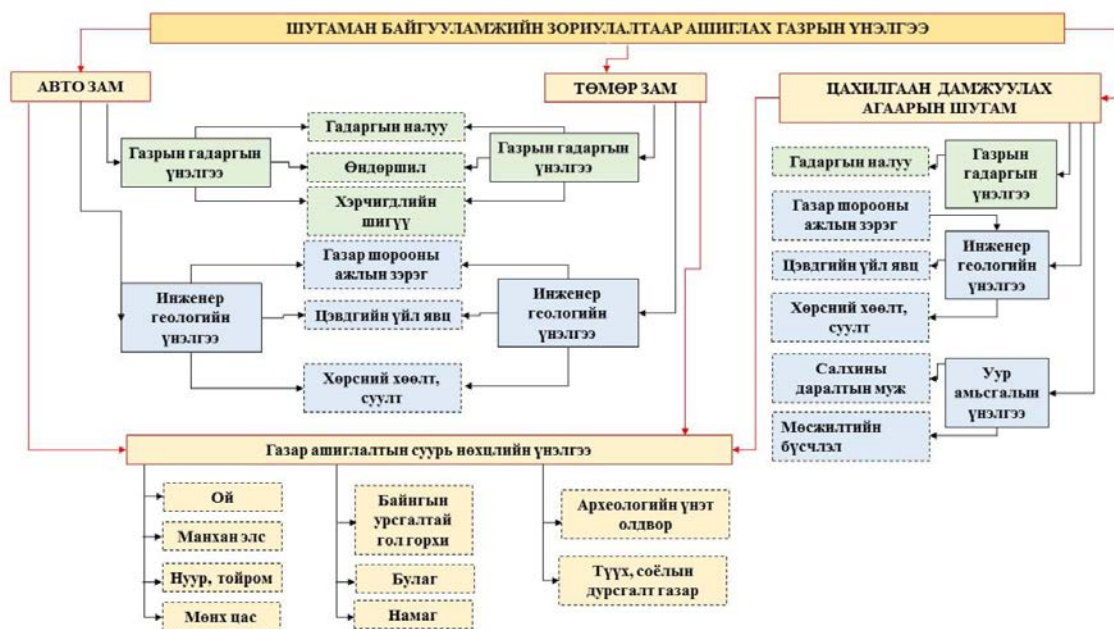

4.4.6. Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээ”-г боловсруулна.

Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээг хийхэд зураг 1-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 6 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

График-34. Шугаман байгууламжийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

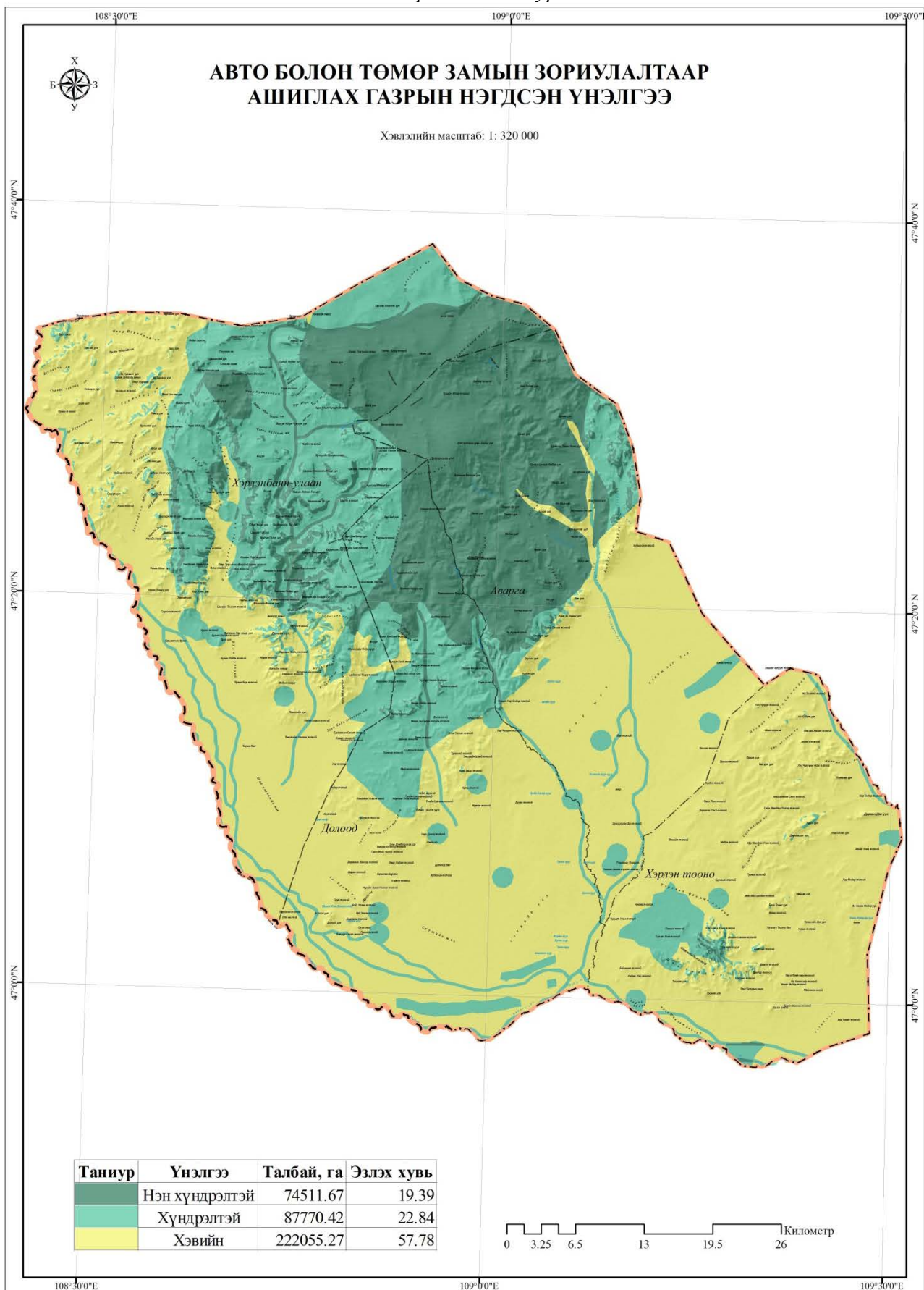
Хүснэгт-93. Авто замд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.

Д/д	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Нэн хүндрэлтэй	74511.7	19.4
2	Хүндрэлтэй	87770.4	22.8
3	Хэвийн	222055.3	57.8

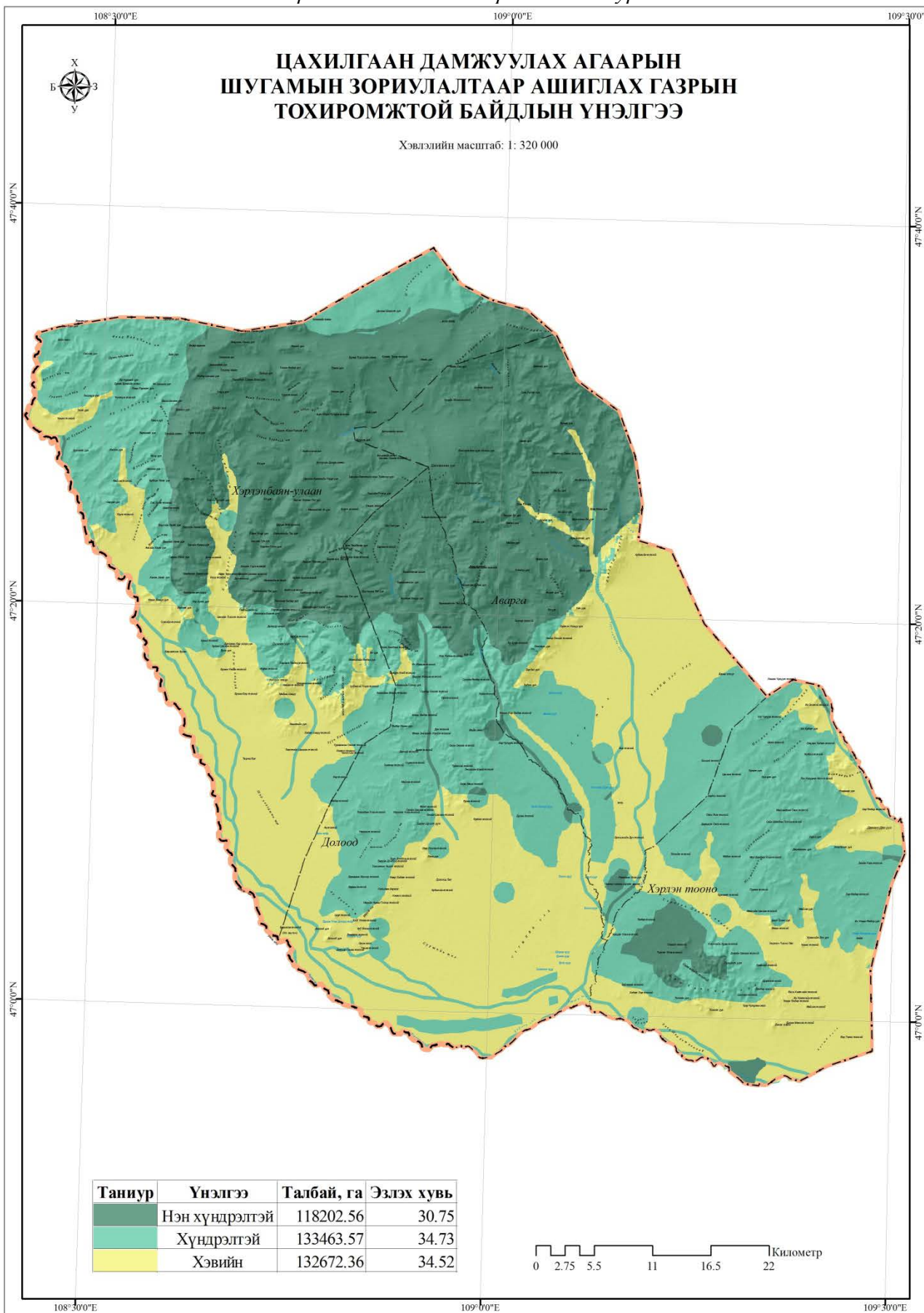
Хүснэгт-94. Шугам сүлжээд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га.

Д/д	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх хувь
1	Нэн хүндрэлтэй	118202.6	30.8
2	Хүндрэлтэй	133463.6	34.7
3	Хэвийн	132672.4	34.5

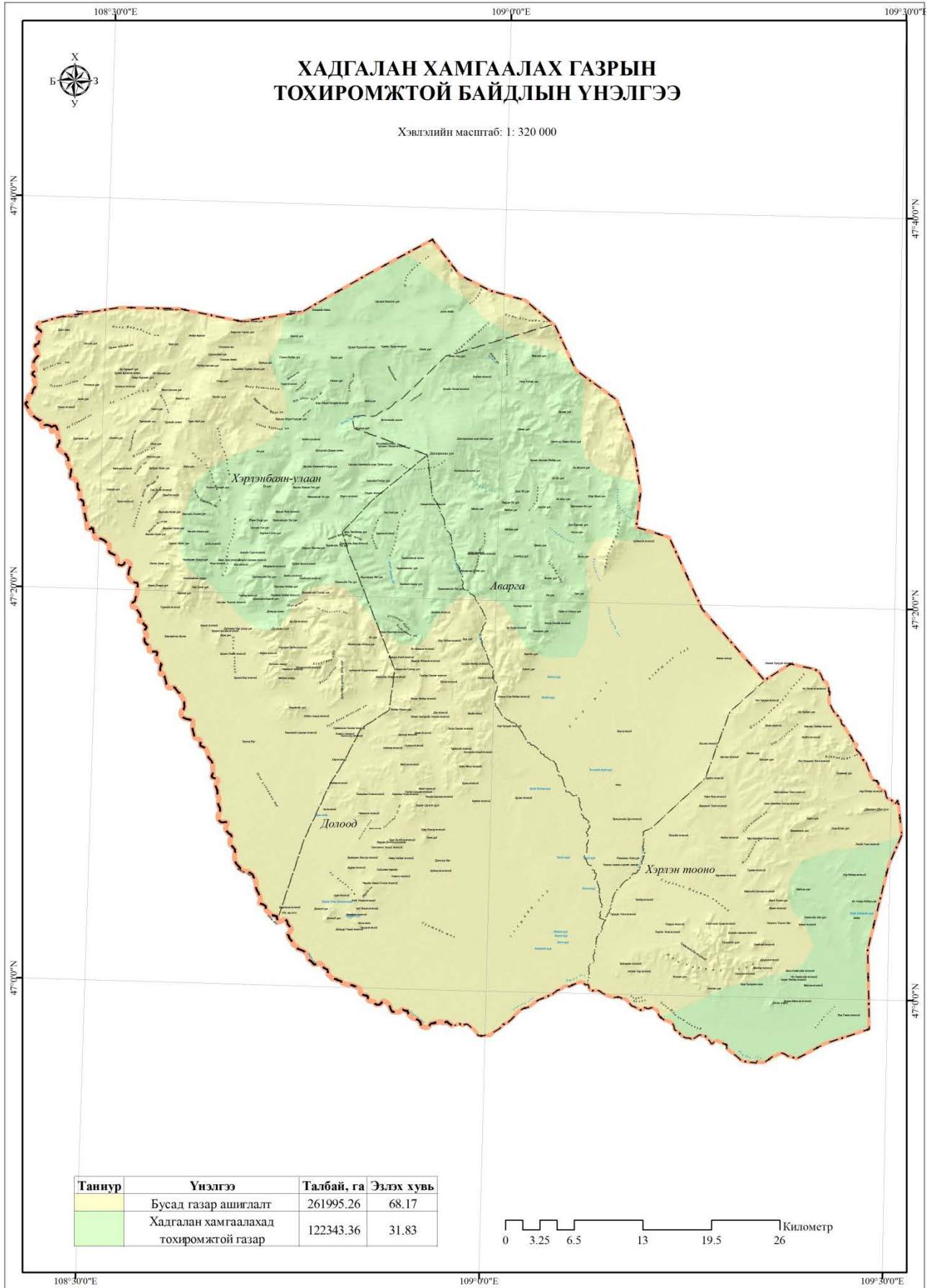
Зураг-56. Авто зам болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.

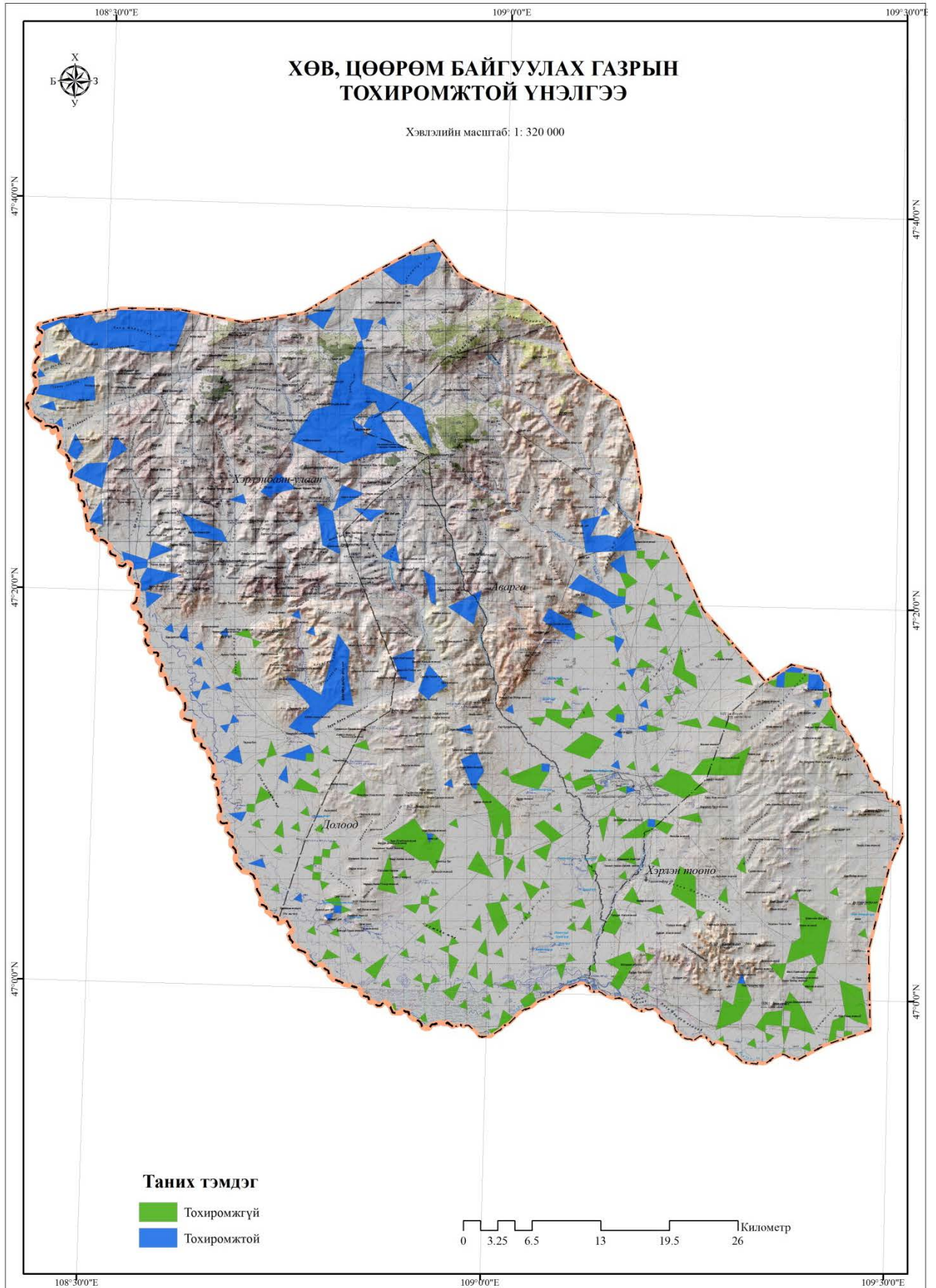
Зураг-57. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.

Зураг-58. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.

Зураг-59. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг.

ТАВ. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**5.1. Иргэдийн оролцоотой ашиглалтын олон хэлбэр бүхий газрын хэрэгцээт байдлыг тогтоох**

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөнд нутгийн иргэдийн оролцоо хамгаас чухал. Төлөвлөгөөнд орон нутгийн иргэд оролцож, тэдний санал тусгагдаж байж хэрэгжих боломж хангагдана. Иймээс төлөвлөгөөнд иргэдийг оролцуулах нөхцлийг бүрдүүлж ажиллалаа.

Иргэдийн санал бодлыг нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтөнд тусгуулах, ашиглалтын олон хэлбэр бүхий газрын хэрэгцээг тодорхойлох нь сумын тогтвортой хөгжилд чухал ач холбогдолтой. Иргэд, аж ахуйн нэгж нь газрыг хууль эрх зүйн дагуу албан болон албан бус хэлбэрээр ашиглан эзэмшдэг. Газар ашиглалтын олон хэлбэр үүсч байгаа цаг үед иргэн, аж ахуйн нэгжид газрыг зориулалтаар нь зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах нь сумын хөгжил болон иргэдийн амьдрал ахуйд ойрхон шийдвэр болно. Иймээс төлөвлөлтөнд иргэдийн оролцоог хангах үүднээс дараахь аргуудыг хэрэглэнэ. Үүнд: нүүр тулсан уулзалт, уулзалт ярилцлага, зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлэг, асуулгын судалгаа, зорилтот бүлгийн саналаар хийгдсэн зураглал, хэмжилт болон сумын онцлогыг харуулах дүн шинжилгээг хийж төлөвлөлтөд тусгалаа.

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөг боловсруулахад иргэдийн оролцоог хангах үүднээс малчин, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчдийн 25%, сумын засаг даргын тамгын газрын ажилтнуудын 70%-ийг судалгаанд хамруулж санал авч хэлэлцүүлэг зохион байгууллаа.

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтөнд дараах байдлаар санал, хэлэлцүүлгийн зохион байгууллаа. Үүнд:

- Дэлгэрхаан сумын иргэд, хуулийн этгээд, малчин өрхөөс түүвэрлэх байдлаар санал авах. Сумын төвийн үйлдвэрлэл үйлчилгээ эрхэлж байгаа иргэдээс эхлэн хөдөөгийн малчдыг хамруулж саналын хуудасаар санал авсан.
- Сумын Засаг даргын тамгын газрын удирдлага, мэргэжилтнүүдийн саналыг авах, хэлэлцүүлэг хийх. Сумын удирдлага, багийн засаг дарга нар, МЭҮТ-ын мэргэжилтнүүд, нийгмийн ажилтнууд зэрэг ЗДТГ-ын холбогдох мэргэжилтэнгүүдтэй уулзаж хэлэлцүүлэг зохион байгуулж тэдгээрийн бодлого болон мэргэжлийн чиглэлээр сум орондоо бариж ажиллаж байгаа хөтөлбөр, чиглэлүүдийн саналыг авч төлөвлөгөөнд тусгасан.
- Багийн Иргэдийн нийтийн хурлаар багийн бүх иргэдийг хэлэлцүүлэх, санал авах. Дөрвөн багийн Иргэдийн нийтийн хурлыг зохион байгуулж тэдний саналыг авч төлөвлөгөөний загвар төслийг танилцуулж холбогдох санал хэлэлцүүлгийг хийж

төлөвлөгөөндөө тусган энэхүү багийн Иргэдийн нийтийн хурлаас гарсан тогтоол, шийдвэрүүдийг /тэмдэглэл/ зурагт буулган боловсруулалт хийж сумын Иргэдийн төлөөлөгчдийн тэргүүлэгчдийн хурлаар оруулж хэлэлцүүлэн санал бодлыг авч төлөвлөгөөг боловсрууллаа.

Хүснэгт-95. Иргэдээс авсан саналын судалгаа /4 иргэний жишээн дээр/.

№	Асуулт:	1	2	3	4
1	Санал өгөгчийн овог нэр	О.Ууганбаяр	Д.Цэцэгсайхан	Ц.Бат-Эрдэнэ	Б.Ваанчиг
2	Төрөл	Иргэн	Иргэн	Иргэн	Иргэн
3	Утас, хаяг	Аварга баг, хийд 6-4	Аварга баг	Хэрлэнбаян-Улаан баг	Хэрлэнбаян-Улаан баг
		96568771	98829362		98187910
4	Санал	Төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ тариалах нэгдсэн төлөвлөлт гаргах	Аварга Бэлчээр усжуулах	1. Худаг засварлах 2. Отрын малчдыг хугацаанд нь нүүлгэх	1. Дэлгэрхаан сумыг отрын нутгаас чөлөөлөх 2. Хадлангийн талбай хаших
5	Төслийн зориулалт	Газар тариалан /Эрүүл, аюулгүй, экологийн цэвэр бүтээгдэхүүнээр хангах/	Бэлчээр усжуулах	Бэлчээр усжуулах	Хадлангийн талбай хаших
6	Туршлага	Туршлага байхгүй	Туршлага байхгүй	Туршлага байхгүй	
7	Нөөц боломж /өөрийн болон бусад/	Тариалангийн талбай хашаажуулж, тариалах боломжтой	Оршин суугч малчид	Төрөөс санхүүжүүлэх	
8	Бусад газар ашиглалттай уялдаатай эсэх				Өвс сайтай бэлчээр, усны гачигдалтай
Санал болгож буй төслийн мэдээлэл:					
9	Харъяалагдах засаг захиргаа, багийн нэр	Аварга баг	Аварга баг	Хэрлэнбаян-Улаан баг	Хэрлэнбаян-Улаан баг

10	<i>Байршил /координат/ газрын нэр</i>	Аваргын гол, Аваргын боом	Баяны энгэрээс доош хар талын баруун талаар	Цохионы арын худгийг засварлах	Багийн нутаг дэвсгэрт
11	<i>Шаардагдах талбайн хэмжээ</i>	5 га			
12	<i>Хөрөнгө оруулалтын байдал</i>	СХС, ЖДБЭС, Зээл, өөрийн хөрөнгөөр	Улсын болон орон нутгийн	Улсын болон орон нутгийн	Хөрөнгийн туслалцаа шаардлагатай
13	<i>Орон нутагт үзүүлэх нөлөөлөл</i>	Ажлын байр нэмэгдэнэ	Эерэг		Мал, малчид бэлчээр нутагтай болно
14	<i>Хэрэгжих хугацааны төсөөлөл /жил, сар/</i>	5 – 10 жил			
15	<i>Орон нутгийн хөгжилтэй уялдсан эсэх</i>	Уялдсан			Уялдсан
16	<i>Байгаль орчин, түүнд үзүүлэх нөлөөлөл</i>	Сөрөг нөлөө байхгүй	Сөрөг нөлөө байхгүй		

Нийт иргэдийн дийлэнх хувь нь худаг уст цэг гаргах, мөн Хэрлэн баян-Улааныг отрын нөөцөөс гаргах, хадлангийн талбай хаших, тариалангийн газартай болох, өөр сумаас айл шилжүүлэн авахгүй байх, улирлын бэлчээрийг зааглаж чанд мөрдөх, зуны бэлчээр шинээр хаваржаа олгохгүй байх, бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах, өрхийн аж ахуй эрхлэх чиглэлээр санал өгсөн байна.

5.2. Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтийг газрын болон байгалийн нөөц нөхцөлд тулгуурлан дараахь эрхзүйн баримт бичгүүдийг үндэслэн боловсруулсан. Үүнд:

- “Аймаг, Нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах аргазүйн заавар” УБ, 2008 он
- Хэнтий аймгийн аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний тайлан
- “Сумын газар зохион байгуулалтын тухайн жилийн төлөвлөгөө боловсруулах аргачлал” УБ, 2011 он
- Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм
- Монгол улсын стандарт MNS 4652-28
- Монгол улсын стандарт MNS 4628-98 “Шатахуун түгээх станц, барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжийн техникийн ерөнхий шаардлага” УБ, 1998 он
- “Харилцаа холбооны тухай хууль”, Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол
- "Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл
- “Ойн тухай хууль” 2012 оны 5-р сарын 17
- “Аялал жуулчлалын тухай хууль” 2000 оны 5-р сарын 5

Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөнд дараахь үндсэн шийдлүүдийг тусгасан. Үүнд:

- Сумын нутаг дэвсгэрийн одоо байгаа газар ашиглалтыг хэвээр хадгалан үлдээх; Энэ ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах болон хэрэгжүүлэх бүхий л үе шатанд энэ зарчмыг хэвээр хадгалж үргэлжлүүлэх нь зүйтэй.
- Сумын хэмжээнд усан сан, ойн сан, зам шугам сүлжээ зэрэг заавал хамгаалах шаардлагатай хамгаалалтын бүсүүдийг тогтоох;
- Бэлчээрийн улирлын хуваарийн хил заагийг тогтоон улирлын бэлчээрийн даацыг тооцох;
- Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн хил түүнд багтах багтах малын багтаамжийг тооцох;
- Хөрс ургамлын төрлөөс нь хамааран хадлангийн газрыг тогтоох;
- Аялал жуулчлал, амрал зугаалгын бүс нутаг, явган болон морин аялал зохион байгуулах боломжтой маршрутыг гаргах;
- Сумын төв болон зохих шаардлагатай газруудыг аймаг болон хооронд нь холбосон авто зам, эрчим хүч, харилцаа холбоо зэрэг дэд бүтцийг төлөвлөж зурагжуулах;
- Байгаль экологи, биологийн олон янз байдлын тогтоц нөөцтэй газруудыг судлан тогтоож орон нутаг болон улсын тусгай хэрэгцээнд авах;

➤ Баталгаажуулах боломжтой Байгалийн нөөц эдэлбэрийн эрхүүдийг тогтоох;
Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулахад олон чиглэлийн заавар стандартуудыг ашигласан бөгөөд дараах хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт-96. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулахад хэрэглэгдэх заавар, стандартууд.

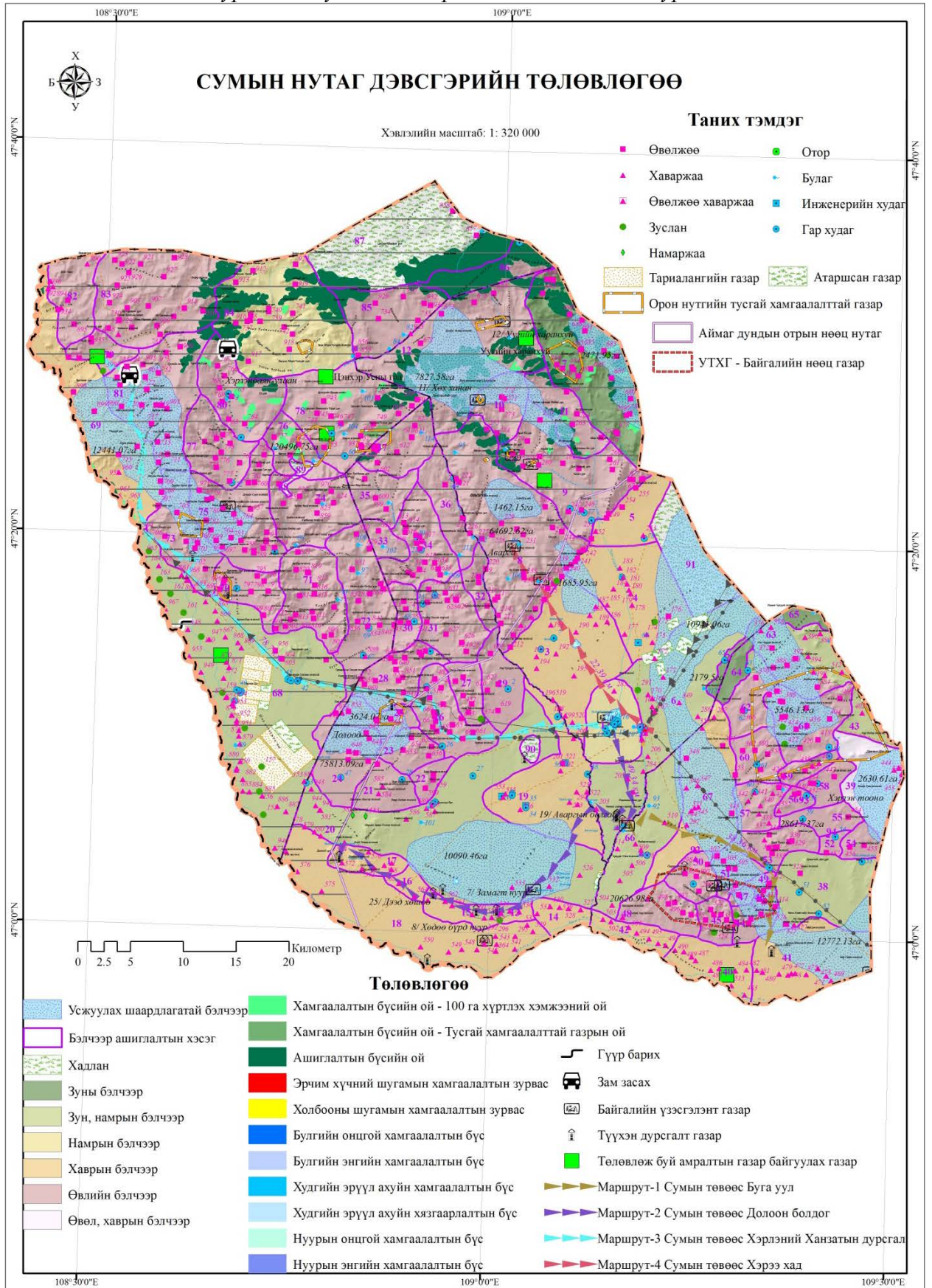
Аргачлал, стандарт	Тайлбар	
Тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийх арга	ГЗГЗЗГ-ын даргын 2015 оны 09-р сарын 09-ны өдрийн А/200 тоот тушаал	
Бэлчээрийн ургац тодорхойлох арга зүй	БОНХ-ын сайдын 2011 оны А114 дүгээр тушаал	
Ургамлан нөмрөгийн тусгаг бүрхэцийг тодорхойлох	Л.Г.Раменскийн квадрат торыг ашиглах арга. /Избранные работы. Проблемы и методы изучения растительного покрова/ Изд. Наука. 1971 г.	
Бэлчээрийн багтаамж	ХХАА-н сайдын 2010 оны 148-р тушаал	
Бэлчээрийн хөрсний элэгдэл эвдрэл, зэрэглэл тогтоох	Хөрс хамгаалах, цөлжилтөөс сэргийлэх тухай хууль тогтоомжийн хялбаршуулсан лавлах Улаанбаатар 2012 “Бэлчээрийн хөрсний элэгдэл эвдрэл, ургамлын талхлагдлыг тогтоох ерөнхий шаардлага“ MNS 5546:2005	
Бэлчээрийн ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүн, талхлагдал, зэрэглэл тогтоох		
Хөрсний бохирдолт	Хөрсний бохирдуулагч бодис, элементүүдийн зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээ MNS 5850:2008	
Хар тугалга, Кадмы, Хром, Зэс Никель, Кобальт, Цайр	Атом шингэлтийн спектрометрийн арга MNS ISO 11047:2001	
Ургамлын арви үнэлэх	О.Друдегийн 1913 В ведение в геоботанику Изд. Ленинградского университета. 1964 г.	
Усжуулагдсан бэлчээрийн талбайг тодорхойлох	Усны аж ахуйн яам, УХСЗТИ “Усжуулагдсан бэлчээрийн талбайг тодорхойлох аргачлал”. Улаанбаатар 1971 он	
Эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэх аймаг, сумын жагсаалт	“Хөтөлбөр батлах тухай” Засгийн газрын 2002 оны 160-р тогтоолын 2-р хавсралт	
Малын төрлийг хонин толгойд шилжүүлэх	1997 оны Газрын төлбөрийн хуулийн 6-2, Үндэсний Статистикийн хорооны хөдөө аж ахуйн салбарын тайлан, 2013	
Нийгэм-эдийн засгийн судалгаа	Философи, социологи, эрхийн хүрээлэнгийн боловсруулсан “Социологийн судалгааны арга зүй, аргачлал” УБ 2008	
Шатсан ой, хортон мэрэгчид идэгдсэн ой	Ой зохион байгуулалтын материал.	
ГЗБТөлөвлөгөөний зураг боловсруулах	MNS 6317: 2012, MNS 6316:2012 стандарт	
Усны чанарыг тодорхойлох стандартууд	Шинжилгээний үзүүлэлт	Хэрэглэж буй арга

Төлөвлөлтийг газар ашиглалтын бүсүүдээр дараахь графикын дагуу хийж гүйцэтгэсэн.

График-35. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний бүсүүд.

Зураг-60. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний зураг.

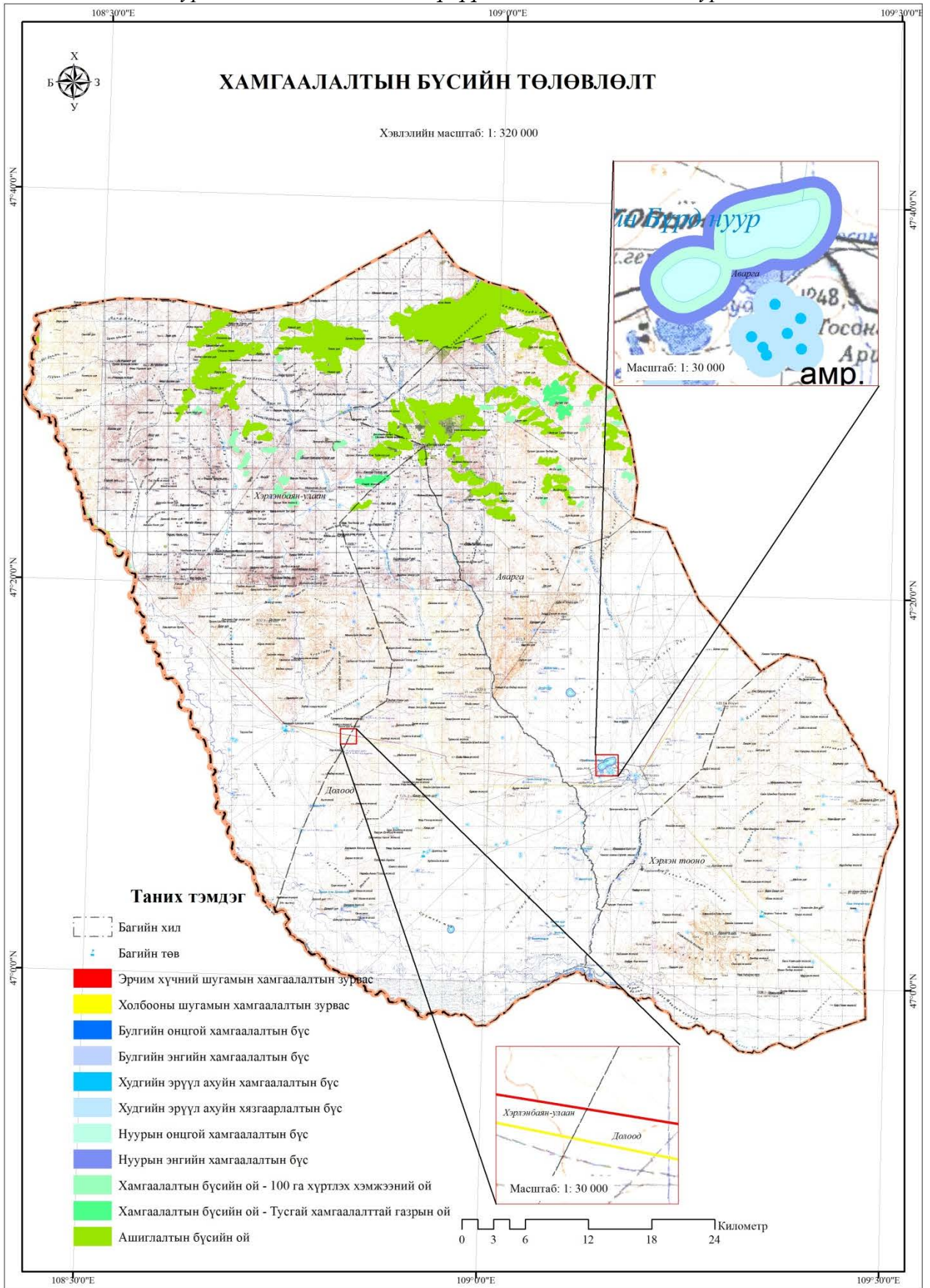
5.2.1. Хамгаалалтын бүсийн төлөвлөгөө

Гадаргын ус, худаг, шатахуун түгээх станц, өндөр хүчдлийн шугам, авто замуудад дараахь төрлийн хамгаалалтын бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт-97. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөгөө.

№	Барилга байгууламжийн төрөл	Хамгаалалтын бүсийн төрөл	Эрхзүйн баримт бичиг	Хамгаалалтын бүсийн өргөн, м
1	Голууд	Хориглох бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	25
2	Голууд	Хязгаарлах бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	50
3	Нуурууд	Хориглох бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	25
4	Нуурууд	Хязгаарлах бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	50
5	Худаг	Хамгаалалтын бүс	Монгол улсын стандарт MNS 4652-28	50
6	Шатахуун түгээх станц	Хамгаалалтын бүс	Монгол улсын стандарт MNS 4628-98	50
7	Өндөр хүчдэлийн шугам	Хамгаалалтын бүс	"Харилцаа холбооны тухай хууль", Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол	10
8	Улсын чанартай авто зам	Зурвас газар	"Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл	100
9	Орон нутгийн чанартай авто зам	Зурвас газар	"Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл	60

Зураг-61. Хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөгөөний зураг.

Хүснэгт-98. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн талбайн хэмжээ.

Хамгаалалтын бүс	Хамгаалалтын бүсийн өргөн	Талбай, га	Үндэслэл
Булгийн онцгой хамгаалалтын бүс	50 м	31.33	Усны сан бүхий газар, усны эх үүсвэрийн онцгой болон энгийн хамгаалалтын, эрүүл ахуйн бүсийн дэглэмийг мөрдөх журам
Булгийн энгийн хамгаалалтын бүс	200 м	446.69	
Нуурын онцгой хамгаалалтын бүс	100 м	75.72	
Нуурын энгийн хамгаалалтын бүс	200 м	92.98	
Худгийн эрүүл ахуйн хамгаалалтын бүс	50 м	64.72	
Худгийн эрүүл ахуйн хязгаарлалтын бүс	200 м	864.08	
Хамгаалалтын бүсийн ой	100 га хүртлэх хэмжээний ой	1715.91	Ойн тухай хууль
	Тусгай хамгаалалттай газрын ой	775.28	
Ашиглалтын бүсийн ой	Бусад ой	19003.50	
Холбооны шугамын хамгаалалтын зурвас	10 м	152.98	Харилцаа холбооны тухай хууль
Эрчим хүчний шугамын хамгаалалтын зурвас	10 м	139.74	Эрчим хүчний шугам сүлжээг хамгаалах дүрэм

Дэлгэрхаан сумын газар нутагт гадаргын усны хамгаалалтын бүсүүд, ойн хамгаалалтын бүс, зам шугам сүлжээний хамгаалалтын бүсүүдийг тогтоож зохих газрын хэмжээг тогтооход нийт 23362.93 га газар хамарч байна. Үүнийн 1.3%-ийг усны шугас сүлжээний газар хамгаалалтын бүс, 6.7%-ийг усны хамгаалалтын бүс, 92%-ийг ойн хамгаалалтын бүс тус тус эзэлж байна.

“Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм”-д зааснаар гадаргын усны нөөцийг бохирдох хомсдохоос хамгаалах зорилгоор хориглох болон хязгаарлах бүсүүд тогтоох бөгөөд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно.

Хориглох бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Гол нуур цөөрөм, булгийн усыг хомсдуулж, ширгээх болон чанарыг нь муутган өөрчлөх нөлөөлөлтэй үйлдвэр, барилга байгууламж /цэвэрлэх байгууламж, нефть бааз, цахилгаан станц/ барьж ашиглах (энэ заалтанд зөвхөн ус хангамжийн төвлөрсөн системийн барилга байгууламжийг үл хамааруулна).
- Химийн хорт бодис, төрөл бүрийн бордоо, цацраг идэвхт бодис болон түүнийг агуулсан ашигт малтмал хадгалах, агуулах, халдварт өвчин тарааж болзошгүй барилга байгууламж байрлуулах
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын орд газрыг ашиглах
- Барилгын карьер гаргах
- Гахай шувууны байр, саалийн механикжсан ферм, мал угаах цэг байршуулах.

- Автомашины шатахуун түгээх газар байгуулах, машин техник угаах, засварлах, бохир усны нүх, бие засах газар барих.
- Байгаль хамгаалах зохих арга хэмжээг авахгүйгээр амралт сувилалын газар байгуулах.

Хязгаарлах бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Гол нуур цөөрөм, булгийн усыг хомсдуулж, ширгээх болон чанарыг нь муутган өөрчлөх нөлөөлөлтэй үйлдвэр, барилга байгууламж /цэвэрлэх байгууламж, нефть бааз, цахилгаан станц/ барьж ашиглах (энэ заалтанд зөвхөн ус хангамжийн төвлөрсөн системийн барилга байгууламжийг үл хамааруулна).
- Химийн хорт бодис, төрөл бүрийн бордоо, цацраг идэвхт бодис болон түүнийг агуулсан ашигт малтмал хадгалах, агуулах, халдварт өвчин тарааж болзошгүй барилга байгууламж байрлуулах.
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын орд газрыг ашиглах.
- Автомашины шатахуун түгээх газар байгуулах.

Шатахуун түгээх станцын хамгаалалтын бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Орон сууц, нийтийн үйлчилгээний газар
- Хүнсний үйлдвэрлэлийн объект
- Гэр хороолол
- Албан газрын барилга байгууламж.

Дэлгэрхаан сумын нутаг дахь Аварга тосон нуур нь гадаад болон дотоодын амрагч нарын гол очиж сувилиулдаг газар бөгөөд энэ нуурын урд дэнж дээр олон амралт сувилалын газар байдаг. Сумын иргэд, аж ахуй нэгж нь тус газар үйл үйл ажиллгаагаа явуулж амьдрал ахуйгаа залгаж байдаг тул нуурын орчмын унаган төрхийг нь хадгалж нуурын усны түвшинг хамгаалах үүдээс хамгаалалтын бүсийн гормыг чанд мөрдөж 6 сарын 15-наас 8 сарын 20 хооронд нуураас гадагш 5 км зайд мал оруулахгүй байх нь зүйтэй юм.

-

5.2.2. Бэлчээрийн газрын төлөвлөгөө

Газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөнд тухайн нутгийн онцлог, бэлчээрийг ашиглаж ирсэн уламжлал, зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх шаардлагыг харгалзан өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны нутгуудад хуваарилан Багийн ИНХ-аар хэлэлцүүлж цаашид ИТХ батлуулж ажиллах боломжтой тул бэлчээрийн газрыг хуваарилан төлөвлөгөөнд тусгалаа.

Бэлчээрийн газарт нөлөөлөх хүчин зүйлүүдэд газарзүйн байрлал, газрын гадаргын хэв шинж, байгаль цаг уурын онцлогтой уялдуулан бэлчээрийн улирлын ашиглалтын байршлыг тогтоож зураглалаа. Бэлчээрийн улирлын ашиглалтыг дараах төрлүүдэд хуваана. Үүнд:

1. Өвлийн бэлчээр–өвлийн улирал нь агаарын температур хамгийн хүйтэн, бэлчээрийн ургамлын шим муудаж, хагдарч унасан, цасанд дарагдсан, ил задгай усгүй болсон хамгийн ширүүн улирал юм. Иймд өвлийн бэлчээрээр салхи багатай нөмөр нөөлөгтэй, нимгэн цас унадаг, үетэн ургамал зонхилсон, уул толгодын өвөр энгэр ээвэр болон дэрс буттай хотгор газрыг сонгоно.
2. Хаврын бэлчээр–Агаарын температур нэмэх градус тавих шилжиж дулаарах боловч огцом хүйтрэх, хүчтэй шуурга тавих зэрэг эрс тэс нөхцөл байнга тохиолдож мал төллөж эхэлддэг. Иймд малчид гарсан төлийг бойжуулахад онцгой анхаардаг учраас хаврын улирлын бэлчээр нь малыг салхинаас нөмөрлөсөн, цас түрүүлж хайлдаг энгэр ээвэр, чийг сайтай, зөөлөн хөрстэй бууцнаасаа холгүй газрыг сонгоно.
3. Өвөл хаврын бэлчээр–Өвөл хаврын улиралд дараалан нутаглах боломжтой өвөл хаврын бэлчээрийн төрх, нөхцөлийг хангасан газрыг сонгоно.
4. Зун намрын бэлчээр–Зун намрын улиралд дараалан нутаглах боломжтой зун намрын бэлчээрийн бэлчээрийн төрх, нөхцөлийг хангасан газрыг сонгоно.
5. 4 улирал буюу эрчимжсэн мал аж ахуй хөгжүүлэх бэлчээр–Сүүлийн жилүүдэд төв суурин газарлуу шилжих хөдөлгөөн нэмэгдэж бэлчээрийн сэлгээ хийх нөөц хомсдсон, нөгөөтэйгүүр малчид маань нэг газраа төвхинөж цөөн тооны ашиг шим өндөртэй малтай өрх нэмэгдсэн зэрэг шалтгаанаас болж нэг доороо жил тойрон нутаглах болсон. Иймд 4 улиралд ашиглах боломжтой нөхцөл бүрдсэн газрын сонгоно.
6. Бусад–алслагдсан болон худаг уст цэг байхгүйн улмаас ашиглагдахгүй байгаа бэлчээр .

Дэлгэрхаан сумын хувьд бэлчээрийн газар нь 6 хэв шинжийн улирлын хэсгээр бэлчээрийг ашиглаж байгаа бөгөөд сумын нийт бэлчээрийн 51.3% буюу 188562.5 га

бэлчээрийг өвлийн улиралд, 19.6% буюу 72080.1 га бэлчээрийг хаврын улиралд, 1.1% буюу 3985 га бэлчээрийг өвөл-хаврын улиралд, 3.2% буюу 11756.9 га бэлчээрийг зуны улиралд, 4.2% буюу 15455.6 га бэлчээрийг намрын улиралд 20.6 хувь буюу 76638.3 га талбайг зус, намрын улирал тус тус ашигладагыг хээрийн хэмжилт судалгаа, тохиромжтой байдлын үнэлгээ, одоогийн ашиглалтын байдал, санал асуулга, хэлэлцүүлэг зэрэг олон хүчин зүйлийн хамаарлаас судлан тогтоолоо. Жилийн дөрвөн улиралд байнга нэг дороо нутагладаг хөдөөгийн малчин өрх байхгүй байна.

Хүснэгт-99. Сумын улирлын бэлчээр ашиглалт, багаар.

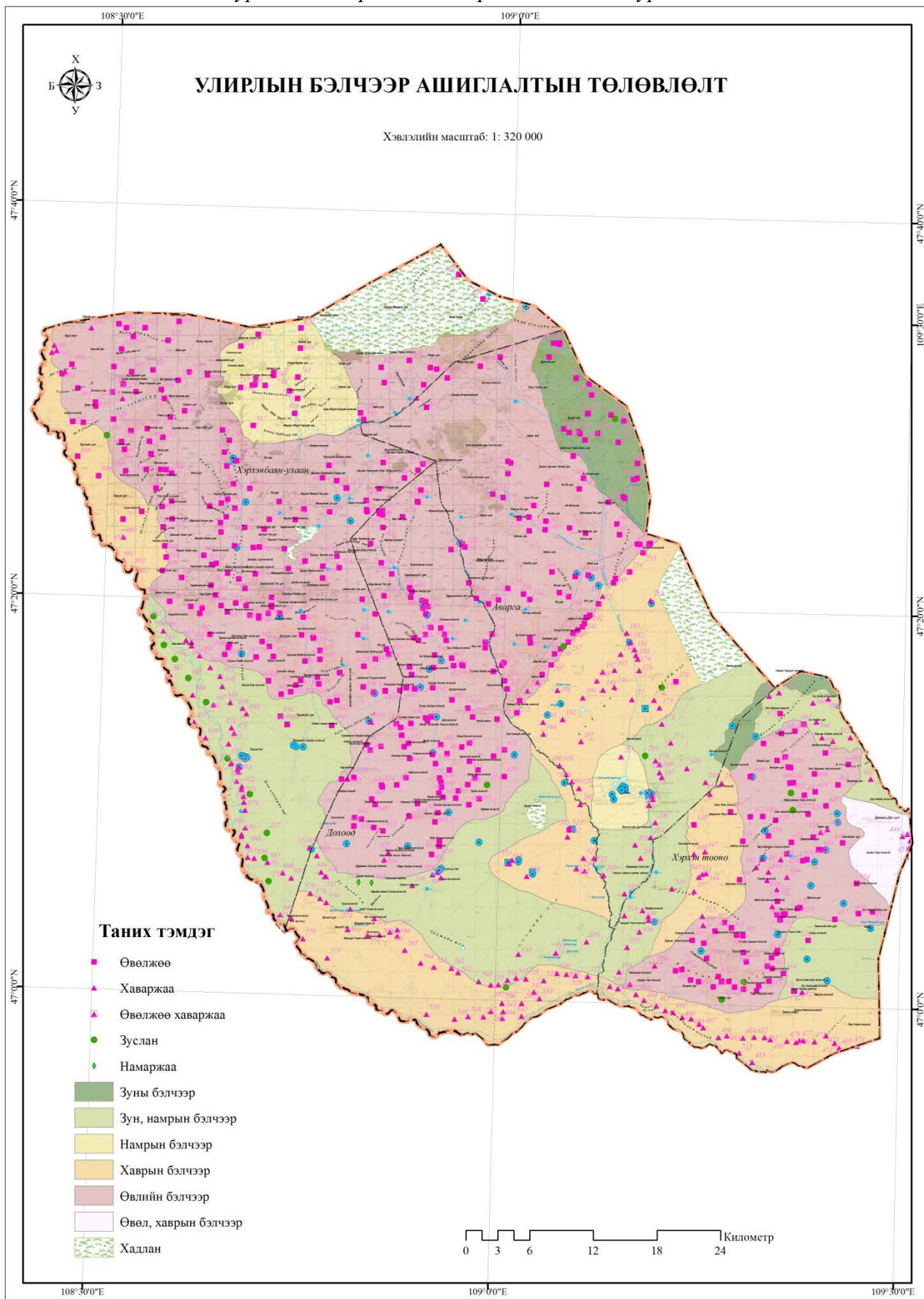
Д/д	Бэлчээрийн төрөл	Хэрлэнбаян-Улаан	Долоод	Аварга	Хэрлэн тооно	Нийт
1	Намаржаа	11756.7		3698.9		15455.6
2	Зуслан			10113.2	1643.7	11756.9
3	Зуслан, намаржаа	23300.5	23090.6	12788.6	16458.6	75638.3
4	Өвөлжөө	77638.2	41350.5	40173.6	29400.2	188562.5
5	Хаваржаа	8757.6	24713.2	19911.3	18698.0	72080.1
6	Өвөлжөө, хаваржаа				3985.0	3985.0
	Нийт	121452.8	89154.2	86685.7	70185.5	367478.3

Дэлгэрхаан сумд тодорхойлсон бэлчээрийн улирлын ашиглалтуудын багтаамжыг сумын хэмжээгээр авч үзэхэд зун, намрын бэлчээрийн даац багтаамж харьцангуй сайн, өвлийн бэлчээрийн даац багтаамж бага байна. Хаврын улиралд ашиглагдаж байгаа бэлчээр нь бага хэмжээний газар нутагт маш олон айл хаварждаг учир бэлчээрийн даац 10 дахин хэтэрсэн маш их ашиглалттай байна. Иймд хавар болон өвлийн улирлын бэлчээрийг хугацаандаа ашиглах, мөн хаваржаа, өвөлжөөний нутагт малчин өрхүүдийг бага нэмэх хэрэгтэй. Зуслангийн бэлчээр нь богино хугацаанд ашиглагддаг тул харьцангуй ургац сайтай байна.

График-36. Улирлын бэлчээрийн эзлэх хувь.

Зураг-62. Улирлын бэлчээр ашиглалтын зураг.

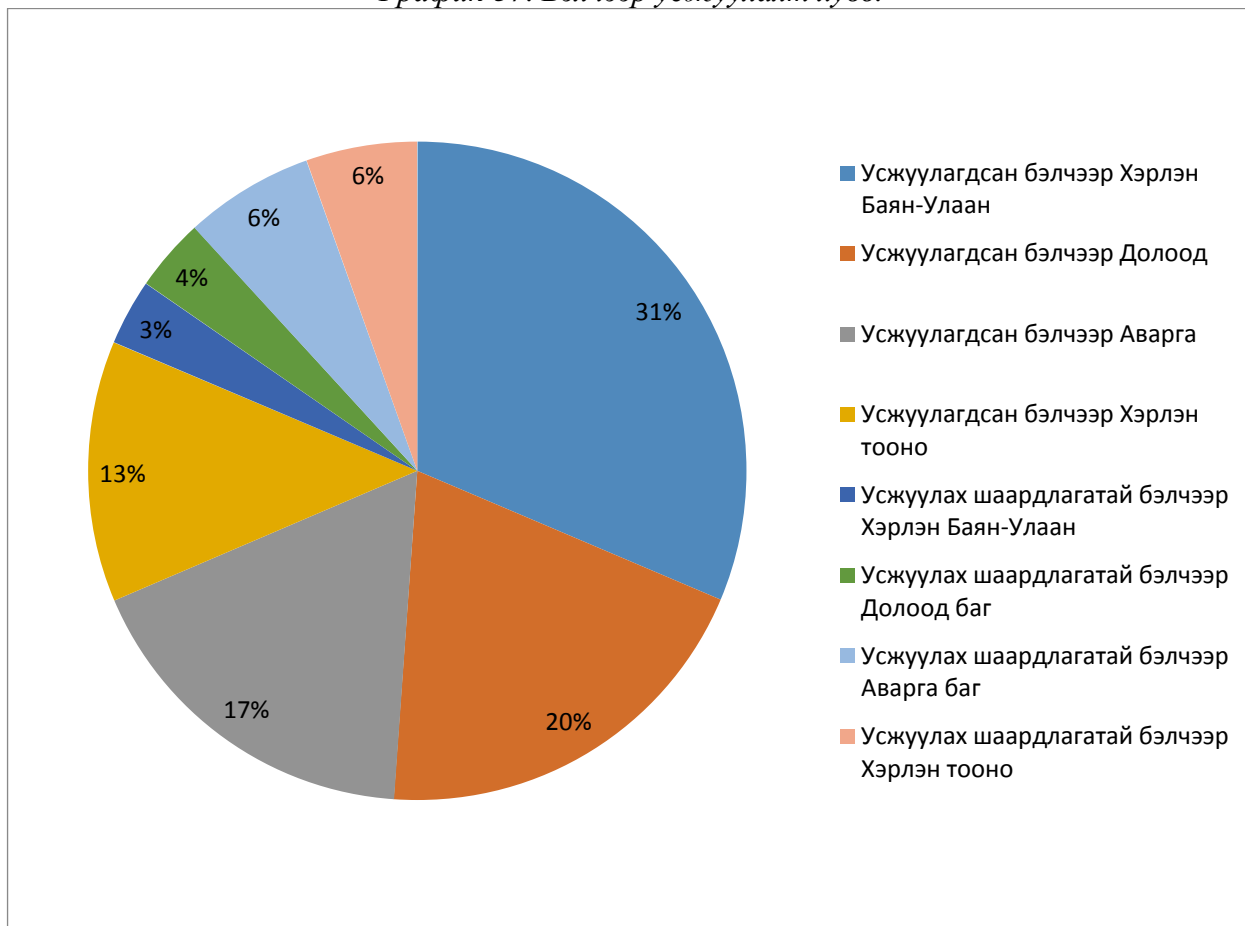
5.2.3. Бэлчээр усжуулалт

Гадаргын усны судалгааг гаргасны үндсэн дээр Дэлгэрхаан сумын хэмжээнд усжуулагдсан нутаг 312426.32 га буюу 81.4 хувь нь бөгөөд харин усжуулах шаардлагатай нутаг бэлчээр 71493.14 га буюу 18.6 хувь байна. Усжуулах шаардлагатай бэлчээрийн 34.1 буюу 24388.7 га бэлчээр нь Аварга баг, 29.3 хувь буюу 20948.9 га бэлчээр нь Хэрлэн тооно баг, 19.2 хувь буюу 13714.4 га бэлчээр Долоод баг, 17.4 хувь буюу 12441.1 га бэлчээр Хэрлэнбаян-Улаан багт тус тус байна.

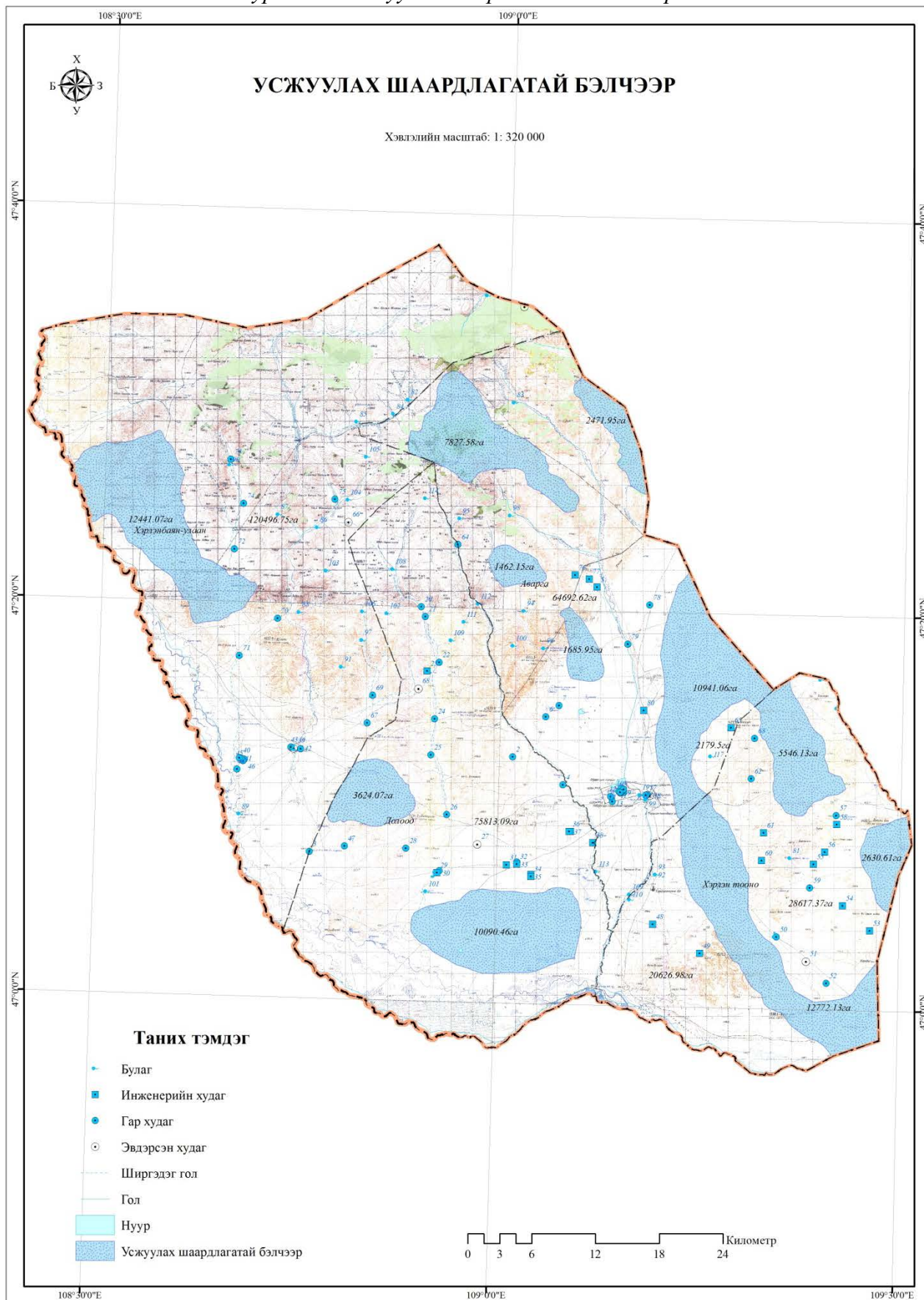
Хүснэгт-100. Бэлчээр усжуулалтын судалгаа.

Бэлчээр	Баг	Талбай, га
Усжуулагдсан бэлчээр	Хэрлэн Баян-Улаан	120496.75
	Долоод	75813.09
	Аварга	66872.13
	Хэрлэн тооно	49244.36
Усжуулах шаардлагатай бэлчээр	Хэрлэн Баян-Улаан	12441.07
	Долоод баг	13714.53
	Аварга баг	24388.67
	Хэрлэн тооно	20948.88

График-37. Бэлчээр усжуулалт хувь.

Зураг-63. Усжуулах шаардлагатай бэлчээр.

5.2.4. Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөө

Бэлчээрийн газар ашиглалт нь сумын үндсэн газар ашиглалт байгаа бөгөөд цаашид бэлчээрийг өнө удаан хугацаанд тогтвортой ашиглахын тулд улирлын сэлгээг сайн хийх, бэлчээрийн даац багтаамжид тааруулж малаа өсгөх, хамгаалах, тордох, эзэнтэй болгох, нөхөн сэргээдэг байх шаардлагатай. Иймд бид энэхүү нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөнд бэлчээр ашиглалтын хэсэг гэсэн бэлчээр ашиглалтын хэлбэрийг тогтоож төлөвлөгөөнд тусгалаа. Энэхүү бэлчээр ашиглалтын хэсгийг малчдын саналын үндсэн дээр тогтоосон ба Багийн Иргэдийн Нийтийн хурлаар хэлэлцүүлж тогтоосон болно. Дэлгэрхаан сумын хэмжээнд бэлчээр ашиглалтын 86 хэсгийг тогтоож энэхүү төлөвлөгөөнд тусгасан ба хэсэг бүрт багтах малчдын байршлын тоог хүснэгт 101 харуулав.

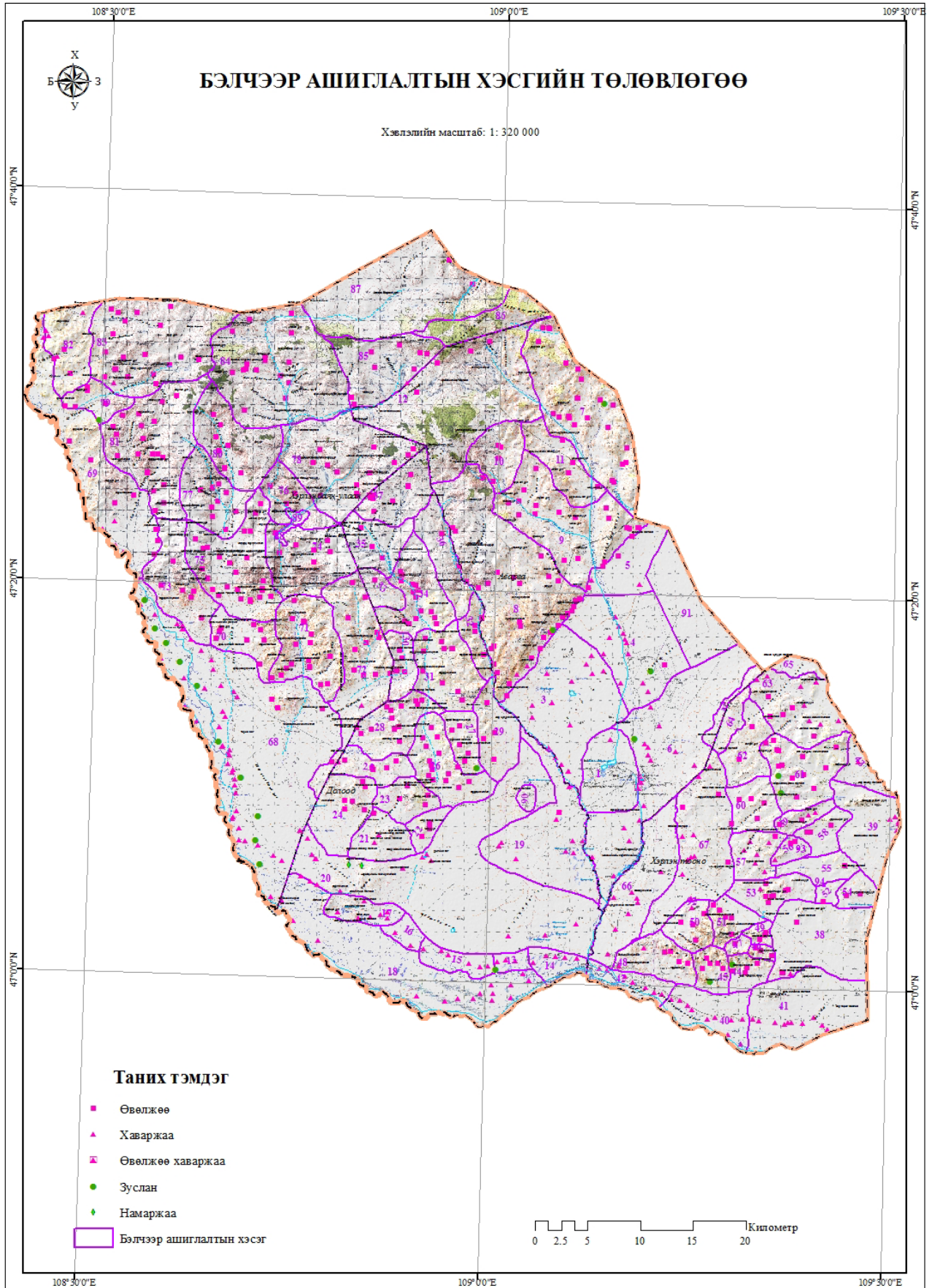
Хүснэгт-101. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн талбай.

Д/д	Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн нэр	Талбай /га/	Малчдын байршлын тоо					
			Өвөлжөө	Хаваржа а	Өвөлжөө	Хаваржа а	Зуслан	Намаржа а
1	Аварга тосон	3698.93		1				
2	Билүүт-1	655.65						
3	Хар тал	9362.04	1	16				
4	Баяны хар тал	7636.23	3	112			1	
5	Хойд хар тал	2912.60	4	15				
6	Сумын төв	12788.61			2		1	
7	Бугат	9457.54	23				1	
8	Арцатын мухар, Бадрах уул	13752.46	28	2			1	
9	Агуйтын гол	8170.24	18					
10	Агуйтын эх	2460.02	4					
11	Уугийн гол, Их ёл	2907.84	4					
12	Дэлгэрхаан уул, Устын ам	12883.09	4					
13	Замтын баруун урд, Хэрлэн гол	605.83		3			1	
14	Аваргын бэлчир, Хэрлэнгийн тохой	1359.74		5				
15	Хэрлэн-4	1514.09		6				
16	Хэрлэн-2	789.01		2				
17	Хэрлэн-3	1570.64		7				
18	Хэрлэн-1	12016.94		15				
19	Тэмээн нуур	7542.01	1	10				
20	Зуслан, намаржаа	22405.46		16				2
21	Дэндгэр толгой	2166.01	1	2				
22	Хана	958.09	4					
23	Баян Цогт	1812.49	5					
24	Босгын ухаа, Нөөлөгт	3416.09	6					
25	Хар толгой	1749.01	5	1				

26	Дэлгэр хөндий голын адаг	3704.95	15				
27	Баян Мөнх толгой	1607.57	5			1	
28	Далгай толгой	3131.86	14				
29	Хар чулуут	2757.27	4				
30	Шаагийн гозгор	1450.14	8				
31	Орзон, Өлий худаг	4000.59	11				
32	Устын гол	1296.01	3				
33	Шуухарын хошуу	1059.63	1				
34	Дэлгэр хөндий	3998.45	14				
35	Наймаа, Барчин	2563.00	3				
36	Устын гол-2	2703.66	3				
37	Хөх хад	2975.64	9				
38	Зуслан, намаржаа	6056.44	3	1			
39	Эвийн ухаа, Дааган дэл	3984.99		6			
40	Эхэн шандны хонхор	3206.70		10			
41	Бугын суга	6670.70		10			
42	Зараа булан	1692.87		7			
43	Зуслан, намаржаа	1198.21		1			
44	Үрүү Чулуу	1177.27	4			1	
45	Тоонот	1348.13	5			1	
46	Дуулга	322.43	3				
47	Тахилт урд хөндий	359.67	1				
48	Хэрлэн тооно	2562.96	4	2			
49	Хавтгай толгой	473.86	3				
50	Сэрвэн	1728.48	4	1			
51	Тахилт	1509.20	5				
52	Уушигийн дэлийн хойд	447.17	1				
53	Бага тооно	2219.93	7	1			
54	Их улаан өндөр	1037.07	2				
55	Хар өндөр	1515.63	1				
56	Гээгийн ус	676.29	2	1			
57	Муу шандны ам	1939.33	1	6			
58	Ухаа шовх	1347.76	3	2			
59	Дөрвөлжин	920.02	2				
60	Сайн шандны ам	2091.87	4				
61	Майхантын овоо, Өгөөмөр	4222.13	13			2	
62	Баярт	2440.93	2				
63	Хар чулуутын ам, Цагаан хөтөл	4554.11	5	8			
64	Билүүт-2	945.60					
65	Зуслан	698.07					
66	Зуслан, намаржаа	5709.98		8			
67	Тэргэнэ Оломын хөндий, Дарцагт	7127.73	4	9			
68	Зуслан, намаржаа	23300.46	4	44		10	
69	Хэрлэн гол, Ар хүйтний ам	8757.57	8	5			

70	Бугын хөндий	2510.64	10				
71	Бургастайн ам	5010.59	19				
72	Зүүн баян булгийн ам	6534.55	16	1			
73	Ханзат уул	4258.44	6				
74	Ягаан	4588.32	7				
75	Баян булгийн ам	6536.97	27				
76	Барын яст	2219.22	4				
77	Тэмээн чулуут	3628.03	9				
78	Хөтөл үзүүр	8073.25	14				
79	Ар хүйтэн	1499.99	5			1	
80	Бургалтайн ам	4708.70	7	1			
81	Тарвагатын ам	7770.07	22				
82	Бэрх	3234.96	3	4			
83	Ар нурамт	9671.95	19	1			
84	Байц	11756.66	16				
85	Хөшигийн ам	4702.74	8	1			
86	Баянханы нуруу, Баян зүрх	2689.74					
Дүн		367477.81	484	343	2	21	2

Зураг-64. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн төлөвлөгөө зураг.

Хүснэгт-102. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн багтаамж.

Д/д	Хэсгийн		Талбай /га/	Га- ийн ургац /цн/	Тэжээлий н нөөц, цн	Хоньны жилд идэх өвс /цн/	Багтаа мж /хонь толгой/
	Баг	Нэр					
1	Аварга	Аварга тосон	3698.93	2.85	10541.96	б	1756.99
2	Аварга	Билүүт-1	655.65	2.75	1803.03	б	300.51
3	Аварга	Хар тал	9362.04	2.73	25558.37	б	4259.73
4	Аварга	Баяны хар тал	7636.23	2.64	20159.66	б	3359.94
5	Аварга	Хойд хар тал	2912.60	2.40	6990.25	б	1165.04
6	Аварга	Сумын төв	12788.61	2.78	35488.40	б	5914.73
7	Аварга	Бугат	9457.54	2.05	19419.49	б	3236.58
8	Аварга	Арцатын мухар, Бадрах уул	13752.46	2.44	33595.30	б	5599.22
9	Аварга	Агуйтын гол	8170.24	2.40	19608.56	б	3268.09
10	Аварга	Агуйтын эх	2460.02	2.40	5904.06	б	984.01
11	Аварга	Уугийн гол, Их ёл	2907.84	2.08	6033.77	б	1005.63
12	Аварга	Дэлгэрхаан уул, Устын ам	12883.09	2.30	29631.11	б	4938.52
13	Долоод	Замтын баруун урд, Хэрлэн гол	605.83	2.60	1575.16	б	262.53
14	Долоод	Аваргын бэлчир, Хэрлэнгийн тохой	1359.74	2.48	3372.15	б	562.03
15	Долоод	Хэрлэн-4	1514.09	2.24	3391.55	б	565.26
16	Долоод	Хэрлэн-2	789.01	2.23	1762.13	б	293.69
17	Долоод	Хэрлэн-3	1570.64	2.90	4554.87	б	759.14
18	Долоод	Хэрлэн-1	12016.94	2.49	29946.21	б	4991.04
19	Долоод	Тэмээн нуур	7542.01	2.86	21548.61	б	3591.43
20	Долоод	Зуслан, намаржаа	22405.46	2.94	65872.04	б	10978.67
21	Долоод	Дэндгэр толгой	2166.01	2.93	6353.63	б	1058.94
22	Долоод	Хана	958.09	2.75	2634.73	б	439.12
23	Долоод	Баян Цогт	1812.49	2.15	3896.84	б	649.47
24	Долоод	Босгын ухаа, Нөөлөгт	3416.09	2.86	9770.03	б	1628.34
25	Долоод	Хар толгой	1749.01	2.40	4197.63	б	699.60
26	Долоод	Дэлгэр хөндий голын адаг	3704.95	2.63	9725.50	б	1620.92
27	Долоод	Баян Мөнх толгой	1607.57	3.18	5104.04	б	850.67
28	Долоод	Далгай толгой	3131.86	2.63	8221.14	б	1370.19
29	Долоод	Хар чулуут	2757.27	2.47	6801.28	б	1133.55
30	Долоод	Шаагийн гозгор	1450.14	2.30	3335.33	б	555.89
31	Долоод	Орзон, Өлий худаг	4000.59	2.58	10321.53	б	1720.26
32	Долоод	Устын гол	1296.01	2.00	2592.01	б	432.00
33	Долоод	Шуухарын хошуу	1059.63	2.13	2260.54	б	376.76
34	Долоод	Дэлгэр хөндий	3998.45	2.30	9196.44	б	1532.74
35	Долоод	Наймаа, Барчин	2563.00	2.25	5766.74	б	961.12
36	Долоод	Устын гол-2	2703.66	2.13	5745.28	б	957.55
37	Долоод	Хөх хад	2975.64	2.28	6784.46	б	1130.74
38	Хэрлэн тооно	Зуслан, намаржаа	6056.44	2.41	14590.52	б	2431.75
39	Хэрлэн тооно	Эвийн ухаа, Дааган дэл	3984.99	2.07	8254.62	б	1375.77
40	Хэрлэн тооно	Эхэн шандны хонхор	3206.70	2.44	7816.34	б	1302.72
41	Хэрлэн тооно	Бугын суга	6670.70	2.61	17404.45	б	2900.74

42	Хэрлэн тооно	Зараа булан	1692.87	3.19	5393.00	6	898.83
43	Хэрлэн тооно	Зуслан, намаржаа	1198.21	2.60	3115.33	6	519.22
44	Хэрлэн тооно	Үрүү Чулуу	1177.27	2.87	3374.83	6	562.47
45	Хэрлэн тооно	Тоонот	1348.13	2.87	3864.63	6	644.11
46	Хэрлэн тооно	Дуулга	322.43	2.70	870.56	6	145.09
47	Хэрлэн тооно	Тахилт урд хөндий	359.67	2.70	971.12	6	161.85
48	Хэрлэн тооно	Хэрлэн тооно	2562.96	3.00	7688.88	6	1281.48
49	Хэрлэн тооно	Хавтгай толгой	473.86	2.70	1279.42	6	213.24
50	Хэрлэн тооно	Сэрвэн	1728.48	2.87	4954.96	6	825.83
51	Хэрлэн тооно	Тахилт	1509.20	2.70	4074.85	6	679.14
52	Хэрлэн тооно	Уушигийн дэлийн хойд	447.17	1.75	782.55	6	130.42
53	Хэрлэн тооно	Бага тооно	2219.93	2.13	4735.85	6	789.31
54	Хэрлэн тооно	Их улаан өндөр	1037.07	2.46	2553.80	6	425.63
55	Хэрлэн тооно	Хар өндөр	1515.63	2.23	3372.27	6	562.05
56	Хэрлэн тооно	Гээгийн ус	676.29	2.10	1420.21	6	236.70
57	Хэрлэн тооно	Муу шандны ам	1939.33	2.15	4169.56	6	694.93
58	Хэрлэн тооно	Ухаа шовх	1347.76	2.47	3324.48	6	554.08
59	Хэрлэн тооно	Дөрвөлжин	920.02	2.47	2269.37	6	378.23
60	Хэрлэн тооно	Сайн шандны ам	2091.87	2.40	5020.49	6	836.75
61	Хэрлэн тооно	Майхантын овоо, Өгөөмөр	4222.13	2.82	11906.40	6	1984.40
62	Хэрлэн тооно	Баярт	2440.93	2.81	6869.47	6	1144.91
63	Хэрлэн тооно	Хар чулуутын ам, Цагаан хөтөл	4554.11	2.43	11081.68	6	1846.95
64	Хэрлэн тооно	Билүүт-2	945.60	3.23	3057.44	6	509.57
65	Хэрлэн тооно	Зуслан	698.07	2.43	1698.63	6	283.10
66	Хэрлэн тооно	Зуслан, намаржаа	5709.98	2.90	16558.93	6	2759.82
67	Хэрлэн тооно	Тэргэнэ Оломын хөндий, Дарцагт	7127.73	2.60	18532.09	6	3088.68
68	Хэрлэнбаян-Улаан	Зуслан, намаржаа	23300.46	2.77	64513.14	6	10752.19
69	Хэрлэнбаян-Улаан	Хэрлэн гол, Ар хүйтний ам	8757.57	3.05	26710.60	6	4451.77
70	Хэрлэнбаян-Улаан	Бугын хөндий	2510.64	1.88	4707.44	6	784.57
71	Хэрлэнбаян-Улаан	Бургастайн ам	5010.59	2.03	10188.20	6	1698.03
72	Хэрлэнбаян-Улаан	Зүүн баян булгийн ам	6534.55	2.52	16467.07	6	2744.51
73	Хэрлэнбаян-Улаан	Ханзат уул	4258.44	2.34	9954.11	6	1659.02
74	Хэрлэнбаян-Улаан	Ягаан	4588.32	2.25	10323.71	6	1720.62
75	Хэрлэнбаян-Улаан	Баян булгийн ам	6536.97	2.01	13155.66	6	2192.61
76	Хэрлэнбаян-Улаан	Барын яст	2219.22	2.15	4771.33	6	795.22
77	Хэрлэнбаян-Улаан	Тэмээн чулуут	3628.03	2.07	7497.92	6	1249.65
78	Хэрлэнбаян-Улаан	Хөтөл үзүүр	8073.25	2.30	18568.49	6	3094.75
79	Хэрлэнбаян-Улаан	Ар хүйтэн	1499.99	2.58	3862.46	6	643.74
80	Хэрлэнбаян-Улаан	Бургалтайн ам	4708.70	2.07	9731.31	6	1621.88
81	Хэрлэнбаян-Улаан	Тарвагатын ам	7770.07	1.80	13986.13	6	2331.02
82	Хэрлэнбаян-Улаан	Бэрх	3234.96	3.29	10634.94	6	1772.49
83	Хэрлэнбаян-Улаан	Ар нурамт	9671.95	3.50	33851.83	6	5641.97
84	Хэрлэнбаян-Улаан	Байц	11756.66	3.87	45459.07	6	7576.51
85	Хэрлэнбаян-Улаан	Хөшигийн ам	4702.74	1.63	7681.14	6	1280.19
86	Хэрлэнбаян-Улаан	Баянханы нуруу, Баян зүрх	2689.74	3.90	10489.97	6	1748.33

Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах нь: Газрын тухай хуулийн 52.2-т заасан “Өвөлжөө, хаваржааны тодорхой нутаг бэлчээрийг талхлагдлаас хамгаалах, нөхөн сэргээх зорилгоор тухайн бүс нутгийн онцлог, бэлчээр ашиглаж ирсэн уламжлал, даац, чадавхийг харгалзан, Багийн Иргэдийн нийтийн хурлын саналыг үндэслэн сумын Засаг дарга малчдад болзол гэрээний дагуу хэсэг бүлгээр ашиглуулж болно” гэсэн заалтын дагуу бид гэрээгээр бэлчээрээ ашиглах боломжтой малчдын хуваарийг гаргаж төлөвлөгөөнд тусгалаа.

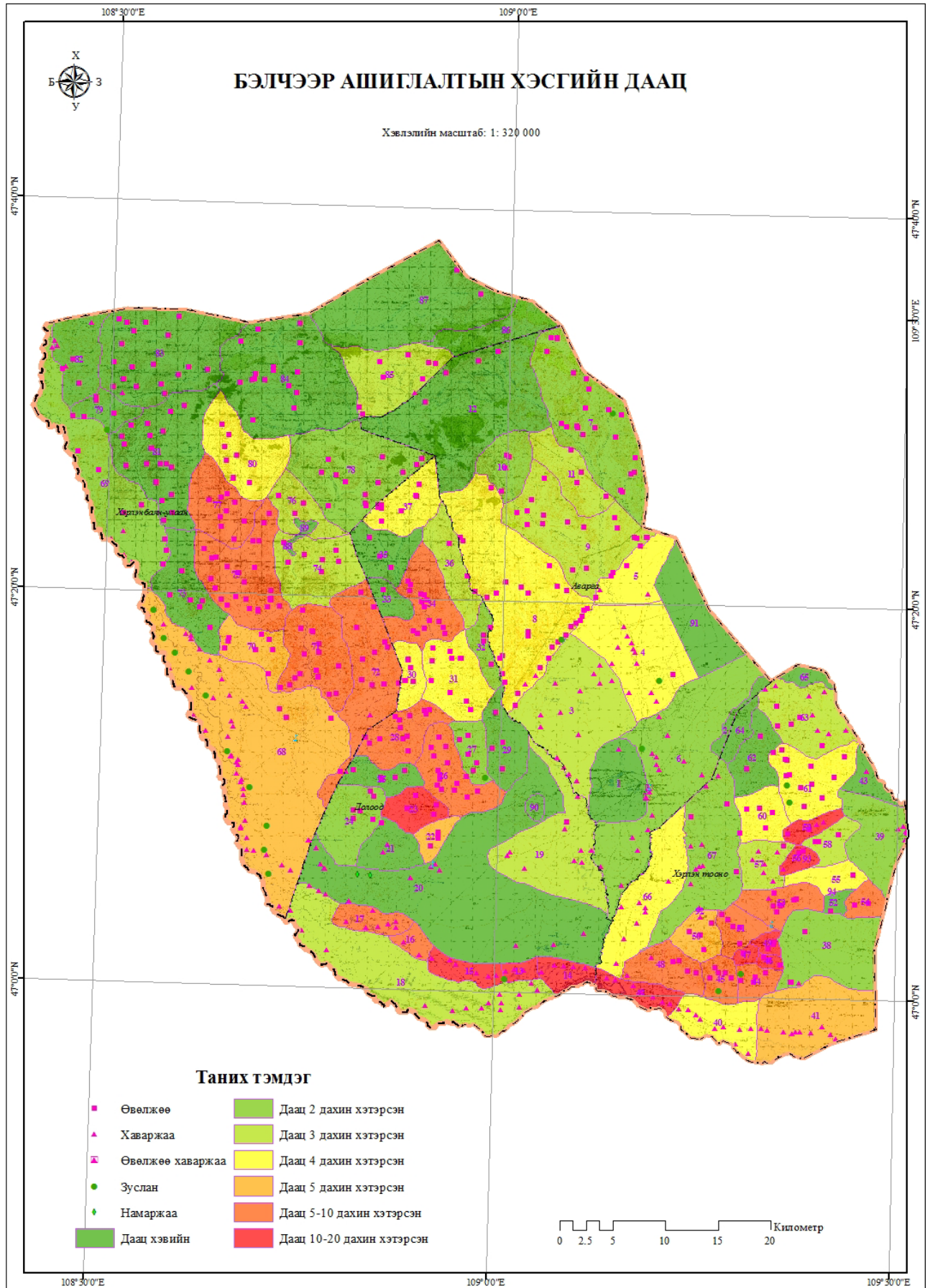
Дэлгэрхаан сумын хэмжээнд тогтоосон өвөлжөө, хаваржааны нутаг бэлчээрийг хэсэгт хуваасанаар цаашид малчин өрхүүд нэгдэж бүлэг, хэсэг байгуулан энэхүү хуваарыг хэлэлцэн тохиролцож бэлчээрийн газраа гэрээгээр зүй ёсны эрхийг баталгаажуулан ашиглаж болно. Төлөвлөсөн 86 хэсэгт 2015оны жилийн эцсийн малыг тоог хонин толгойгоор хэсэг, бүлэгт бэлчээрийн даацыг гаргахад хамгийн их даац хэтэрсэн Хэрлэн тооно багийн нутаг Дуулга орчимын өвлийн бэлчээр, 20 дахин, Долоод багийн нутаг Хэрлэн гол дагуу хаваржааны бэлчээр 15 дахин, Долоод багийн нутаг Баянцогт орчын өвлийн бэлчээр 14 дахин, ын Хэрлэн гол дагуу хаваржааны бэлчээр 15 дахин хэтэрсэн байна. Хэрлэн гол дагуу хаваржааны бэлчээр 15 дахин хэтэрсэн байна. Иймд цаашид бэлчээрийн даацыг багтаамид тааруулан бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах нв зүйтэй.

Хүснэгт-103. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даац.

Баг	Хонин толгой, нийт	Талбай, га	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нооц, цн	Хонь жилд идэх өвс, цн	Багтаамж, хонин толгой	Даац, хувь
1, Намаржаа	782.5	3698.932	2.850	10541.956	6	1756.993	44.536
2, Зуслан	0	655.648	2.750	1803.032	6	300.505	0.000
3, Хаваржаа	11291.5	9362.039	2.730	25558.366	6	4259.728	265.076
4, Хаваржаа	10403.7	7636.234	2.640	20159.66	6	3359.943	309.639
5, Хаваржаа	3526.9	2912.604	2.400	6990.25	6	1165.042	302.727
6, Зуслан, намаржаа	6338.4	12788.613	2.775	35488.40	6	5914.733	107.163
7, Зуслан	4197.5	9457.543	2.053	19419.49	6	3236.581	129.689
8, Өвөлжөө	21824.6	13752.462	2.443	33595.30	6	5599.216	389.780
9, Өвөлжөө	8353.3	8170.235	2.400	19608.56	6	3268.094	255.602
10, Өвөлжөө	1502.9	2460.023	2.400	5904.06	6	984.009	152.732
11, Өвөлжөө	2748.9	2907.840	2.075	6033.77	6	1005.628	273.352
12, Өвөлжөө	0	12883.091	2.300	29631.11	6	4938.518	0.000
13, Хаваржаа	3757.8	605.830	2.600	1575.16	6	262.526	1431.399
14, Хаваржаа	6222.2	1359.739	2.480	3372.15	6	562.026	1107.103
15, Хаваржаа	9021.6	1514.086	2.240	3391.55	6	565.259	1596.012
16, Хаваржаа	2277.4	789.012	2.233	1762.13	6	293.688	775.450
17, Хаваржаа	6005.3	1570.643	2.900	4554.87	6	759.144	791.062
18, Хаваржаа	12862.2	12016.939	2.492	29946.21	6	4991.035	257.706
19, Хаваржаа	7297.8	7542.013	2.857	21548.61	6	3591.435	203.200
20, Зуслан, намаржаа	9388.6	22405.457	2.940	65872.04	6	10978.674	85.517
21, Өвөлжөө	164.4	2166.010	2.933	6353.63	6	1058.938	15.525
22, Өвөлжөө	2179.9	958.085	2.750	2634.73	6	439.122	496.422
23, Өвөлжөө	9455.1	1812.485	2.150	3896.84	6	649.474	1455.809
24, Өвөлжөө	2625.5	3416.093	2.860	9770.03	6	1628.338	161.238
25, Өвөлжөө	595.8	1749.011	2.400	4197.63	6	699.604	85.162
26, Өвөлжөө	9895.9	3704.954	2.625	9725.50	6	1620.917	610.512
27, Өвөлжөө	1692.7	1607.571	3.175	5104.04	6	850.673	198.984
28, Өвөлжөө	10646.7	3131.862	2.625	8221.14	6	1370.190	777.024
29, Өвөлжөө	896.3	2757.275	2.467	6801.28	6	1133.546	79.070
30, Өвөлжөө	1883.1	1450.142	2.300	3335.33	6	555.888	338.756
31, Өвөлжөө	6504.6	4000.594	2.580	10321.53	6	1720.256	378.118
32, Өвөлжөө	746.3	1296.006	2.000	2592.01	6	432.002	172.754
33, Өвөлжөө	0	1059.628	2.133	2260.54	6	376.757	0.000
34, Өвөлжөө	12551.3	3998.453	2.300	9196.44	6	1532.740	818.880
35, Өвөлжөө	0	2562.997	2.250	5766.74	6	961.124	0.000
36, Өвөлжөө	2422.5	2703.663	2.125	5745.28	6	957.547	252.990
37, Өвөлжөө	3706.9	2975.639	2.280	6784.46	6	1130.743	327.829
38, Зуслан, намаржаа	3765.1	6056.442	2.409	14590.52	6	2431.753	154.831
39, Өвөлжөө, хаваржаа	1544.6	3984.988	2.071	8254.62	6	1375.770	112.272
40, Хаваржаа	4493.6	3206.702	2.438	7816.34	6	1302.723	344.939

41, Хаваржаа	13034.9	6670.696	2.609	17404.45	6	2900.742	449.364
42, Хаваржаа	10173.1	1692.870	3.186	5393.00	6	898.833	1131.812
43, Зуслан, намаржаа	283.2	1198.205	2.600	3115.33	6	519.222	54.543
44, Өвөлжөө	3198.6	1177.266	2.867	3374.83	6	562.472	568.669
45, Өвөлжөө	4731	1348.128	2.867	3864.63	6	644.106	734.507
46, Өвөлжөө	3021.6	322.431	2.700	870.56	6	145.094	2082.513
47, Өвөлжөө	1905.3	359.672	2.700	971.12	6	161.853	1177.183
48, Өвөлжөө	9977.5	2562.960	3.000	7688.88	6	1281.480	778.592
49, Өвөлжөө	2525.4	473.861	2.700	1279.42	6	213.237	1184.315
50, Өвөлжөө	4098.2	1728.475	2.867	4954.96	6	825.827	496.254
51, Өвөлжөө	6228.1	1509.203	2.700	4074.85	6	679.141	917.055
52, Өвөлжөө	0	447.171	1.750	782.55	6	130.425	0.000
53, Өвөлжөө	6259.8	2219.931	2.133	4735.85	6	789.309	793.074
54, Өвөлжөө	2673.8	1037.075	2.463	2553.80	6	425.633	628.194
55, Өвөлжөө	2029.5	1515.628	2.225	3372.27	6	562.045	361.092
56, Өвөлжөө	3080	676.289	2.100	1420.21	6	236.701	1301.219
57, Өвөлжөө	1889.1	1939.332	2.150	4169.56	6	694.927	271.841
58, Өвөлжөө	1359.3	1347.764	2.467	3324.48	6	554.081	245.325
59, Өвөлжөө	4646.4	920.016	2.467	2269.37	6	378.229	1228.463
60, Өвөлжөө	3338.5	2091.871	2.400	5020.49	6	836.748	398.985
61, Өвөлжөө	6784.7	4222.127	2.820	11906.40	6	1984.400	341.902
62, Өвөлжөө	0	2440.928	2.814	6869.47	6	1144.912	0.000
63, Өвөлжөө	5270.2	4554.114	2.433	11081.68	6	1846.946	285.347
64, Зуслан	0	945.600	3.233	3057.44	6	509.573	0.000
65, Зуслан	0	698.066	2.433	1698.63	6	283.105	0.000
66, Зуслан, намаржаа	8384.9	5709.976	2.900	16558.93	6	2759.822	303.820
67, Хаваржаа	4776.5	7127.726	2.600	18532.09	6	3088.681	154.645
68, Зуслан, намаржаа	50912.2	23300.456	2.769	64513.14	6	10752.190	473.505
69, Хаваржаа	5577.6	8757.575	3.050	26710.60	6	4451.767	125.290
70, Өвөлжөө	3805.1	2510.637	1.875	4707.44	6	784.574	484.989
71, Өвөлжөө	12230.9	5010.590	2.033	10188.20	6	1698.033	720.298
72, Өвөлжөө	16614.3	6534.552	2.520	16467.07	6	2744.512	605.364
73, Өвөлжөө	1129.4	4258.441	2.338	9954.11	6	1659.018	68.076
74, Өвөлжөө	4209.7	4588.316	2.250	10323.71	6	1720.619	244.662
75, Өвөлжөө	13169.6	6536.973	2.013	13155.66	6	2192.610	600.636
76, Өвөлжөө	1913	2219.221	2.150	4771.33	6	795.221	240.562
77, Өвөлжөө	8437.4	3628.027	2.067	7497.92	6	1249.654	675.179
78, Өвөлжөө	5019	8073.255	2.300	18568.49	6	3094.748	162.178
79, Өвөлжөө	0	1499.986	2.575	3862.46	6	643.744	0.000
80, Өвөлжөө	5473.5	4708.697	2.067	9731.31	6	1621.885	337.478
81, Өвөлжөө	60	7770.074	1.800	13986.13	6	2331.022	2.574
82, Өвөлжөө	0	3234.961	3.288	10634.94	6	1772.489	0.000
83, Өвөлжөө	4660.2	9671.952	3.500	33851.83	6	5641.972	82.599
84, Намаржаа	1843.2	11756.656	3.867	45459.07	6	7576.512	24.328
85, Өвөлжөө	3156.2	4702.742	1.633	7681.14	6	1280.191	246.541
86, Өвөлжөө	0	2689.735	3.900	10489.97	6	1748.328	0.000

Зураг-65. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даацын зураг.

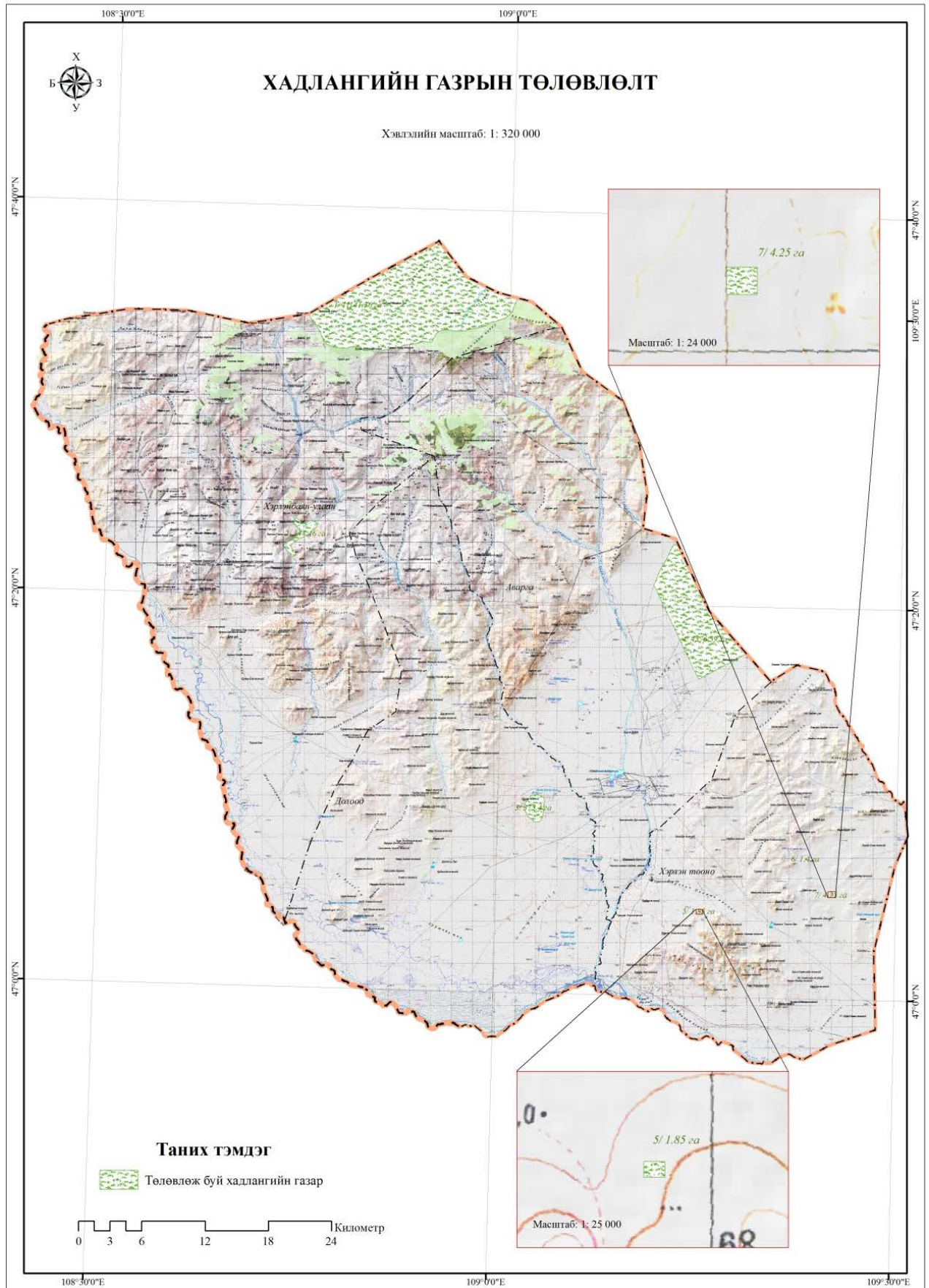
5.2.5. Хадлангийн газрын төлөвлөгөө

Сумын хэмжээнд шинээр хадлан эрхлэхэд боломжтой хөрс, ургамлан нөмрөг бүхий газрууд тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр тодорхойлогдсон боловч хээрийн хэмжилт судалгаа, иргэдийн санал, орон нутгийн мэргэжилтэн удирдлагуудын санал хэлэлцүүлгийг үндэслэн 7 байршилд нийт 16443.32 га талбайг төлөвлөлөө. Хэрлэнбаян-Улаанд 2 байршил 11485.83 га, Долоод багт 1 байршил 373.4 га, Аварга багт 1 байршил 4576.6 га, Хэрлэн тооно багт 3 байршил 7.5 га талбайг төлөвлөсөн.

Хүснэгт-104. Хадлангийн газрын төлөвлөлт

Д/д	Газрын нэр	Багийн нэр	Га ургац	Шингэх уураг	Тэжээлийн нэгж	Талбайн хэмжээ /га/
1	Цагаан ширээт уул	Хэрлэнбаян-Улаан	4.38	9.39	40.25	11141.36
2	Борчин гэлэн уулын Цэнхэр у	Хэрлэнбаян-Улаан	2.43	6.03	38.68	344.46
3	Духан толгой	Долоод	3.2	6.8	35	373.40
4	Баяны хар тал	Аварга	2.25	12.1	44.4	4576.59
5	Оорцог толгойн урд	Хэрлэн тооно				1.85
6	Дөрвөлжин уулын урд	Хэрлэн тооно	2	12.1	44.4	1.40
7	Хар Өндөр толгой	Хэрлэн тооно	2	12.1	44.4	4.25
	Нийт					16443.32

Зураг-66. Хадлангийн газрын төлөвлөгөөний зураг.

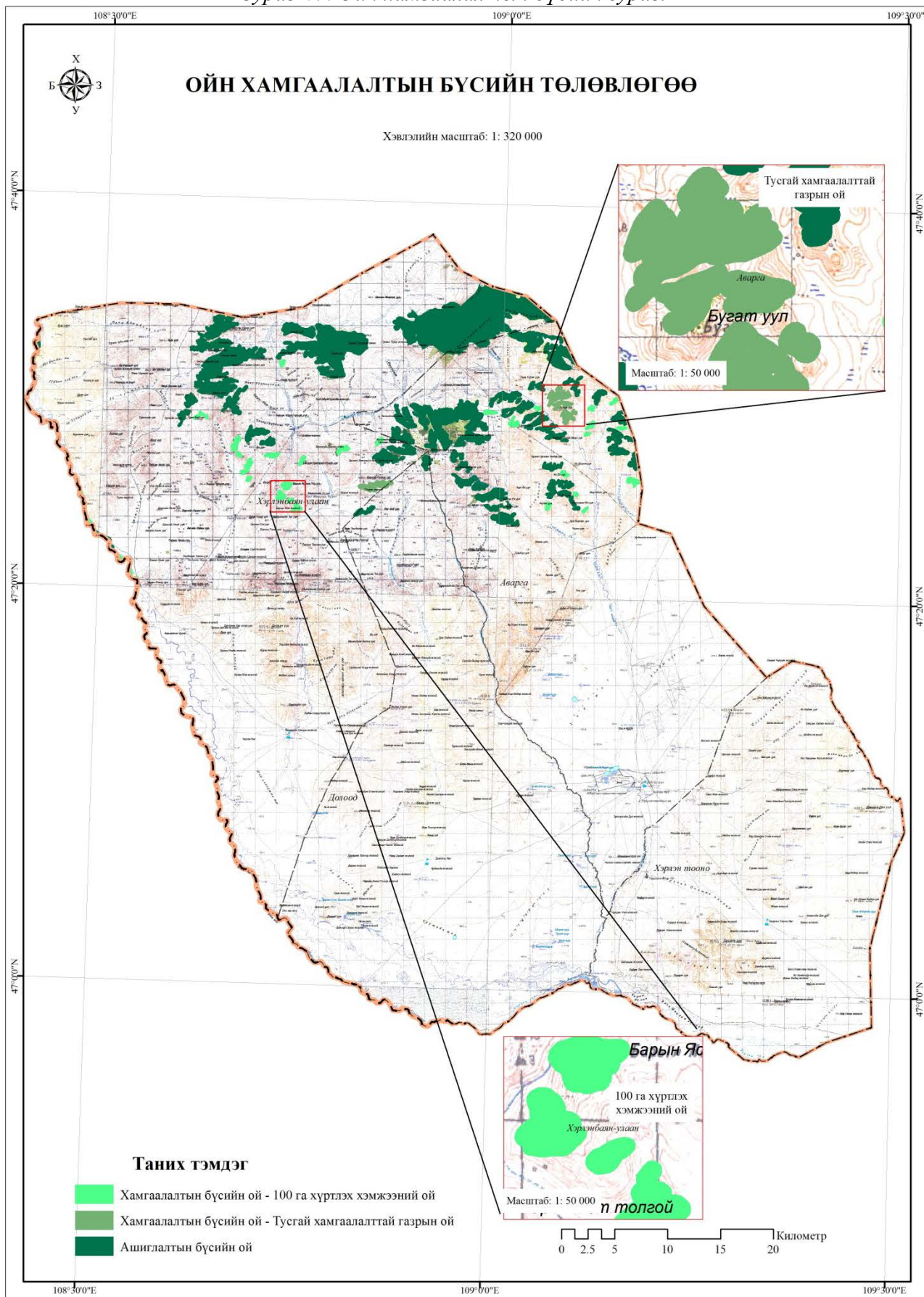
5.2.6. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс төлөвлөгөө

Дэлгэрхаан сум нь ой мод харьцангуй бага Баян ханы нуруугаар бага хэмжээний ой Түмэн уул, Дэлгэрхаан Уул, Алтай уул, Баян Уул, Хэцүү Уул, Аврагын ханан уулын араар ой модтой байна. Мөн Хэрлэн гол дагаад багахан хэмжээний бургас ургадаг мөн Агуутын голын баруун энгэрээр бага хэмжээний ой мод ургадаг тэдгээр ой модыг хамгаалсан ойн нөхөрлөл анги байхгүй тул тухайн нутгийн иргэд хамгаалалтын горимыг алдагдуулахгүй ойн хориглох хамгаалах бүсийг мөрдөн ойг хамгаалан нь зүйтэй юм.

Ойн ашиглалт, хамгаалалтад дараах шаардлага нөхцөлийг хангаж ажиллах шаардлагатай.

- Газрын нэгдмэл сангийн тооллогын аргачилсан зааврын дагуу сумын ойн сан бүхий газарт ойн захаас гадагш 100 м зурвас газар нь ой тэлэн ургах нөөц газарт бүртгэгддэг тул уг газарт бэлчээрээс бусад зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно.
- Хөрсийг усны эвдрэлээс хамгаалах, газрын доорхи болон гадаргуугийн усны тэнцлийг хадгалах зорилгоор гол горхины эх, нуурын эргэн тойронд 5 км-ээс дотогш, голын эргээс хоёр тийш урсгалын дагуу, булаг шандын тархины эргэн тойрны 3 км доторхи газарт хориотой бүсийн ойн хилийг татдаг бөгөөд тус сумын хувьд тус бүс нь хамгаалалтын бүсэд багтаж байгаа юм.
- Ойн нөхөн төлжилтийг хангах ойн захаас 100 метр хүртэлх зай болон ойн цоорхойд даацаас хэтэрсэн мал бэлчээх, сэлгээгүй хадлан бэлтгэх зэргээр ой мод байгалийн жамаар үрээ хаяж, нөхөн төлжих боломжийг алдагдуулахгүй байх, ашиглалтын явцад зохистой хэмжээний төлбөр ногдуулах арга хэмжээ авбал зохино.
- Ойн хөнөөлт шавьж хүр эрвээхэйн өндөг ихээр тархсан газруудад устгал хийх, ойгоос их хэмжээгээр мод огтлохгүй байх зэрэг нийтлэг арга хэмжээ авахаас гадна ойн ашиглалт болон хамгаалалтын бүсүүдэд ашиглалтын горимыг мөрдөнө.

Зураг-67. Ойн хамгаалалтын бүсийн зураг.

5.2.7. Аялал жуулчлалын бүсийн төлөвлөгөө

Дэлгэрхаан сум нь байгалийн болон түүх, соёлын дурсгалт газар маш ихтэй бөгөөд үүнийг түшиглэн байгалийн тогтоц сайтай байгалийн аялал жуулчлал хөгжих боломжтой юм. Тус нутагт дахь Монголын нууц товчоон бичигдсэн Долоон болдог, Шилэхэнцэг буюу Хэрлэн тооно уул, Эртны эх нийслэл Аураг хотын балгас, Хэрээ хад, Аварга тосон нуур зэрэг байгалын болон түүх соёлын олдворууд, байгалийн унаган төрх тогтоц зэргийг түшиглэн аялал жуулчлал хөгжүүлэхээс гадна эдгээрийг холбосон явган болон морин аялал зохион байгуулах боломжтой аялал жуулчлалын маршрутыг төлөвлөж тусгалаа. Нийт сумын төв болон Аварга тосон нуураас эхлэн аялах боломжтой 4 чиглэл буюу 4 багийн нутгаар аялах 200 орчим км аялалын маршрутыг гаргалаа.

Цаашид сумаас эдгээр байршлуудыг түшиглэсэн аялал жуулчлал, амралт сувиллын газруудыг байгуулснаар сумын иргэд, аж ахуй нэгж, байгууллагуудын эдийн засагт ихээхэн хөрөнгө оруулалт оруулах боломж бүрдэнэ. Иймд амралт, аялал жуулчлалын газрыг шинээр бий болгохдоо “СОЁЛ, СПОРТ, АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ”-наас гаргасан Аймаг, сумын засаг дарга, Иргэдийн хурлын төлөөлөгч нарт иргэд, аж ахуйн нэгж байгууллагад аялал жуулчлалын зориулалтаар газар эзэмших зөвшөөрөл олгохдоо баримтлах зөвлөмжийг мөрдөх нь зүйтэй.

Хүснэгт-105. Сумын аялал жуулчлалын үндсэн маршрут.

Д/д	Аялал жуулчлалын маршрут	Багийн нэр	Урт /км/
1	Сумын төв – Буга уул	Хэрлэн тооно	38.4
2	Сумын төв – Долоон болдог	Долоод	49.3
3	Сумын төв – Хэрлэний Ханзатын дурсгал	Хэрлэнбаян-Улаан	78.7
4	Сумын төв – Хэрээ хад	Аварга	22.39

Сумын төв – Буга уул: Тус маршрутын дагуу аялахдаа сумын төвөөс аялал эхлэж Аварга тосон нуур – Хэрлэнгийн хөдөө арлын музей – Шилэхэнцэг буюу Хэрлэн тооно байгалийн нөөц газар – Буга уул гэсэн маршрутаар Хэрлэн тооно багийн нутгаар аялаж Хэрлэн голын эрэг дээр амрах боломжтой.

Сумын төв – Долоон болдог: Тус маршрутын дагуу аялахдаа сумын төвөөс аялал эхлэж Монголын нууц товчоо бичигдсэний 750 жилийн ойд зориулан босгосон Чингисийн гэрэлт хөшөө – Замагт нуур – Доод, Дээд хөшөө- Сүүжийн талын хүн чулуу – Долоон болдог маршрутаар Долоод багийн нутгаар аялаж Хэрлэн голын хөвөөнд амрах боломжтой.

Сумын төв – Хэрлэний Ханзатын дурсгал: Тус маршрутын дагуу аялахдаа сумын төвөөс аялал эхлэж Аварга тосон нуур, - Далтын ам – Бага хайрхан уул- Хэрлэний Ханзатын дурсгал – Гоё зүрх уул /Баянзүрх уул/ - Маантын ам Хэрлэнбаян-Уулын багийн

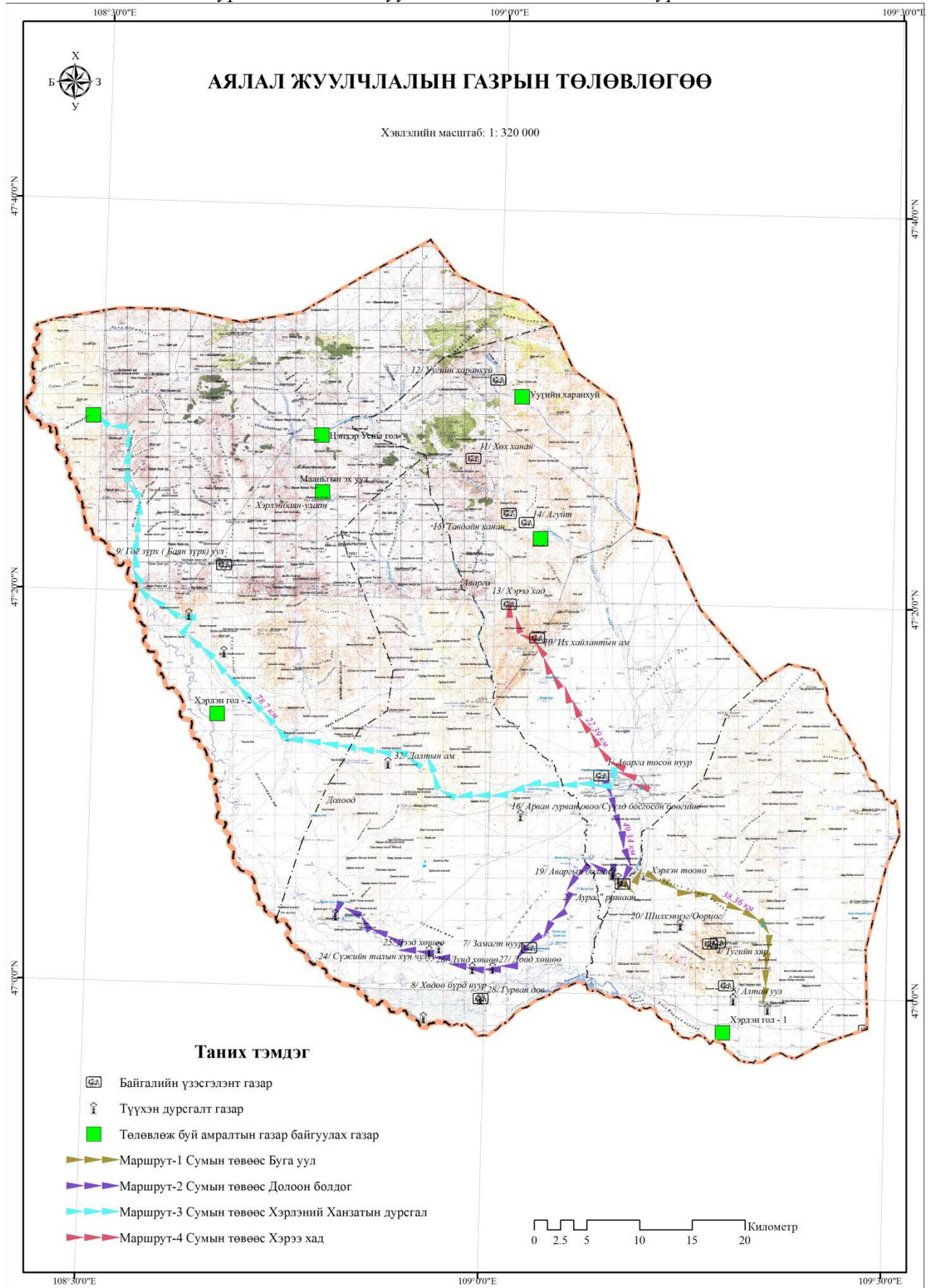
байгалийн үзэсгэлэнт газраар аялаж Ар хүйтны ам, Цэнхэр усны гол, Мааньтын эхэнд амрах боложтой.

Сумын төв – Хэрээ хад: Тус маршруутын дагуу аялахдаа сумын төвөөс аялал эхлэж Их хайлантын ам -Хэрээ хад – Агуйтын ам - Тавдайн ханан – Хөх ханан гэсэн маршруутаар аялаж Аварга багийн байгалийн болон түүх соёлын дурсгалт газрын үзэж, зугаалан Уугийн харанхуй, Дэлгэрхаан уул буюу Агуйтын аманд амрах боложтой

Хүснэгт-106. Төлөвлөсөн амралтын газар.

<i>Д/д</i>	<i>Амралтын газар</i>	<i>Багийннэр</i>
1	Хэрлэн голын эрэг	Хэрлэн тооно
2	Ар хүйтны ам	Хэрлэнбаян-Улаан
3	Цэнхэр усны гол	Хэрлэнбаян-Улаан
4	Мааньтын эх	Хэрлэнбаян-Улаан
5	Хэрлэн гол	Хэрлэнбаян-Улаан
6	Уугийн харанхуй	Аварга
7	Дэлгэрхаан уул буюу Агуйтын ам	Аварга

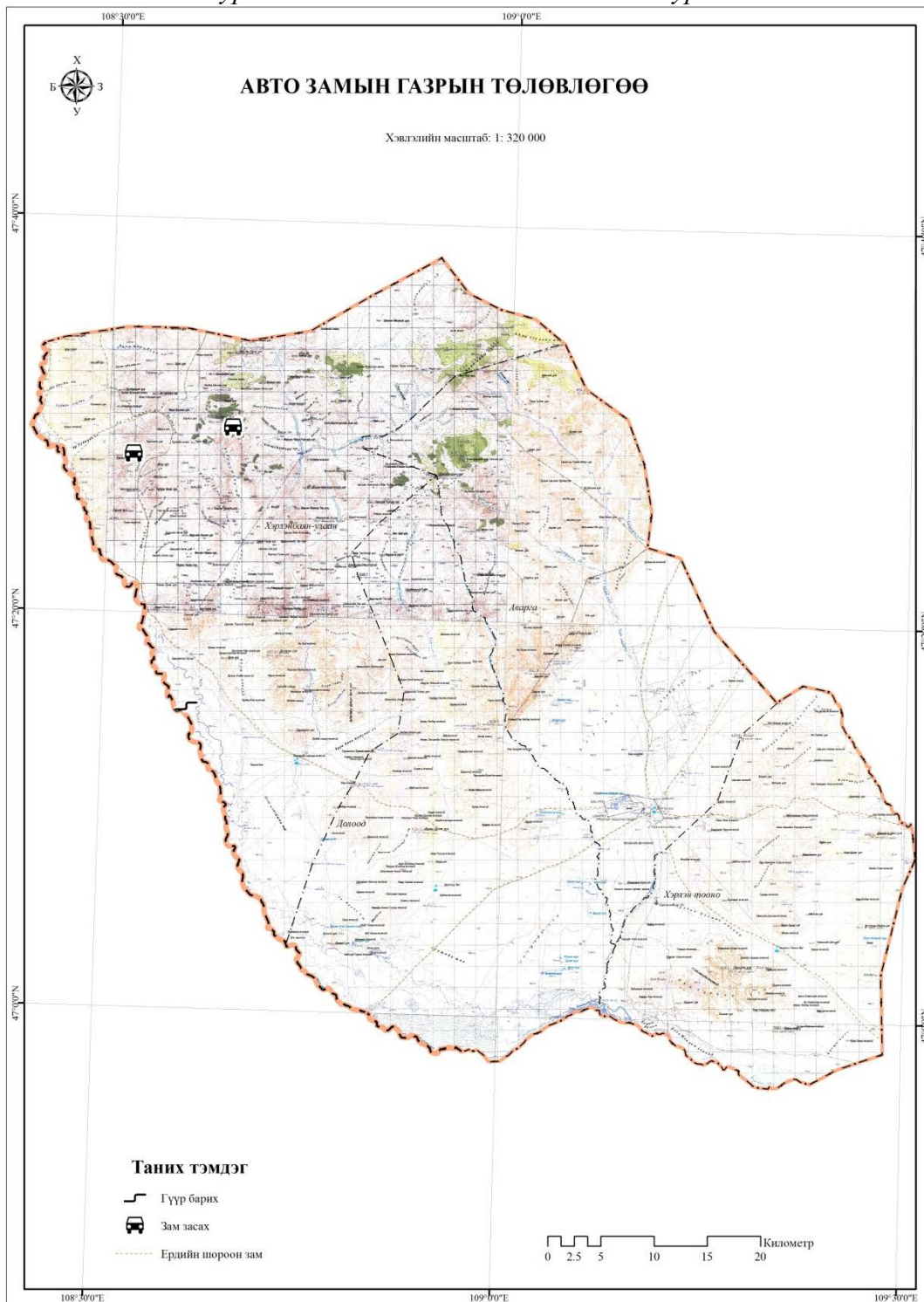
Зураг-68. Аялал жуулчлалын төлөвлөгөөний зураг.

5.2.8. Авто замын газрын төлөвлөгөө

Дэлгэрхаан сум нь Улаанбаатар хотоос 232 км, аймгийн төв Өндөрхаан хотоос 124 км 487 км-ийн зайтай бөгөөд сумын нутгаар хатуу хучилттай зам дайрдаггүй бөгөөд сум нь ердийн шороон замаар зорчидог байна. Энэ удаагийн төлөвлөгөөгөөр Хэрлэнбаян-Улаан багийн нутагдах 2 даваан буюу Жарангийн даваа, Гангатын давааны замыг болон Хэрлэн голын баруун гүүрийг гүүрийг засах шаардлагатай байна гэсэн сумын иргэдийн саналын үндэслэн төлөвлөлтийг хийлээ.

Зураг-69. Авто замын төлөвлөгөөний зураг.

5.2.9. Зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах төлөвлөгөө.

Газрын Харилцаа, Геодези, Зураг Зүйн Газрын даргын 2016 оны 01 дүгээр сарын 21 өдрийн А/22 дугаар тушаалаар батлагдсан “Газар, байгалийн нөөц эдэлбэрийн зүй ёсны эрхийг зориулалтаар нь бүртгэн, баталгаажуулах түр заавар”-ын дагуу дараах зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах төлөвлөгөөг хийлээ .

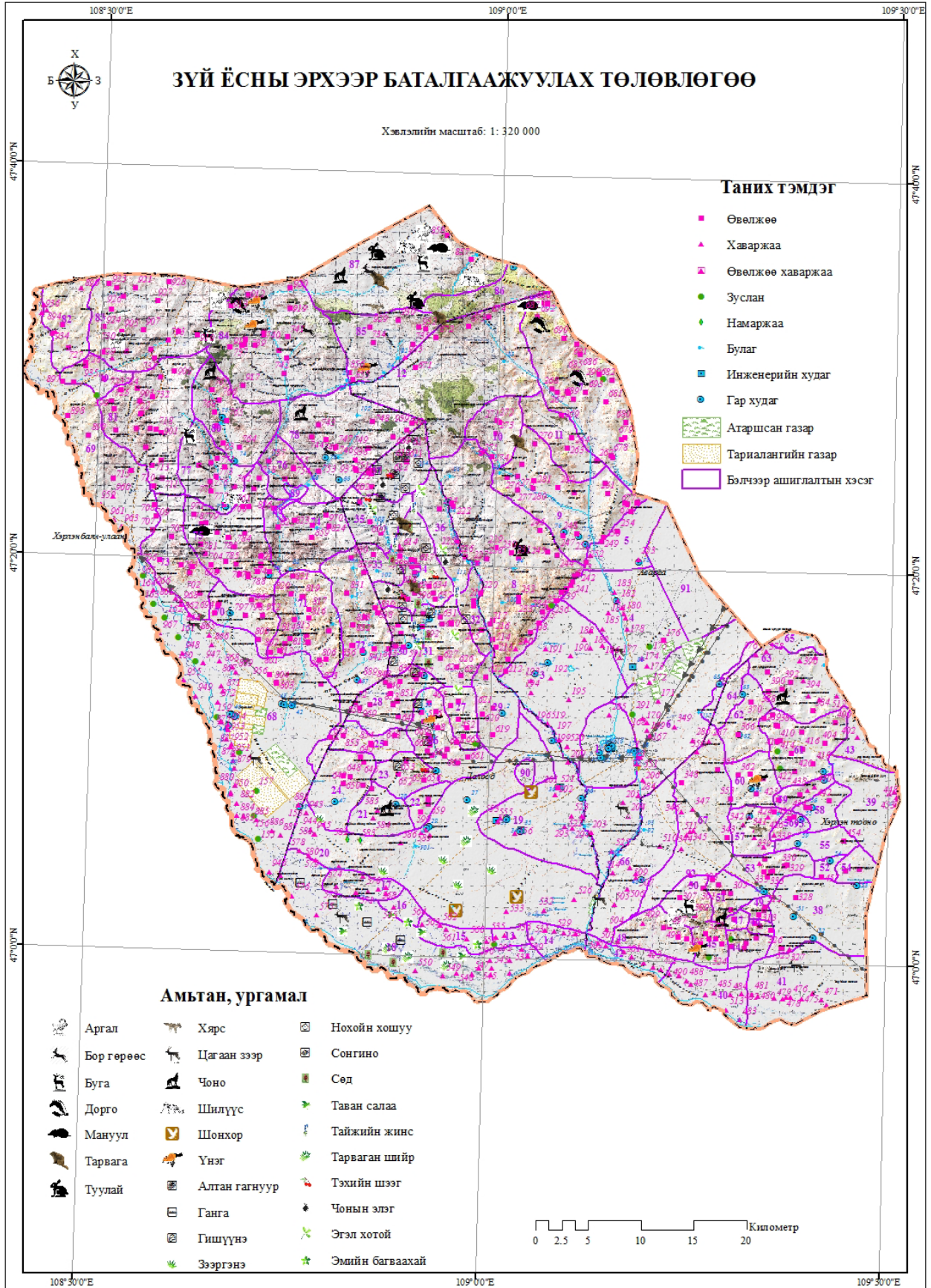
Зүй ёсны эрх гэж уламжлалт мал аж ахуйд голлон түшиглэж тухайн нутаг дэвсгэр дахь байгалийн бүхий л төрлийн нөөцийг түүний нөхцөлд дасан зохицож, арвижуулан, өсгөж, хамгаалж зүй зохистойгоор хэрэглэж ирсэн хараахан баталгаажуагүй байгаа уламжлалт эрх, албан бус эрх (төрийн болон иргэдийн хэрэглэж буй эрхүүд), тэдгээрийн дагалдах эрхүүдийг ойлгоно.

Дэлгэрхаан сум нь уламжлалт мал аж ахуй эрхэлдэг бөгөөд албан ёсоор баталгаажсан малчдын бүлэг , нөхөрлөл, хэсэг, ой хамгаалах нөхөрлөл байхгүй байна. Иймд бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөнд тусгасан бэлчээр ашиглалтын 86 хэсгийг түшиглэн уг эрхийг баталгаажуулах боломжтой юм. Тус бэлчээр ашиглалтын 86 хэсэг нь уламжлалт мал аж ахуйгаа эрхлэхийн зэрэгцээ өөрийн бэлчээр нутгийн орчмын байгалийн бүхий л төрлийн нөөцийг хамгаалж түүнд дасан зохицож, арвижуулан, өсгөж зүй зохистойгоор хэрэглэж зүй ёсны эрхээ баталгаажуулах юм. Зүй ёсны эрхийг баталгаажуулахдаа “Газар, байгалийн нөөц эдэлбэрийн зүй ёсны эрхийг зориулалтаар нь бүртгэн, баталгаажуулах гэрээ”-г зүй ёсны эрх эдлэгч ба мэргэжлийн багийн хамт байгуулна.

Мэргэжлийн баг гэж газар байгалийн нөөцийг ашиглан хамгаалах хадлан бэлчээр ашиглуулах хамгаалах зэрэг иргэдийг зүй ёсны эрх эдлэхэд нь зөвлөх туслах, хянах үүрэг бүхий Сумын Засаг даргын зүгээс томилсон орон нутгийн мэргэжилтнүүдийг хэлнэ. Үүнд Газрын даамал, Байгаль орчны байцаагч, ХАА-н мэргэжилтэн, Байгаль хамгаалагч, Багийн Засаг дарга гэх мэт.

Зүй ёсны эрх эдлэгч гэж иргэд, малчид, малчдын бүлэг, хот айл, нөхөрлөл, хоршоод, ААНБ, ТББ, болон иргэд хоорондоо сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж зохион байгуулалтанд орсон бусад хэлбэрийн нэгдлүүдийг хэлнэ.

Зураг-70. Зүй ёсны эрхээр баталгаажуулах төлөвлөгөө.

АШИГЛАСАН НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ

- 1 Д.Доржготов “Монгол орны хөрс” УБ, 2003 он
- 2 БНМАУ-ын уур амьсгал, гадаргын усны нөөцийн атлас. (1985)
- 3 Ш.Цэгмид. Монгол орны физик газар зүй УБ-1967
- 4 Ховд аймгийн хөрс судалгааны материал 1986 он
- 5 Г. Цолмон “Монгол орны бэлчээр хадлангийн ангилаа” ГБХ.1993
- 6 Ш.Баясгалан Д.Даваадорж . Монгол орны ХАА-н уур амьсгалын лавлах.1996.
- 7 Г.Пүрэвцэрэн., Ж.Наранцацралт. Газрын менежментийн онолын үндэс. 2000 он
- 8 Г.Пүрэвцэрэн Газрын сангийн менежмент 2000 он
- 9 Ш.Хашбат. Саалийн фермерийн аж ахуйн үйлдвэрлэлийн технологи 2003 он
- 10 Р.Цэрэндулам. Тэжээлийн шимт чанарын хүрд 1980 он
- 11 Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангиллын тайлан. ГХГЗЗГ. 2012, 2013, 2014 он
- 12 Монгол орны гадаргын усны тооллого, 2011 он
- 13 Л.Уранбилэг “Нийслэл орчимд сүүний эрчимжсэн аж ахуй хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн агроэкологийн үнэлгээ” сэдэвт магистрын ажил 2003 он
- 14 Хэнтий аймгийн статистикийн эмхтгэл. 2014 он
- 15 Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээ, түүний үнэлгээ. 2003 он.
- 16 Хэнтий аймгийн бэлчээрийн хянан баталгааны судалгааны 2012 он
- 17 Дэлгэрхаан сумын хөгжлийн төлөвлөгөө

Хууль тогтоомж, дүрэм журам

1. Газрын тухай хууль. Байгаль орчны тухай Монгол Улсын хуулиуд, 1997 он
2. Монгол улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль.
3. Газрын хэвлийн тухай хууль. Байгаль орчны тухай Монгол Улсын хуулиуд, 1997 он
4. Хот байгуулалтын тухай хууль 1998 он
5. Хот тосгоны төлөвлөлт, барилгажилтын норм, дүрэм. 2004 он
6. “Аймаг, Нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах аргазүйн заавар” УБ, 2008 он
7. “Сумын газар зохион байгуулалтын тухайн жилийн төлөвлөгөө боловсруулах аргачлал” УБ, 2011 он
8. Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм
9. Монгол улсын стандарт MNS 4652-28

10. Монгол улсын стандарт MNS 4628-98 “Шатахуун түгээх станц, барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжийн техникийн ерөнхий шаардлага” УБ, 1998 он
11. “Харилцаа холбооны тухай хууль”, Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол
12. "Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл
13. “Ойн тухай хууль” 2012 оны 5-р сарын 17
14. “Аялал жуулчлалын тухай хууль” 2000 оны 5-р сарын 5

ХАВСРАЛТ

ГАДАРГЫН УСНЫ СУДАЛГАА.

Хавсралт-1. Булгийн судалгаа.

№	Багийн нэр	Булгийн нэр	Газрын нэр	Зураг дээрх дугаар
1	Аварга	Аваргын рашаан	Рашаан дэрсний ухаа	119
2	Хэрлэн тооно	Хүрээгийн булаг	Дөрвөлжингийн энгэр	81
3	Аварга	Баруун соёоны булаг	баруун соёо	82
4	Аварга	Уугийн булаг	Уугийн ам	83
5	Хэрлэнбаян-Улаан	Далан түрүүний булаг	ХБУ	84
6	Хэрлэнбаян-Улаан	Ар цэнхэр ус булаг	Ар цэнхэр ус	85
7	Хэрлэнбаян-Улаан	Мааньтын булаг	Мааньт	86
8	Хэрлэнбаян-Улаан	цагаан гуяны булаг	Цагаан гуяа	87
9	Хэрлэнбаян-Улаан	Шивэртийн булаг	Шивэр	88
10	Аварга	Хар усны булаг		89
11	Хэрлэнбаян-Улаан	Жарангийн	жаран	90
12	Хэрлэнбаян-Улаан	Барын	Зүүн баян булаг	91
13	Хэрлэн тооно	Шар бүрдний булаг	Шар бүрд	92
14	Хэрлэн тооно	Бөөр булаг	Бөөр булаг	93
15	Аварга	Хөнгөөтийн булаг	Хөнгөөтийн ам	94
16	Аварга	Хар бургасны булаг		95
17	Аварга	Их хайлантай булаг	Их хайлантай ам	96
18	Хэрлэнбаян-Улаан	Батын булаг	Зүүн баян булгийн ам	97
19	Аварга	Агуйт	Агуйтын ам	98
20	Аварга	Хөндлөн булаг	Аваргын голын эхээс доош 100 м	99
21	Аварга	Энгэрийн булаг	Хайлантын амны баруун энгэр	100
22	Долоод	Булингаагийн булаг	Багийн төвийн баруун урд	101
23	Хэрлэнбаян-Улаан	Мандалын булаг	Зүүн баян булгийн ам	102
24	Хэрлэнбаян-Улаан	Ягааны булаг	холбоот толгойн зүүн хойно	103
25	Хэрлэнбаян-Улаан	Очиртын 2 булаг	Мааньтын хөндий	104
26	Хэрлэнбаян-Улаан	Бичигтийн булаг	Бичигт уулын урд дор	105
27	Хэрлэнбаян-Улаан	Гомбын булаг	Зүүн баян булгийн ам	106
28	Аварга	Цэнхэрийн булаг		107
29	Долоод	Хөндийн бүрдийн булаг	Тарвагтайн баруун хойно	108
30	Долоод	Буурал шуухрын булаг	Шуухрын хүрэн хадны баруун	109
31	Аварга	Аваргын рашаан		110
32	Долоод	Жороогийн хүрэн хадны булаг		111
33	Аварга	Бөөр булаг	Устын булаг	112
34	Аварга	Бяцхан булаг	Сумаас баруун урагш	113
35	Долоод	Барчингын булаг		114
36	Долоод	Хөндлөн харз	Байцын талын хонгор	115
37	Долоод	Баянзүрх	Цэнхэрийн голд цутгадаг	116
38	Аварга	Сүжийн булаг		117
39	Хэрлэнбаян-Улаан	Асга булаг		118

Хавсралт-2. Нуурын судалгаа.

<i>№</i>	<i>Багийн нэр</i>	<i>Нуурын нэр</i>	<i>Газрын нэр</i>	<i>Төрөл</i>
1	Долоод	Замагтын нуур	Сүүжийн тал	Давстай
2	Долоод	Цагаан нуур	Сүүжийн тал	Давстай
3	Долоод	Тэмээн нуур	Сүүжийн тал	Давстай
4	Долоод	Шорвог нуур	Сүүжийн тал	Давстай
5	Долоод	Гурван нуур	Сүүжийн тал	Давстай
6	Долоод	Эрээн нуур	Сүүжийн тал	Давстай
7	Аварга	Хөдөө бүрд нуур	Хар тал	Давстай
8	Долоод	Босгон нуур	Сүүжийн тал	Давстай
9	Долоод	Тэмээн нуур	Сүүжийн тал	Давстай
10	Аварга	Аварга	Аварга тосон	Давстай
11	Аварга	Бүрд нуур	Аварга тосон	Цэнгэг
12	Аварга	Гүн бүрд нуур	Хар тал	Давстай

Хавсралт-3. Голын судалгаа.

<i>№</i>	<i>Багийн нэр</i>	<i>Гол, горхийн нэр</i>	<i>Төрөл</i>
1	Аварга, Долоод	Аваргын гол	Байнгын урсгалтай гол
2	Аварга	Агуйтын гол	Түр урсгалтай гол
3	Хэрлэнбаян-Улаан	Бургалтайн гол	Түр урсгалтай гол
4	Долоод	Дэлгэр хөндий гол	Түр урсгалтай гол
5	Хэрлэнбаян-Улаан	Есөн түрүүний гол	Түр урсгалтай гол
6	Аварга	Зүүн сайрын гол	Түр урсгалтай гол
7	Аварга	Устын гол	Түр урсгалтай гол
8	Аварга	Уугийн гол	Байнгын урсгалтай гол
9	Аварга	Хавчуугийн гол	Түр урсгалтай гол
10	Хэрлэнбаян-Улаан, Долоод, Хэрлэн тооно	Хэрлэн гол	Түр урсгалтай гол
11	Хэрлэн тооно	Цэнхэр гол	Байнгын урсгалтай гол
12	Хэрлэнбаян-Улаан, Аварга	Цэнхэр усны гол	Түр урсгалтай гол

Хавсралт-4. Худаг, уст цэгийн судалгаа.

№	Багийн нэр	Эзэмшигчийн нэр	Газрын нэр	Өндөр	Ашиглалтын төрөл	Худгийн төрөл	Усах авах төрөл	Өргөрөг	Уртраг
1	Хэрлэнбаян-Улаан	Н.Магсар	Эмгэн толгой	1371	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн		47° 35' 21.000" N	109° 1' 0.800" E
2	Долоод	Ж.Пүрэвцогзол	Урт	1170	Ажилдаг	Гүн өрмийн		47° 12' 30.400" N	109° 0' 59.800" E
3	Долоод	Г. Баярмагнай	Талын худаг	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 7' 26.200" N	108° 46' 2.800" E
4	Долоод	Б. Дамцагдагва	Жуулчны бааз худаг	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос-ТОД	47° 11' 9.200" N	109° 4' 46.500" E
5	Аварга	Д. Төгс-Эрдэнэ	Уулзварын хүр	0	Ажилдаггүй	Энгийн уурхай	Ховоо-ТОД	47° 21' 14.300" N	109° 6' 58.300" E
6	Аварга	Б. Батболд	Хөлийн нуурын урд 1 км	0	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн	Насос-ТОД	47° 14' 34.900" N	109° 3' 23.500" E
7	Аварга	Б. Машлай	Машлайн худаг	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 15' 10.200" N	109° 4' 21.000" E
8	Аварга	ЭМЯ	Арьсны өвчин судлалын сувилал	1239	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 51.000" N	109° 9' 3.500" E
9	Аварга		Натуль ХХК	1238	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 59.600" N	109° 9' 19.200" E
10	Аварга	Шижирхүү	ХХК	1240	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 55.200" N	109° 9' 13.700" E
11	Аварга		Аура тосон ХХК	1240	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 11' 3.500" N	109° 9' 8.200" E
12	Аварга	Ням-Осор	Хүннү хөдөө арал ХХК	1239	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 36.900" N	109° 8' 21.800" E
13	Аварга		Хилчин ХХК	1240	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 22.400" N	109° 8' 29.800" E
14	Аварга	Батчулуун	Төв амралт	1242	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 54.000" N	109° 8' 58.600" E
15	Аварга	нямаа	Хэрлэн хөдөө арал ХХК	1243	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 48.800" N	109° 9' 5.100" E
16	Аварга	Энхцэцэг	Дархан оточ ХХК	1241	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 50.800" N	109° 9' 19.800" E
17	Аварга	Сумын ЕБС-ын худаг	Шинэ	1231	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 43.800" N	109° 10' 59.000" E
18	Аварга	Сумын ЕБС-ын худаг		1233	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн		47° 10' 42.200" N	109° 11' 16.000" E
19	Аварга	сумын төв		1225	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 10' 45.700" N	109° 11' 5.500" E
20	Долоод	Дамдин	Тарвагатайн хэрсэн	1462	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 20' 0.800" N	108° 53' 53.300" E

21	Долоод	Э. Төрбат	Тарвагатайн энгэр	1456	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 19' 30.900" N	108° 54' 12.300" E
22	Долоод	Лхагважав	Борход	1415	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 17' 12.900" N	108° 55' 19.500" E
23	Долоод	Амарсайхан	Хулгайчын худаг	1424	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 16' 45.600" N	108° 54' 27.400" E
24	Долоод	Цэгмид	Хэрсэн	1367	Ажилдаг	Гүн өрмийн		47° 14' 20.100" N	108° 55' 5.900" E
25	Долоод	Энхбат	Дашгай	1341	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 12' 30.800" N	108° 54' 53.400" E
26	Долоод	Баттулга	цагаан тохой	1292	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 9' 30.000" N	108° 56' 11.000" E
27	Долоод	Баттулга	Цагаан толгой	1257	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн		47° 8' 0.900" N	108° 58' 31.700" E
28	Долоод	Ч. Энх-Амгалан	Хэвтээгийн худаг	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 7' 44.100" N	108° 53' 13.300" E
29	Долоод	Батбилэг	Бэлх	1235	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 6' 31.800" N	108° 55' 35.300" E
30	Долоод	Одбаатар	Бэлх	1238	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 6' 38.700" N	108° 55' 44.700" E
31	Долоод	Баатарцогт	Сүжийн худгийн баруун	1225	Ажилдаг	Богино яндант		47° 7' 0.900" N	109° 0' 43.700" E
32	Долоод	Содномбилэг	Сүжийн худаг	1223	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 7' 4.600" N	109° 1' 30.000" E
33	Долоод	Содномбилэг	Сүжийн худаг	1225	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 7' 10.600" N	109° 1' 30.900" E
34	Долоод	Сүхсүрэн	Хулгарын худаг	1211	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 6' 27.900" N	109° 2' 33.800" E
35	Долоод	Сүхсүрэн	Хулгарын худаг	1215	Ажилдаг	Богино яндант	Насос	47° 6' 34.500" N	109° 2' 33.700" E
36	Долоод	Амарсайхан	Шар худгийн дугуй	1233	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 8' 47.900" N	109° 5' 20.300" E
37	Долоод	Амарсайхан	Шар худгийн дугуй	1235	Ажилдаг	Богино яндант	Насос	47° 8' 47.600" N	109° 5' 26.300" E
38	Долоод	Энхтөр	Агаруу худаг	1216	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 8' 15.300" N	109° 7' 6.900" E
39	Хэрлэнбаян-Улаан	ХБУ Нийтийн	Тосгоны төв	1245	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн	ёмкос	47° 12' 38.000" N	108° 44' 40.500" E
40	Хэрлэнбаян-Улаан	ЭШХ Жамъяандорж	Хэсэг усны дэнж	1224	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Усалгаа	47° 12' 4.900" N	108° 40' 38.500" E
41	Хэрлэнбаян-Улаан	ЭШХ Жамъяандорж	Хэсэг усны дэнж	1223	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Усалгаа	47° 12' 4.400" N	108° 40' 46.400" E
42	Хэрлэнбаян-Улаан	ХБУ Нийтийн	Тосгоны төв	1241	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 12' 38.000" N	108° 45' 11.700" E

43	Хэрлэнбаян-Улаан	ХБУ төв ЕБС	Тосгоны төв	1245	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 12' 42.100" N	108° 44' 27.600" E
44	Хэрлэнбаян-Улаан	Балхэ Монгол	Хэсэг усны дэнж	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Хэрлэн голын салаанаас цүнхээл үүсгэж ус татдаг	47° 11' 30.700" N	108° 40' 29.300" E
45	Хэрлэнбаян-Улаан	Хэсэг усны дэнж	Аймаг дундын Отрын бэлчээр ашиглалтын захиргааны тариа	1220	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Усалгаа	47° 11' 56.900" N	108° 40' 55.100" E
46	Хэрлэнбаян-Улаан	Хэсэг усны дэнж	Аймаг дундын Отрын бэлчээр ашиглалтын захиргааны тариа	1223	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Усалгаа	47° 12' 1.200" N	108° 41' 0.700" E
47	Хэрлэн тооно	Лхагвасүрэн	Цагаан худаг	1239	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 7' 45.900" N	108° 48' 38.700" E
48	Хэрлэн тооно		Шандан нам	1226	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 4' 11.600" N	109° 11' 43.100" E
49	Хэрлэн тооно	Энхбат	Өлийн худаг	1325	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Насос	47° 2' 46.300" N	109° 15' 14.600" E
50	Хэрлэн тооно	Чулуунбаатар	Цэгийн худаг	1217	Ажилдаг	Гүн өрмийн		47° 3' 40.700" N	109° 20' 55.300" E
51	Хэрлэн тооно	Амарзаяа	Духан	1193	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн	Насос	47° 2' 27.500" N	109° 23' 9.300" E
52	Хэрлэн тооно	Пүрэвжаргал	Духын адаг	1177	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 1' 22.500" N	109° 24' 40.800" E
53	Хэрлэн тооно	Пүрэвсүрэн	Лайлга	1223	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 4' 5.100" N	109° 27' 49.800" E
54	Хэрлэн тооно		Ацаагын худаг	1235	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 5' 20.200" N	109° 25' 47.600" E
55	Хэрлэн тооно	Д. Баясгалан	Цагаан өндрийн ар	1305	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 7' 24.600" N	109° 23' 33.700" E
56	Хэрлэн тооно	М. Төрмөнх	Давхарын энгэр	1287	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Мотор	47° 8' 1.700" N	109° 24' 22.400" E
57	Хэрлэн тооно	М. Цогтбаатар	Буруу хажуу	1280	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 9' 54.000" N	109° 25' 10.900" E
58	Хэрлэн тооно		Бага хүрээгийн худаг	1264	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 9' 27.200" N	109° 25' 14.200" E
59	Хэрлэн тооно	Ж. Пүрэв	Шагайн худаг	0	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 6' 12.300" N	109° 23' 19.600" E

60	Хэрлэн тооно	Б. Ганбаатар	Муу шандны худаг	1333	Ажилдаг	Энгийн уурхай		47° 7' 32.300" N	109° 19' 42.500" E
61	Хэрлэн тооно	Н: Машбат	Өвөр дугуй	1345	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 8' 57.100" N	109° 19' 49.000" E
62	Хэрлэн тооно	С. Алтанхуяг	Баартын хажуу	1375	Ажилдаг	Гүн өрмийн		47° 11' 41.400" N	109° 18' 47.400" E
63	Хэрлэн тооно	С. Алтанхуяг	Сүүлийн энгэр	1366	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 13' 44.700" N	109° 18' 58.800" E
64	Аварга	Амгаланбаатар	Сүүлийн ар	1268	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 23' 12.800" N	108° 56' 30.500" E
65	Аварга	С. Алтанхуяг	Сүүлийн худаг	1354	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 14' 15.300" N	109° 17' 12.900" E
66	Хэрлэнбаян-Улаан		Очиртын худаг	1461	Ажилдаггүй	Энгийн уурхай		47° 24' 11.900" N	108° 48' 15.900" E
67	Хэрлэнбаян-Улаан		Гурвалжин ар худаг	1314	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 14' 2.200" N	108° 50' 4.700" E
68	Хэрлэнбаян-Улаан		Хиагын хэрсэн	1419	Ажилдаггүй	Гүн өрмийн		47° 15' 50.600" N	108° 53' 50.100" E
69	Хэрлэнбаян-Улаан		Зүүн баян булаг	1354	Ажилдаг	Гүн өрмийн		47° 15' 27.000" N	108° 50' 26.000" E
70	Хэрлэнбаян-Улаан		Дөтлүүрийн худаг	1344	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 19' 13.500" N	108° 43' 10.900" E
71	Хэрлэнбаян-Улаан	ХБУ- ЗА	Бугын зүүн худаг	1252	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 17' 16.400" N	108° 40' 24.800" E
72	Хэрлэнбаян-Улаан	Баянбат	Хөх асганы худаг	1352	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 22' 40.600" N	108° 39' 48.300" E
73	Хэрлэнбаян-Улаан	Б. Дариймаа	Жарангын худаг	1406	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 27' 13.300" N	108° 39' 20.700" E
74	Хэрлэнбаян-Улаан	Б. Төмөрбат	Баруун баян булгийн эх Ёлын босго ХБУ	1408	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 25' 0.400" N	108° 40' 23.500" E
75	Хэрлэнбаян-Улаан	Нийтийн Отор ХБУ	Мааньтын худаг	1453	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 25' 20.500" N	108° 47' 12.700" E
76	Аварга	О. Шагдарсүрэн	Хажуу худаг 2	1376	Ажилдаг	Энгийн уурхай		47° 21' 49.300" N	109° 5' 19.200" E
77	Аварга	Х. Сүнжид	Хажуу худаг	1358	Ажилдаг	Энгийн уурхай	Ховоо	47° 21' 38.000" N	109° 6' 23.400" E
78	Аварга		Гольцооны худаг	1293	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос	47° 20' 23.700" N	109° 10' 57.100" E
79	Аварга		Уугийн сайрын худаг	1285	Ажилдаг	Гүн өрмийн	Насос гацсан	47° 18' 22.800" N	109° 9' 22.100" E
80	Аварга	П. Даваа	Сувраа	1267	Ажилдаг	Богино яндант	Насос	47° 15' 2.200" N	109° 10' 40.500" E

Хавсралт-5. Малчдын байрилын судалгаа.

№	Газрын нэр	Эзэмшигчийн нэр	Зургийн дугаар	Төрөл	Өргөрөг	Уртраг
1	Сумын төв		1	Өвөлжөө, хаваржаа	47°10'36.840"	109°11'20.040"
2	Сумын төв		2	Өвөлжөө, хаваржаа	47°10'8.040"	109°11'8.880"
3	Жарангийн жалга	Отгор	63	Хаваржаа	47°25'54.840"	108°39'24.840"
4	Гурвалжин	Отгор	72	Өвөлжөө	47°12'50.040"	108°49'55.920"
5	Гүнгийн нурамт	Айлгүй	73	Өвөлжөө	47°16'51.960"	108°52'59.880"
6	Нурамт	Айлгүй	74	Өвөлжөө	47°16'27.840"	108°53'9.960"
7	Хиагийн хэрсэн	Г.Доржханд	75	Өвөлжөө	47°15'45.000"	108°53'24.000"
8	Хиагийн гозгор	Отгор	125	Өвөлжөө	47°15'47.160"	108°52'46.920"
9	Жимгэр	Д.Зоригтбаатар	153	Хаваржаа	47°7'31.080"	108°45'54.000"
10	Хэрлэн гол		155	Зуслан	47°5'44.880"	108°42'55.080"
11	Хэрлэн гол		156	Зуслан	47°6'56.160"	108°42'33.840"
12	Хэрлэн гол		157	Зуслан	47°8'12.120"	108°42'41.040"
13			158	Зуслан	47°10'9.120"	108°41'20.040"
14			159	Зуслан	47°11'56.040"	108°39'34.920"
15			160	Зуслан	47°14'45.960"	108°37'51.960"
16			161	Зуслан	47°15'57.960"	108°36'29.160"
17			162	Зуслан	47°16'54.840"	108°35'26.160"
18			163	Зуслан	47°17'36.960"	108°34'35.040"
19			164	Зуслан	47°19'3.000"	108°33'43.920"
20	Цэнхэрийн гол	Айлгүй	165	Хаваржаа	47°8'39.120"	109°30'42.120"
21	Шинэ бууц	Айлгүй	166	Хаваржаа	47°8'15.000"	109°30'37.080"
22	Халгайт хонхор	Б.Самданшарав	167	Хаваржаа	47°11'33.000"	109°12'2.160"
23	Тариа	П.Ганхуяг	168	Хаваржаа	47°11'48.120"	109°11'51.000"
24	Мянган хурганы цэг	Айлгүй	169	Хаваржаа	47°12'12.960"	109°11'51.000"
25	Мянган хурганы цэг	Айлгүй	170	Хаваржаа	47°12'24.120"	109°11'31.920"
26	Тариа	Айлгүй	171	Хаваржаа	47°13'18.840"	109°12'38.160"
27	Тариа		172	Хаваржаа	47°14'16.080"	109°11'57.120"
28	Тариа	Айлгүй	173	Хаваржаа	47°15'5.040"	109°11'44.880"
29	Тариа	Айлгүй	174	Хаваржаа	47°15'29.160"	109°11'18.960"
30			175	Зуслан	47°16'8.040"	109°11'53.160"
31	Тарианы хонхор	Г.Нармандах	176	Өвөлжөө	47°16'26.040"	109°12'55.080"
32	Сувраа	Д.Батням	177	Хаваржаа	47°15'29.160"	109°9'39.960"
33	Уугийн сайр	П.Даваа	178	Хаваржаа	47°16'58.080"	109°10'9.840"
34	Уугийн сайр	Д.Сонор	179	Хаваржаа	47°17'33.000"	109°10'1.920"
35	Сайрын хүр	Д.Чинзориг	180	Хаваржаа	47°17'44.160"	109°9'54.000"
36	Сайр	Б.Мөнхзул	181	Хаваржаа	47°18'2.160"	109°9'46.080"
37	Сайрын хүр	Г.Улаанхүү	182	Хаваржаа	47°18'23.040"	109°9'27.000"
38	Сайрын хүр	Айлгүй	183	Хаваржаа	47°18'51.120"	109°9'10.080"
39	Хөлийн нуурын	О.Батзориг	184	Хаваржаа	47°17'47.040"	109°8'44.880"

	зүүн					
40	Хөлийн нуурын зүүн	Г.Бямбаа	185	Хаваржаа	47°16'57.000"	109°8'17.880"
41	Хөлийн нуур	Ч.Ганбаатар	186	Хаваржаа	47°16'5.160"	109°8'20.040"
42	Хөлийн нуурын хойно	Айлгүй	187	Хаваржаа	47°16'50.880"	109°7'26.040"
43	Хөлийн нуур	П.Ганболд	188	Хаваржаа	47°16'23.160"	109°7'0.840"
44	Хөлийн нуур	Г.Цогтоо	189	Хаваржаа	47°15'56.160"	109°7'28.920"
45	Хөлийн нуур	Л.Баясгалан	190	Хаваржаа	47°15'30.960"	109°6'0.000"
46	Үйзэнтийн энгэр	Б.Машлай	191	Хаваржаа	47°15'51.840"	109°4'5.880"
47	Хөлийн нуурын баруун	Г.Содбилэг	192	Хаваржаа	47°14'22.920"	109°4'32.160"
48	Хөлийн нуурын баруун	Ж.Батчулуун	193	Хаваржаа	47°14'12.840"	109°3'5.040"
49	Хөлийн нуур	Ж.Бат-Очир	194	Хаваржаа	47°13'36.840"	109°3'6.840"
50	Хөлийн нуурын баруун	Б.Хасбаатар	195	Хаваржаа	47°13'17.040"	109°5'56.040"
51	Ухаа овоот	Ц.Энхмаа	196	Хаваржаа	47°12'2.160"	109°4'22.080"
52	Ухаа овоот	Г.Хишигсүрэн	197	Хаваржаа	47°11'35.880"	109°4'54.840"
53	Жуулчин	Д.Түмэннаст	198	Хаваржаа	47°11'13.920"	109°5'20.040"
54	Жуулчин	О.Мядагмаа	199	Хаваржаа	47°10'54.120"	109°5'53.160"
55	Жуулчин	Д.Насанбуян	200	Хаваржаа	47°10'5.160"	109°6'0.000"
56	Шар худгийн дугуй	Айлгүй	201	Өвөлжөө	47°8'47.040"	109°5'13.920"
57	Шар худгийн дугуй	Д.Амарсайхан	202	Хаваржаа	47°8'25.080"	109°5'6.000"
58	Бяцхан булаг	Н.Цэндсүрэн	203	Хаваржаа	47°6'30.960"	109°7'50.880"
59	Аваргын голын баруун	Б.Батмөнх	204	Хаваржаа	47°7'24.960"	109°10'35.040"
60	Рашаан ухаа	Д.Гантулга	205	Хаваржаа	47°8'4.920"	109°10'9.120"
61	Нимгэн дэрс	Л.Баасансүрэн	206	Хаваржаа	47°9'15.120"	109°11'36.960"
62	Таван хайласт	Б.Ариунболд	207	Өвөлжөө	47°17'8.880"	109°3'33.840"
63	Бардах	Г.Содбилэг	208	Өвөлжөө	47°16'39.000"	109°2'54.960"
64	Үйзэнт	Б.Машлай	209	Хаваржаа	47°16'14.880"	109°2'35.880"
65	Хавчигийн ганга	П.Хасбаатар	210	Хаваржаа	47°15'47.880"	109°1'50.880"
66	Тангад	Ж.Батсайхан	211	Өвөлжөө	47°15'16.920"	109°1'18.120"
67	Хар өндөр	Б.Өнөрболд	212	Өвөлжөө	47°14'39.840"	109°1'5.880"
68	Байнга	Ж.Бат-Очир	213	Өвөлжөө	47°15'51.840"	109°0'20.160"
69	Мухар хайласт	Д.Гантулга	214	Өвөлжөө	47°16'15.960"	109°0'6.840"
70	Ваандант	Г.Хишигсүрэн	215	Өвөлжөө	47°16'44.040"	108°59'16.080"
71	Дунд булгийн мухар	Ж.Батчулуун	216	Өвөлжөө	47°17'12.840"	109°0'2.880"
72	Дунд булаг	Г.Содбилэг	217	Өвөлжөө	47°17'3.120"	108°59'52.080"
73	Бухын хонд	Айлгүй	218	Өвөлжөө	47°17'56.040"	108°58'36.840"
74	Дончин хүрэн хад	Айлгүй	219	Өвөлжөө	47°18'12.960"	108°58'36.120"
75	Ар хөндлөн	Ж.Жигжээ	220	Өвөлжөө	47°18'38.160"	108°59'6.000"
76	Устын хар бургас	Б.Самданшарав	221	Өвөлжөө	47°23'11.040"	108°56'42.000"
77	Чүтэн тойно	Х.Өнөрсүрэн	222	Өвөлжөө	47°23'2.040"	108°56'53.880"

78	Онхор буйлант	Д.Амарсайхан	224	Өвөлжөө	47°22'53.040"	108°55'51.960"
79	Онхор буйлант	Отгор	225	Өвөлжөө	47°21'12.960"	108°57'15.120"
80	Дээд харзны хушуу	Айлгүй	226	Өвөлжөө	47°20'26.160"	108°57'51.120"
81	Харзны хушуу	П.Хасбаатар	227	Өвөлжөө	47°20'9.960"	108°58'45.840"
82	Үүдэт	М.Шаравдавга	228	Өвөлжөө	47°20'22.920"	108°59'30.120"
83	Хиагийн гозгор	О.Батзориг	229	Өвөлжөө	47°20'58.920"	109°0'11.160"
84	Шар хад	П.Ганболд	230	Өвөлжөө	47°20'43.080"	109°1'22.080"
85	Наймааны өвөлжөө	П.Даваа	231	Өвөлжөө	47°20'26.880"	109°1'50.880"
86	Гурван овоот	Айлгүй	232	Өвөлжөө	47°18'28.080"	109°1'55.920"
87	Хүүш	Айлгүй	233	Өвөлжөө	47°18'14.040"	109°1'59.160"
88	Олон хүнт	Г.Цогтоо	234	Өвөлжөө	47°17'43.080"	109°3'47.880"
89	Билэгтийн хэрсэн	Б.Улаанхүү	235	Өвөлжөө	47°17'57.840"	109°4'14.880"
90			236	Зуслан	47°18'6.120"	109°4'27.120"
91	Худагт	Л.Баясгалан	237	Өвөлжөө	47°18'20.160"	109°4'49.080"
92	Худагт	Ш.Энхбат	238	Өвөлжөө	47°18'47.160"	109°5'8.880"
93	Асгат	Айлгүй	239	Өвөлжөө	47°18'56.880"	109°5'30.840"
94	Асгатын бууц	Б.Чинзориг	240	Өвөлжөө	47°19'6.960"	109°5'49.920"
95	Нарийн хайлантайн хушуу	Ш.Энэбиш	241	Өвөлжөө	47°19'18.120"	109°5'58.920"
96	Сүрэнгийн өвөлжөө	Д.Батням	242	Өвөлжөө	47°19'42.960"	109°6'23.040"
97	Шар хад	Х.Батбаяр	243	Өвөлжөө	47°19'36.840"	109°6'6.840"
98	Өл	Ч.Ган-Ундрал	244	Өвөлжөө	47°20'38.040"	109°4'45.120"
99	Гоёнбуу	Г.Бямбасүрэн	245	Өвөлжөө	47°20'49.920"	109°4'3.000"
100	Үржин	Б.Мөнхзул	246	Өвөлжөө	47°21'52.920"	109°3'27.000"
101	Уугийн шар хад	Айлгүй	247	Өвөлжөө	47°21'39.960"	109°5'12.120"
102	Хажуу худаг	Айлгүй	248	Өвөлжөө	47°21'46.080"	109°6'11.160"
103	Должийн хушуу	Д.Батсүх	249	Өвөлжөө	47°21'24.120"	109°8'6.000"
104	Должийн хушуу	Д.Төмөрбат	250	Өвөлжөө	47°21'37.080"	109°8'13.920"
105	Энгэрийн чулуун хороо	Ч.Ганбаатар	251	Хаваржаа	47°20'42.000"	109°7'17.040"
106	Үст	Ч.Ганбаатар	252	Өвөлжөө	47°20'18.960"	109°7'0.120"
107	Хольцоо	Б.Мөнхзул, Б.Энхбаяр	253	Хаваржаа	47°20'33.000"	109°10'53.040"
108	Даагатын шавх	Б.Пүрэвдорж	254	Өвөлжөө	47°21'57.960"	109°9'15.840"
109	Худгийн толгой	Айлгүй	255	Өвөлжөө	47°22'58.080"	109°10'14.880"
110	Худгийн толгой	О.Батболд	256	Өвөлжөө	47°23'22.920"	109°10'0.120"
111	Шар шовх	Д.Билгүүн	257	Өвөлжөө	47°23'25.080"	109°10'41.160"
112	Худгийн толгойн урд	Б.Батболд	258	Өвөлжөө	47°26'39.840"	109°9'24.120"
113	Дошгин	Айлгүй	259	Өвөлжөө	47°25'42.960"	109°8'45.960"
114	Шаамайн гозгор	Ч.Цэдэнбал	260	Өвөлжөө	47°24'24.120"	109°8'13.920"
115	Ар гэндэн	Ш.Давгабүслүүр, Д.Төгс-Эрдэнэ	261	Өвөлжөө	47°23'52.080"	109°8'26.880"
116	Хавчиг хад	Д.Осноо	262	Өвөлжөө	47°25'30.000"	109°7'32.880"

117	Тагийн ам	Д.Баяраа	263	Өвөлжөө	47°26'8.160"	109°5'21.120"
118	Баавайн шавх	Д.Батдорж	264	Өвөлжөө	47°26'40.920"	109°5'39.840"
119	Бугын хур		265	Өвөлжөө	47°29'57.840"	109°5'49.920"
120	Буга	П.Гантөмөр	266	Өвөлжөө	47°28'57.000"	109°5'18.960"
121	Бугын ар	Д.Амарсайхан	267	Өвөлжөө	47°28'59.160"	109°4'30.000"
122	Буга		268	Өвөлжөө	47°29'9.960"	109°4'4.080"
123	Цант	Б.Энхбаяр	269	Өвөлжөө	47°27'47.880"	109°4'50.880"
124	Дээд намаржаа	Ч.Сарантуяа	270	Өвөлжөө	47°26'20.040"	109°2'53.880"
125	Нурамт	Б.Дамцагдавга	271	Өвөлжөө	47°27'21.960"	109°0'10.080"
126	Цэвэл	Б.Батмөнх	272	Өвөлжөө	47°27'27.000"	108°59'57.840"
127	Салхит	Б.Эрдэнэбат	273	Өвөлжөө	47°26'48.840"	108°59'58.920"
128	Амга	Г.Нармандах	274	Өвөлжөө	47°25'36.120"	108°59'39.840"
129	Шоргоолжингийн ар хөндлөн	П.Ганхуяг	275	Өвөлжөө	47°25'45.840"	108°58'53.040"
130	Тавдай	П.Гантөмөр	276	Өвөлжөө	47°24'33.840"	109°0'54.000"
131	Модотын жалга	П.Ганбаатар	277	Өвөлжөө	47°23'56.040"	109°1'41.160"
132	Шарын гол	Д.Бадарч	278	Өвөлжөө	47°24'38.160"	109°1'37.920"
133	Ваарт	О.Шагдарсүрэн	279	Өвөлжөө	47°25'14.160"	109°1'59.160"
134	Агуйт	Ц.Даваа	280	Өвөлжөө	47°24'1.080"	109°2'52.080"
135	Наваан толгой	П.Ганхуяг	281	Өвөлжөө	47°24'27.000"	109°2'54.960"
136	Гэлэг эмч	Ц.Мөнхбат	282	Өвөлжөө	47°24'7.920"	109°4'41.880"
137	Дун бүрээт	Ш.Энэбиш	283	Өвөлжөө	47°23'53.160"	109°5'54.960"
138	Аваргын голын баруун	Айлгүй	284	Хаваржаа	47°8'29.040"	109°11'17.880"
139	Бүрдний хойд дэнж	Ж.Батсайхан	285	Хаваржаа	47°12'33.120"	109°8'57.840"
140	Худгийн дэрс	Ц.Пүрэвчулуун	286	Хаваржаа	47°11'21.120"	109°15'18.000"
141	Худгийн дэрсний урд	Айлгүй	287	Хаваржаа	47°11'20.040"	109°16'31.080"
142	Хөх чулуу	Айлгүй	288	Өвөлжөө	47°12'43.920"	109°21'11.880"
143	Сүүл өндөр	С.Алтанхуяг	289	Өвөлжөө	47°12'12.960"	109°21'28.080"
144			290	Зуслан	47°29'44.880"	109°7'54.840"
145	Бор толгойн урд	хасах	291	Зуслан	47°12'38.160"	109°10'45.120"
146			292	Зуслан	47°0'41.040"	109°0'48.960"
147	Цагаан нуур	Айлгүй	293	Хаваржаа	47°6'48.960"	109°5'49.920"
148	Цагаан нуур	Б.Батхишиг	294	Хаваржаа	47°6'42.840"	109°6'25.920"
149	Цагаан тохой	Д.Батхүү	295	Хаваржаа	46°59'53.160"	109°1'59.880"
150	Цагаан тохой	Э.Хүрэлсүх	296	Хаваржаа	46°59'52.080"	109°0'32.040"
151	Ёотон хушуу	Ш.Энхтөр	297	Хаваржаа	47°5'47.040"	109°14'38.040"
152	Хүйс толгой	П.Энхбат	298	Хаваржаа	47°4'4.080"	109°15'21.960"
153	Өлийн гээг	Айлгүй	299	Өвөлжөө	47°2'24.000"	109°15'41.040"
154	Банди	Н.Бат-Эрдэнэ	300	Өвөлжөө	47°3'10.080"	109°15'27.000"
155	Хэрээн хадны ам	П.Энхбат	301	Өвөлжөө	47°3'47.160"	109°16'15.960"
156	Ар хушуу	С.Ганхуяг	302	Өвөлжөө	47°4'14.160"	109°16'58.080"
157	Дутуу хушуу	С.Ганбат	303	Өвөлжөө	47°3'59.040"	109°17'27.960"

158	Их хайланты	Д.Лувсанбалдан	304	Өвөлжөө	47°3'37.080"	109°17'52.080"
159	Унангийн хажуу	Ж.Пүрэв	305	Өвөлжөө	47°3'34.920"	109°18'20.160"
160	Хүрэн хад	С.Оосордавга	306	Өвөлжөө	47°2'44.880"	109°18'24.120"
161	Оорцог	Б.Анхболд	307	Өвөлжөө	47°3'18.000"	109°14'35.160"
162	Улаан давааны баруун бууц	Д.Баянжаргал	308	Өвөлжөө	47°2'16.080"	109°18'38.880"
163	Бага өл	Айлгүй	309	Өвөлжөө	47°2'3.840"N	109°20'12.120"
164	Хүрэн хадны хунхуй	Ч.Халтар	310	Өвөлжөө	47°2'30.120"	109°20'30.840"
165	Их хавтгайн дунд бууц	Т.Шинэ-Оргил	311	Өвөлжөө	47°2'44.160"	109°20'52.080"
166	Их хавтгайн зүүн бууц	Н.Балдандорж	312	Өвөлжөө	47°2'53.160"	109°20'56.040"
167	Дуулга	Айлгүй	313	Өвөлжөө	47°1'57.000"	109°20'34.080"
168	Бага хавтгай	Н.Доржпүрэв	314	Өвөлжөө	47°1'42.960"	109°21'24.840"
169	Дандар	Б.Ганбаатар	315	Өвөлжөө	47°1'18.120"	109°20'21.840"
170	Алагийн энгэр	П.Ган-од	316	Өвөлжөө	47°1'3.000"N	109°19'36.120"
171	Үрүү чулуу	Ё.Аюурзана	317	Өвөлжөө	47°0'47.880"	109°19'27.120"
172			318	Зуслан	47°1'14.160"	109°18'29.880"
173	Алтан уулын гээг	Б.Жаргалсайхан	319	Өвөлжөө	47°0'57.960"	109°17'48.120"
174	Гурвалжин	Айлгүй	320	Өвөлжөө	47°1'14.880"	109°17'21.840"
175	Таримал	Ц.Дамдинсүрэн	321	Өвөлжөө	47°1'13.080"	109°16'50.160"
176	Хөх хад	Айлгүй	322	Өвөлжөө	47°1'28.920"	109°16'35.040"
177	Тоонотын эмээлт	Д.Баянбаатар	323	Өвөлжөө	47°0'56.880"	109°16'13.080"
178			324	Зуслан	47°0'19.080"	109°16'51.960"
179	Зүүн хадат	Ж.Оюун-Эрдэнэ	325	Өвөлжөө	47°0'48.960"	109°22'13.080"
180	Улаан өндөр	Д.Сумъяасүх	326	Өвөлжөө	47°0'48.960"	109°22'15.960"
181	Тарвагат	Н.Доржпүрэв	327	Хаваржаа	47°0'47.160"	109°22'50.880"
182	Уушиг	Д.Амарзаяа	328	Өвөлжөө	47°3'25.920"	109°23'12.840"
183	Хөх хадны зүүн бууц	Д.Амарзаяа	329	Өвөлжөө	47°5'4.920"N	109°22'32.880"
184	Хөх хад	Л.Доржпүрэв	330	Өвөлжөө	47°5'2.040"N	109°22'22.080"
185	Бага уулын ил энгэр	Д.Чулуунбаатар	331	Өвөлжөө	47°4'45.120"	109°21'27.000"
186	Ил энгэрийн дунд бууц	Айлгүй	332	Өвөлжөө	47°4'44.040"	109°21'19.080"
187	Ил энгэрийн бууц	Айлгүй	333	Өвөлжөө	47°4'26.040"	109°21'6.120"
188	Гэр чулуу	Ц.Болдбаатар	334	Өвөлжөө	47°0'51.840"	109°18'29.880"
189	Бага уулын чихэн	Ч.Дэмчигдорж	335	Өвөлжөө	47°4'41.880"	109°20'51.000"
190	Хүүш	Ч.Баяндүүрэн	336	Өвөлжөө	47°5'22.920"	109°20'51.000"
191	Гээгийн ус	Айлгүй	337	Хаваржаа	47°5'58.920"	109°20'48.120"
192	Алагийн өвөлжөө	О.Дондог	338	Хаваржаа	47°6'37.080"	109°21'30.960"
193	Шагай	Ж.Пүрэв	339	Хаваржаа	47°6'25.920"	109°20'3.120"
194	Шагай	Д.Лувсанбалдан	340	Хаваржаа	47°6'51.840"	109°20'8.880"
195	Муу шандны дээд	Д.Ганбаатар	341	Хаваржаа	47°7'31.080"	109°19'40.080"
196	Муу шандны доод	Н.Оюунчимэг	342	Хаваржаа	47°7'5.160"	109°19'13.080"

197	Адагийн ханан	Б.Анхбилэг	343	Өвөлжөө	47°6'25.920"	109°18'1.080"
198	Бурхантын толгод	Айлгүй	344	Хаваржаа	47°6'42.840"	109°15'29.880"
199	Бурхантын толгод		345	Хаваржаа	47°6'39.960"	109°15'12.960"
200	Өлзийт	С.Оосордавга	346	Хаваржаа	47°7'41.160"	109°14'34.080"
201	Дэрст	Б.Пүрэвжав	347	Хаваржаа	47°7'49.080"	109°15'23.040"
202	Дарцагт	Ц.Хурцбаатар	348	Өвөлжөө	47°9'11.160"	109°14'30.840"
203	Худгийн дэрс	Ц.Пүрэвчулуун	349	Хаваржаа	47°12'2.160"	109°13'53.040"
204	Ээрдэгийн энгэр	Айлгүй	350	Хаваржаа	47°10'45.840"	109°15'38.880"
205	Овоо яст	Ш.Энхтөр	351	Өвөлжөө	47°9'52.920"	109°17'12.840"
206	Эхэн ханан	Т.Долгорсүрэн	353	Өвөлжөө	47°8'24.000"	109°18'11.880"
207	Эргэн ус	С.Оосордавга	354	Өвөлжөө	47°8'42.000"	109°20'6.000"
208	Мөөгийн цагаан толгой	Айлгүй	356	Хаваржаа	47°5'7.080"	109°20'29.040"
209	Өвөр дугуй	Н.Машбаяр	358	Өвөлжөө	47°9'29.880"	109°20'35.880"
210	Хушуун бууц	Ш.Энхбат	360	Өвөлжөө	47°9'41.040"	109°19'37.920"
211	Хушуун бууц	Айлгүй	362	Өвөлжөө	47°9'38.880"	109°18'42.840"
212	Элст ам	Э.Болор-Эрдэнэ	364	Хаваржаа	46°59'6.000"	109°0'34.920"
213	Ваарт	Айлгүй	366	Өвөлжөө	47°11'42.000"	109°18'38.880"
214	Билүүт	Д.Дэлгэр	368	Өвөлжөө	47°12'33.120"	109°20'36.960"
215	Хадат	Айлгүй	370	Өвөлжөө	47°13'23.880"	109°19'35.040"
216	Хөх чулууны энгэр	Д.Тунамал-Эрдэнэ	372	Өвөлжөө	47°14'56.040"	109°20'45.960"
217	Үзүүр үнхэлцэг	Б.Аахүү	374	Зуслан	47°10'57.000"	108°59'0.960"
218	Овоот толгой	Д.Санжааням	376	Хаваржаа	47°15'48.960"	109°19'54.120"
219	Холбоо толгой	Д.Пүрэвдагва	378	Хаваржаа	47°16'0.120"	109°20'39.120"
220	Элстийн шургуулага	Ж.Цагаанхүү	380	Хаваржаа	47°15'43.920"	109°24'20.880"
221	Улаан толгой	Ж.Сумхүү	382	Хаваржаа	47°13'35.040"	109°24'45.000"
222	Өвөр дугуй	Ж.Цагаанхүү	384	Өвөлжөө	47°12'59.040"	109°24'12.960"
223	Сэрхэн	Ж.Сумхүү	386	Өвөлжөө	47°12'11.880"	109°21'38.160"
224	Шовх	Айлгүй	388	Өвөлжөө	47°13'55.920"	109°20'53.160"
225	Хар өндөр	Айлгүй	390	Өвөлжөө	47°14'3.120"	109°21'54.000"
226	Бага хадат	Д.Санжааням	392	Өвөлжөө	47°14'25.080"	109°22'32.880"
227	Их хадат	Д.Энхтуяа	394	Хаваржаа	47°14'33.000"	109°23'29.040"
228	Элстий	Д.Дэлгэр	396	Хаваржаа	47°15'30.960"	109°23'12.840"
229	Бяцхан хадат	Д.Энхтуяа	398	Хаваржаа	47°13'45.120"	109°23'54.960"
230			399	Зуслан	47°28'10.920"	108°29'49.920"
231	Баян цогт	Д.Энхтуяа	400	Өвөлжөө	47°12'24.840"	109°25'55.920"
232	Шар хонхор	А.Занданбал	402	Хаваржаа	47°11'42.000"	109°27'38.160"
233	Цагаан чулуут	А.Занданбал	404	Өвөлжөө	47°11'21.840"	109°25'12.000"
234	Олон овоо	Ц.Нямсамбуу	406	Өвөлжөө	47°11'53.880"	109°23'25.080"
235	Ханан	Ц.Нямсамбуу	408	Өвөлжөө	47°11'26.160"	109°21'51.840"
236	Мухарын бууц	Айлгүй	410	Өвөлжөө	47°11'24.000"	109°21'37.080"
237			412	Зуслан	47°10'54.120"	109°21'41.040"

238	Хярын бууц	Д.Цогтбаатар	414	Өвөлжөө	47°10'48.000"	109°22'41.880"
239	Майхан	Н.Энхболд	416	Өвөлжөө	47°10'59.880"	109°23'30.840"
240	Хүрээгийн ар	Д.Цогтбаатар	418	Өвөлжөө	47°10'17.040"	109°24'20.160"
241	Мөрийн өвөлжөө	Д.Энхтөр	420	Өвөлжөө	47°9'51.120"	109°23'0.960"
242			422	Зуслан	47°10'1.920"	109°21'51.840"
243	Булаг	Л.Намхайдагва	423	Өвөлжөө	47°8'24.000"	109°21'48.960"
244	Булаг	Айлгүй	424	Өвөлжөө	47°7'48.000"	109°21'29.880"
245	Даргиа	Айлгүй	426	Хаваржаа	47°7'30.000"	109°21'2.880"
246	Булгийн цагаан өндөр	Д.Баясгалан	428	Өвөлжөө	47°7'27.840"	109°22'41.160"
247	Ганган бууц	Айлгүй	430	Өвөлжөө	47°7'32.160"	109°22'59.880"
248	Давхарын энгэр	М.Төрмөнх	432	Өвөлжөө	47°8'3.120"	109°23'52.080"
249	Давхарын ихэр	Ц.Хүрэлбаатар	434	Өвөлжөө	47°8'3.120"	109°24'6.840"
250	Хүрээгийн баруун бууц	М.Мөнхбат	436	Өвөлжөө	47°8'40.920"	109°23'26.160"
251	Хүрээгийн дунд бууц	Э.Булганбаяр	438	Хаваржаа	47°8'56.040"	109°23'58.920"
252	Хүрээгийн зүүн бууц	Э.Алтангэрэл	440	Хаваржаа	47°9'5.040"	109°24'28.080"
253	Ухаа шонх	Айлгүй	442	Өвөлжөө	47°8'25.080"	109°25'37.920"
254	Хаяа дэрс	М.Мөнхбат	444	Хаваржаа	47°8'48.840"	109°30'5.040"
255	Хаяа дэрс	Айлгүй	446	Хаваржаа	47°8'54.960"	109°30'27.000"
256	Хаяа дэрс	М.Цогтбаатар	448	Хаваржаа	47°8'35.160"	109°30'43.920"
257	Наян наст	Х.Энхтөр	450	Өвөлжөө	47°11'42.000"	108°58'18.840"
258	Баянмөнхийн ар	Б.Ганчулуун	452	Өвөлжөө	47°12'7.920"	108°57'38.880"
259	Хаяа дэрс	Айлгүй	453	Хаваржаа	47°7'46.920"	109°30'24.840"
260	Салхит	М.Адьяажав	454	Өвөлжөө	47°6'21.960"	109°26'44.160"
261	Улаан өндрийн зүүн бууц	О.Должин	455	Өвөлжөө	47°4'55.920"	109°27'57.960"
262	Улаан өндөр	М.Дагдан	456	Өвөлжөө	47°4'50.160"	109°26'54.960"
263	Ацаагийн хад	Д.Сумъяасүх	457	Өвөлжөө	47°4'31.080"	109°25'9.840"
264	Хаяа худаг	М.Адьяажав	458	Хаваржаа	46°58'5.160"	109°27'0.000"
265	Өндөр мануулт	Айлгүй	459	Өвөлжөө	47°13'4.080"	108°57'37.080"
266	Мануулт	М.Сүхболд	461	Өвөлжөө	47°12'51.120"	108°57'2.160"
267	Мурий дарам	Б.Мягмаржав	463	Өвөлжөө	47°12'29.880"	108°55'58.080"
268	Олон овоо	Г.Баатарцогт	465	Өвөлжөө	47°12'56.880"	108°55'28.920"
269	Дашгай	М.Нарандэлгэр	467	Өвөлжөө	47°12'25.920"	108°54'52.920"
270	Ишгэн толгой	Д.Чулуунбаатар	469	Хаваржаа	46°57'57.960"	109°25'41.160"
271	Хөшөөн бууц	Ч.Цэрэннадмид	471	Хаваржаа	46°58'13.080"	109°25'19.920"
272	Цагаан шанд	Д.Амарзаяа	473	Хаваржаа	46°58'35.040"	109°24'41.040"
273	Хаяа худаг	Л.Доржпүрэв	475	Хаваржаа	46°58'15.960"	109°23'49.920"
274	Хаяа худаг	Н.Доржпүрэв	476	Хаваржаа	46°58'18.840"	109°22'59.880"
275	Хаяа худаг	Айлгүй	477	Хаваржаа	46°58'18.840"	109°22'42.960"
276	Хаяа худаг	Т.Шинэ-Оргил	478	Хаваржаа	46°58'13.080"	109°22'27.840"
277	Бугын хүр	П.Ган-од	479	Хаваржаа	46°58'15.960"	109°21'47.160"

278	Бугын хүр	Ж.Оюун-Эрдэнэ	480	Хаваржаа	46°58'19.920"	109°20'33.000"
279	Бугын хүр	Ц.Болдбаатар	481	Хаваржаа	46°58'26.040"	109°20'7.080"
280	Бугын хүр	Б.Ганбаатар	482	Хаваржаа	46°58'26.040"	109°19'21.000"
281	Хэрлэнгийн тохой	Б.Ганбаатар	483	Хаваржаа	46°57'9.000"	109°19'14.160"
282	Бугын хүр	Ё.Аюурзана	484	Хаваржаа	46°58'23.160"	109°18'30.960"
283	Хашаатын өвөр	Ч.Баяндүүрэн	485	Хаваржаа	46°58'28.920"	109°17'18.960"
284	Халгайтын хушуу	С.Ганбат	486	Хаваржаа	46°58'23.160"	109°16'41.160"
285	Ихэр шанд	С.Ганхуяг	487	Хаваржаа	46°58'51.960"	109°15'32.040"
286	Ихэр шандны дээд	С.Ганзориг	488	Хаваржаа	46°59'3.120"	109°15'14.040"
287	Подон хүр	Д.Баянбаатар	489	Хаваржаа	46°59'17.880"	109°14'38.040"
288	Тоонотын хүр	Д.Эрдэнэбат	490	Хаваржаа	46°59'21.840"	109°13'58.080"
289	Тоонотын хүр	У.Алтансүх	491	Хаваржаа	46°59'35.880"	109°13'15.960"
290	Подон хүр	У.Алтанцоож	492	Хаваржаа	46°59'42.000"	109°12'42.120"
291	Подон хүр	Ц.Дамдинсүрэн	493	Хаваржаа	46°59'54.960"	109°12'1.080"
292	Подон хүр	Э.Алтангэрэл	494	Хаваржаа	47°0'11.880"	109°11'4.920"
293	Тоонотын хүрэн хад	У.Алтансүх	495	Өвөлжөө	47°1'12.000"	109°15'7.920"
294	Улаан толгой	У.Оюунгэрэл	496	Өвөлжөө	47°1'17.040"	109°14'30.840"
295	Агуйт	У.Алтанцоож	497	Өвөлжөө	47°1'48.000"	109°13'51.960"
296	Буян өлзийт	У.Алтангэрэл	498	Өвөлжөө	47°1'44.040"	109°13'23.880"
297	Хадат	Айлгүй	499	Хаваржаа	47°1'57.000"	109°11'49.920"
298	Үзүүр хар толгой	О.Дондог	500	Хаваржаа	47°0'59.040"	109°10'0.840"
299	Цагаан эрэг	Б.Жаргалсайхан	501	Хаваржаа	47°0'29.160"	109°10'28.920"
300	Цагаан эрэг	У.Алтангэрэл	502	Хаваржаа	47°0'45.000"	109°9'7.920"
301	Аваргын боон	Л.Ганбат	503	Хаваржаа	47°0'51.840"	109°8'31.920"
302	Хүйс толгой	У.Алтанцоож	504	Хаваржаа	47°1'36.120"	109°9'11.160"
303	Цавын үзүүр	Л.Нямхайдавга	505	Хаваржаа	47°2'52.080"	109°9'43.920"
304	Чулуут ухаа	У.Оюунгэрэл	506	Хаваржаа	47°3'39.960"	109°10'37.920"
305	Шандан амны баруун	Айлгүй	507	Хаваржаа	47°4'15.960"	109°11'17.880"
306	Шандан амны зүүн	Н.Бат-Эрдэнэ	508	Хаваржаа	47°4'27.840"	109°11'16.080"
307	Аман хужир	Н.Машбаяр	509	Хаваржаа	47°4'45.840"	109°10'50.160"
308	Позойн хонхор	Н.Хэрлэнчимэг	510	Хаваржаа	47°5'53.160"	109°12'59.040"
309	Дарцагтын баруун суга	Ц.Хурцбаатар	511	Хаваржаа	47°6'30.960"	109°14'57.840"
310	Цэнхэрийн гол		512	Хаваржаа	47°13'46.920"	109°26'3.120"
311	Хэрлэн гол	Айлгүй	513	Хаваржаа	46°57'37.080"	109°18'15.120"
312	Аваргын гол	Айлгүй	514	Хаваржаа	47°4'28.920"	109°9'29.880"
313	Уулын ар	Айлгүй	515	Хаваржаа	47°4'32.160"	109°15'18.000"
314	Болд	Ч.Энх-Амгалан	516	Өвөлжөө	47°11'57.840"	108°55'8.040"
315	Онгорой	Айлгүй	517	Өвөлжөө	47°11'39.840"	108°56'9.960"
316	Ядам хиа	Э.Хүрэлсүх	518	Өвөлжөө	47°11'15.000"	108°55'27.840"
317	Ухаа овоот	Э.Төрбат	519	Хаваржаа	47°12'2.160"	109°4'23.160"
318	Уст	Т.Балжинням	520	Хаваржаа	47°10'54.120"	109°5'53.160"

319	Шар худаг	Айлгүй	521	Хаваржаа	47°8'47.040"	109°5'13.920"
320	Хөх эрэг	Айлгүй	522	Хаваржаа	47°7'22.080"	109°7'6.960"
321	Цагаан нуур	Г.Баярмагнай	523	Хаваржаа	47°7'21.000"	109°6'20.160"
322	Хөшөөний дэрс	Н.Дугарсүрэн	525	Хаваржаа	47°5'35.160"	109°9'27.000"
323	Гурван дов	Н.Дагвадорж	526	Хаваржаа	47°3'6.120"	109°6'42.840"
324	Аваргын боон	Ж.Жигжээ	527	Хаваржаа	47°1'19.920"	109°6'51.120"
325	Аваргын боон	Х.Энхтөр	528	Хаваржаа	47°1'22.080"	109°5'57.120"
326	Доод хушууны дэрс	Ж.Жигжээ	529	Хаваржаа	47°1'24.960"	109°5'16.080"
327	Доод хушууны дэрс	Б.Ганпүрэв	530	Хаваржаа	47°1'27.120"	109°4'33.960"
328	Дунд дэрс	Б.Ганчулуун	531	Хаваржаа	47°1'4.080"	109°3'36.000"
329	Замагтын шорвог	Б.Эрдэнэтунгалаг	532	Хаваржаа	47°2'29.040"	109°4'27.120"
330	Замагтын шорвог	Айлгүй	533	Хаваржаа	47°2'22.920"	109°1'40.080"
331	Доод хушуу	Б.Аахүү	534	Хаваржаа	47°1'3.000"	109°0'54.000"
332	Хушуу дэрс	Г.Болд	535	Хаваржаа	47°1'9.840"	109°1'32.880"
333	Хушуу дэрс	Н.Баасандагва	536	Хаваржаа	47°1'8.040"	109°2'16.080"
334	Хар усны боон	Ш.Дугаржав	537	Хаваржаа	47°0'28.080"	109°2'53.160"
335	Хар усны дотор	Айлгүй	539	Хаваржаа	47°0'9.000"	109°3'19.080"
336	Элст ам	Э.Болор-Эрдэнэ	541	Хаваржаа	46°59'13.920"	109°2'0.960"
337	Элст ам	Г.Цэгмэд	543	Хаваржаа	46°59'26.880"	109°0'38.160"
338	Хөдөө бүрд	Г.Лхагважав	545	Хаваржаа	46°59'26.160"	108°59'43.080"
339	Хөдөө бүрд	Б.Баатардагва	547	Хаваржаа	46°59'8.880"	108°59'9.960"
340	Хамар ламын дэрс	Г.Амаржаргал	548	Хаваржаа	46°59'8.880"	108°58'1.920"
341	Хэрлэнгийн тохой	Д.Мөнхсайхан	549	Хаваржаа	46°58'59.880"	108°57'2.880"
342	Улаан булш	Л.Шагдарсүрэн	550	Хаваржаа	46°59'12.840"	108°54'56.880"
343	Сүж баруун духан	Т.Чимэдорж	551	Хаваржаа	47°10'26.040"	109°11'24.000"
344	Сүж	Г.Баатарцогт	553	Хаваржаа	47°7'9.840"	109°1'0.840"
345	Сүжийн баруун	Л.Жагдагсүрэн	555	Хаваржаа	47°6'59.040"	109°0'48.960"
346	Хулгар	Л.Баатар	556	Хаваржаа	47°6'21.960"	109°2'8.880"
347	Доод хөшөө	Д.Батхүү	557	Хаваржаа	47°0'48.960"	109°0'12.960"
348	Доод хөшөө	Д.Батжаргал	559	Хаваржаа	47°0'47.160"	108°59'39.840"
349	Буянт	Ө.Балдандугар	560	Хаваржаа	47°0'56.880"	108°58'45.840"
350	Хар усны хөшөө	Ө.Дугарсүрэн	561	Хаваржаа	47°1'22.080"	108°57'12.960"
351	Хар усны хөшөө	Ө.Оюунтуяа	562	Хаваржаа	47°1'35.040"	108°56'42.000"
352	Дээд хөшөө	Б.Цогжавхлан	563	Хаваржаа	47°1'36.840"	108°55'23.880"
353	Жижиг гүүр	Ч.Энх-Амгалан	564	Хаваржаа	47°1'48.000"	108°54'24.120"
354	Зэгэст	Д.Батсайхан	565	Хаваржаа	47°2'26.160"	108°53'12.120"
355	Хувилын дэрс	М.Нарандэлгэр	566	Хаваржаа	47°3'9.000"	108°52'36.840"
356	Мандал толгой	Айлгүй	567	Хаваржаа	47°3'28.080"	108°52'36.840"
357	Эрдэнэ толгой	О.Эрдэнэмөнх	568	Хаваржаа	47°3'20.160"	108°52'4.080"
358	Мандлын дэрс	Э.Амгаланбаяр	569	Хаваржаа	47°3'11.160"	108°51'18.000"
359	Нарийн ам	Ч.Адъяасүрэн	570	Хаваржаа	47°4'0.120"	108°50'52.080"
360	Ар гацаа	С.Амарсайхан	571	Хаваржаа	47°3'7.920"	108°50'24.000"
361	Долоодын эрүү	Ч.Амарсайхан	572	Хаваржаа	47°3'24.840"	108°48'54.000"

362	Сүүлийн энгэр	Ц.Чинзоригт	573	Хаваржаа	47°4'27.120"	108°49'3.000"
363	Сүүлийн энгэр	Ч.Амарбаяр	574	Хаваржаа	47°4'27.120"	108°49'3.000"
364	Чулуун хороо	Ч.Пүрэвдорж	575	Хаваржаа	47°1'55.920"	108°47'26.880"
365	Бага ишгэн	Ж.Оюунбаатар	576	Хаваржаа	47°2'53.160"	108°45'34.920"
366	Их ишгэн	Т.Батцэнгэл	577	Хаваржаа	47°3'54.000"	108°44'42.000"
367	Ар булан	Д.Бямбажав	578	Хаваржаа	47°5'12.120"	108°46'3.000"
368	Ар нүхэн	З.Батсайхан	579	Хаваржаа	47°4'57.000"	108°46'46.920"
369	Нүхэн	З.Хишигжаргал	580	Хаваржаа	47°4'45.120"	108°47'16.080"
370	Жимгэр	Б.Төвшинтөгс	581	Хаваржаа	47°6'3.960"	108°47'11.040"
371	Дарам		582	Намаржаа	47°5'49.920"	108°49'36.840"
372	Ихэр дарам		583	Намаржаа	47°5'48.840"	108°50'35.160"
373	Салхитын чихэн	Айлгүй	584	Хаваржаа	47°7'0.120"	108°51'29.160"
374	Салхитын дэндгэр	Ч.Адьяахүү	585	Хаваржаа	47°7'23.160"	108°51'47.160"
375	Хэвтээ	Д.Батжаргал	586	Хаваржаа	47°5'44.160"	108°53'38.040"
376	Хоорондын толгой	Айлгүй	587	Хаваржаа	47°6'19.080"	108°55'6.960"
377	Худгийн толгод	С.Одбаатар	588	Хаваржаа	47°6'10.080"	108°55'45.120"
378	Бэлх	Т.Дагвадорж	589	Хаваржаа	47°6'27.000"	108°55'27.840"
379	Бурхан толгой	Айлгүй	590	Өвөлжөө	47°7'21.000"	108°55'0.120"
380	Сүндэв	Д.Баттөгөлдөр	591	Өвөлжөө	47°15'50.040"	108°54'46.080"
381	Иш жанцан	Чунаг	592	Өвөлжөө	47°16'50.880"	108°54'46.080"
382	Бөөгийн хушуу	Айлгүй	593	Өвөлжөө	47°17'30.120"	108°54'51.120"
383	Буурал	Н.Дагвадорж	594	Өвөлжөө	47°18'12.960"	108°53'36.960"
384	Бууралын хүрэн хад	Ц.Рэнцэндулам	595	Өвөлжөө	47°18'20.880"	108°53'17.160"
385	Шуурхарын хад	Г.Баярмагнай	596	Өвөлжөө	47°18'30.960"	108°54'6.840"
386	Таримал	Т.Балжинням	597	Өвөлжөө	47°19'51.960"	108°53'52.080"
387	Агьтын хушуу	Отор	598	Өвөлжөө	47°20'24.000"	108°52'57.000"
388	Молор	Отор	599	Өвөлжөө	47°21'33.840"	108°51'29.160"
389	Бурхант	Отор	600	Өвөлжөө	47°22'6.960"	108°50'39.840"
390	Амгалан даваа	Отор	601	Өвөлжөө	47°23'4.920"	108°49'49.080"
391	Очиртын хөх хад	Б.Цогжавхлан	602	Өвөлжөө	47°23'54.960"	108°50'43.080"
392	Очирт	Отор	603	Өвөлжөө	47°24'33.840"	108°50'39.840"
393	Очиртын хөх хад	Отор	604	Өвөлжөө	47°24'37.080"	108°50'26.160"
394	Ээрдэгийн ханан	Отор	609	Өвөлжөө	47°26'27.960"	108°52'13.080"
395	Барчин	Отор	610	Өвөлжөө	47°25'17.040"	108°53'15.000"
396	Барчин	Отор	611	Өвөлжөө	47°25'14.880"	108°53'17.160"
397	Хавцал	Отор	612	Өвөлжөө	47°24'29.160"	108°52'9.840"
398	Тарвагатайн хавцал	О.Эрдэнэмөнх	613	Өвөлжөө	47°20'53.160"	108°52'50.880"
399	Үүдэт	Айлгүй	614	Өвөлжөө	47°20'42.000"	108°53'0.960"
400	Тарвагатайн хэрсэн	Г.Дамдин	615	Өвөлжөө	47°20'15.000"	108°53'47.040"
401	Тарвагтай	Д.Батжаргал	616	Өвөлжөө	47°20'12.120"	108°54'3.960"
402	Тарвагатайн жалга	З.Батсайхан	617	Өвөлжөө	47°19'57.000"	108°54'15.120"
403	Нявд	Э.Төрбат	618	Өвөлжөө	47°18'54.000"	108°54'29.880"
404	Наян наст	Айлгүй	619	Өвөлжөө	47°11'24.000"	109°0'16.920"

405	Ханхар	Айлгүй	620	Өвөлжөө	47°12'25.920"	108°59'26.880"
406	Энгэр шанд	Э.Болор-Эрдэнэ	621	Өвөлжөө	47°12'46.080"	109°0'15.120"
407	Дунд үнхэлцэг	Д.Ууганбаяр	622	Өвөлжөө	47°14'18.960"	108°59'38.040"
408	Асгат	Айлгүй	624	Өвөлжөө	47°14'22.920"	108°57'47.880"
409	Өлийн худаг	Б.Түвшинтөгс	625	Өвөлжөө	47°14'22.920"	108°57'47.880"
410	Өлийн худаг /завсар/	Т.Батцэнгэл	626	Өвөлжөө	47°14'49.920"	108°57'25.920"
411	Орзой	Г.Цогзолмаа	627	Өвөлжөө	47°15'14.040"	108°56'13.920"
412	Жороогийн дугуй	Айлгүй	628	Өвөлжөө	47°16'59.880"	108°56'57.840"
413	Жороо	Ц.Амаржаргал	629	Өвөлжөө	47°17'2.040"	108°56'53.880"
414	Намжил дарга	Айлгүй	630	Өвөлжөө	47°16'59.160"	108°56'17.160"
415	Борход	Г.Лхагважав	631	Өвөлжөө	47°17'21.120"	108°56'7.080"
416	Хажуу худаг	Г.Болд	632	Өвөлжөө	47°18'15.840"	108°55'41.160"
417	Даа ламын өвдөг	Х.Алтангэрэл	633	Өвөлжөө	47°18'33.840"	108°55'32.160"
418	Даа лам	Л.Баатар	634	Өвөлжөө	47°18'52.920"	108°55'14.880"
419	Хэрсэн	Г.Лхагвасүрэн	635	Өвөлжөө	47°14'21.120"	108°54'42.840"
420	Улаан энгэр	Л.Жагдагсүрэн	636	Өвөлжөө	47°14'17.160"	108°54'16.920"
421	Хөтөл	Ч.Содномбилэг	637	Өвөлжөө	47°14'8.160"	108°54'25.920"
422	Нисэх	Айлгүй	638	Өвөлжөө	47°13'59.160"	108°53'12.120"
423	Өндөр улаан	Айлгүй	639	Өвөлжөө	47°13'45.840"	108°52'27.120"
424	Халтар	С.Амарсайхан	640	Өвөлжөө	47°13'22.080"	108°52'32.880"
425	Сэртэн	О.Эрдэнэмөнх	641	Өвөлжөө	47°12'11.880"	108°53'11.040"
426	Майхант	Ц.Амарбаяр	642	Өвөлжөө	47°11'12.840"	108°52'57.000"
427	Далт	Айлгүй	643	Өвөлжөө	47°10'50.160"	108°52'15.960"
428	Хөшөө	Айлгүй	644	Өвөлжөө	47°10'42.960"	108°51'12.960"
429	Уушийн хад	Айлгүй	645	Өвөлжөө	47°10'5.160"	108°50'26.880"
430	Жалгийн бууц	Ц.Чинзоригт	646	Өвөлжөө	47°9'48.960"	108°50'42.000"
431	Хуягтын үүдэт	Ц.Нямлхагва	647	Өвөлжөө	47°9'2.880"	108°49'42.960"
432	Өндөр толгой	Айлгүй	648	Өвөлжөө	47°9'6.120"	108°49'10.920"
433	Ацын бууц	Айлгүй	649	Өвөлжөө	47°8'40.920"	108°49'9.840"
434	Нөөлөгт	З.Батсайхан	650	Өвөлжөө	47°8'38.040"	108°50'39.120"
435	Энгэр толгой	Айлгүй	651	Өвөлжөө	47°8'29.040"	108°51'20.880"
436	Оройн цагаан толгой	Г.Өнөрболд	652	Өвөлжөө	47°9'15.120"	108°53'15.000"
437	Хүйс	Л.Шагдарсүрэн	653	Өвөлжөө	47°9'15.120"	108°53'15.000"
438	Гээзгийн цагаан толгой	Б.Цогнэмэх	654	Өвөлжөө	47°9'55.080"	108°53'51.000"
439	Цагаан хушуу	Ө.Оюунтуяа	655	Өвөлжөө	47°9'28.080"	108°55'23.160"
440	Баянцогт	Ө.Балдандугар	656	Өвөлжөө	47°9'0.000"	108°55'12.000"
441	Ханангийн дугуй	Г.Ганхүлэг	657	Өвөлжөө	47°8'3.840"	108°55'33.960"
442	Дунд ханан	Айлгүй	658	Өвөлжөө	47°7'55.920"	108°55'35.040"
443	Ханангийн шуургай	Б.Энх-Амгалан	659	Өвөлжөө	47°7'46.920"	108°55'33.960"
444	Ташир	Г.Баярсайхан	660	Өвөлжөө	47°9'55.080"	108°57'42.120"
445	Өртөө	Б.Ганпүрэв	661	Өвөлжөө	47°10'14.880"	108°58'27.840"

446	Баянмөнх	Айлгүй	662	Өвөлжөө	47°11'17.160"	108°58'5.160"
447	Булшт	Айлгүй	663	Өвөлжөө	47°10'57.000"	108°57'33.840"
448	Туранхай	Л.Амарбаатар	664	Өвөлжөө	47°10'36.840"	108°56'53.160"
449	Тухан	С.Одбаатар	665	Өвөлжөө	47°10'14.160"	108°56'42.000"
450	Унзад	Айлгүй	666	Өвөлжөө	47°10'15.960"	108°55'45.120"
451	Лайзан	Айлгүй	667	Өвөлжөө	47°10'28.920"	108°55'26.040"
452	Бөгтөр хээр	Д.Батбилэг	668	Өвөлжөө	47°10'46.920"	108°55'37.920"
453	Дамдинхүү	Т.Дагвадорж	669	Өвөлжөө	47°11'2.040"	108°55'33.960"
454	Цэнхэр усны эх	О.Батсүх	671	Өвөлжөө	47°30'5.040"	108°53'44.160"
455	Зүүн соёот	Р.Батаа	672	Өвөлжөө	47°31'36.840"	108°55'14.880"
456	Баруун соёот	Р.Эрдэнэчулуун	673	Өвөлжөө	47°32'15.000"	108°57'42.120"
457	Мөнгөнхонд	Р.Бямбабат	674	Өвөлжөө	47°32'44.880"	108°59'9.960"
458	Шивэр	М.Батаа	675	Өвөлжөө	47°33'29.160"	109°3'37.080"
459	Худгийн толгой	Г.Сампил	676	Өвөлжөө	47°23'24.000"	109°9'47.880"
460	Шар шовх	Ш.Энхбат	677	Өвөлжөө	47°23'26.880"	109°10'45.840"
461	Дошгин	С.Өнөржаргал	678	Өвөлжөө	47°25'48.000"	109°8'39.840"
462	Хүүш	С.Мөнхтөр	679	Өвөлжөө	47°26'44.880"	109°9'39.960"
463	Бургаст	Д.Жанчив	680	Өвөлжөө	47°27'30.960"	109°9'41.040"
464	Наран хүүш	Ц.Алтасүх	681	Өвөлжөө	47°28'32.880"	109°8'12.120"
465	Хотлын хөх ханан	С.Дарханбаатар	682	Өвөлжөө	47°29'39.840"	109°8'34.080"
466	Улиаст мухар	Ш.Ганбат	683	Өвөлжөө	47°29'56.040"	109°7'36.120"
467	Буга	О.Дамдинжав	684	Өвөлжөө	47°29'3.120"	109°5'12.840"
468	Элст гозгор	Г.Гүндэгмаа	685	Өвөлжөө	47°30'0.000"	109°5'53.160"
469	Таван хушт	Д.Шагайхүү	686	Өвөлжөө	47°30'56.160"	109°6'6.840"
470	Өвөр хайлантай баруун бууц	Г.Цамба	687	Өвөлжөө	47°33'30.960"	109°3'9.000"
471	Өвөр хайлантай зүүн бууц	Л.Батсайхан	688	Өвөлжөө	47°33'32.040"	109°3'33.840"
472	Бугын хажуу	Д.Болд	689	Өвөлжөө	47°28'37.920"	109°5'42.000"
473	Тагийн улаан чулуу	Г.Эрдэнэбаатар	690	Өвөлжөө	47°31'45.840"	109°4'54.840"
474	Хөх хангай	Ц.Ягаанцэцэг	691	Өвөлжөө	47°31'28.920"	109°5'53.160"
475	Асгат	Г.Эрдэнэбаяр	692	Өвөлжөө	47°32'48.840"	109°2'51.000"
476	Бугын нүхэн	Д.Ганчулуун	693	Өвөлжөө	47°28'59.880"	109°6'38.160"
477	Бичигтийн дунд	Отор	855	Өвөлжөө	47°29'22.920"	108°49'3.000"
478	Нохой хуцдаг	Отор	856	Өвөлжөө	47°29'43.080"	108°48'47.880"
479	Асганы эх		857	Өвөлжөө	47°35'40.920"	108°57'45.000"
480	Дундатын эх		858	Өвөлжөө	47°36'52.920"	108°55'54.120"
481	Ягааны эх	Лха.Батбаяр	859	Өвөлжөө	47°21'15.120"	108°46'18.120"
482	Их гомбо	Л.Батбаатар	860	Өвөлжөө	47°17'12.840"	108°50'26.160"
483	Уушгийн хүр	Б.Ваанчиг	861	Хаваржаа	47°17'53.880"	108°36'14.040"
484	Бугын хүр	В.Жамсран	862	Хаваржаа	47°17'36.960"	108°36'38.880"
485	Уушгийн хүр	Э.Түвшинжаргал	863	Хаваржаа	47°17'7.080"	108°37'15.960"
486	Бугын хүр	Ю.Баянбат	864	Хаваржаа	47°16'32.880"	108°38'6.000"

487	Бугын хүр	М.Хадбаатар	865	Хаваржаа	47°16'5.880"	108°38'51.000"
488	Бугын хүр	Ш.Мөнхбаяр	866	Хаваржаа	47°15'36.000"	108°39'2.160"
489	Бугын хүр	Д.Мөнхтөмөр	867	Хаваржаа	47°14'47.040"	108°39'39.960"
490	Өндөр довийн дэрс	Г.Бат-Очир	868	Хаваржаа	47°14'30.840"	108°40'36.840"
491	Цэндбандийн дэрс	Г.Бат-Очир	869	Хаваржаа	47°14'15.000"	108°40'54.120"
492	Сувраагийн дэрс	Лу.Батбаяр	870	Хаваржаа	47°13'30.000"	108°39'48.960"
493	Сувраагийн дэрс	Б.Ганшуурга	871	Хаваржаа	47°13'14.160"	108°40'0.840"
494	Хэсэг усны дэрс	Ц.Бат-Эрдэнэ	872	Хаваржаа	47°12'41.040"	108°39'38.160"
495	Хэсэг ус		873	Хаваржаа	47°11'44.160"	108°39'54.000"
496	Хэсэг ус	Н.Нэргүйбаатар	874	Хаваржаа	47°11'40.920"	108°39'51.120"
497	Хэсэг ус	Д.Алтанхуяг	875	Хаваржаа	47°11'22.920"	108°40'19.920"
498	Хэсэг ус	Х.Гансүх	876	Хаваржаа	47°10'48.000"	108°40'19.920"
499	Цагаан эрэг	Д.Лхамсүрэн	877	Хаваржаа	47°10'23.880"	108°40'41.880"
500	Цагаан эрэг	Л.Доржханд	878	Хаваржаа	47°9'43.920"	108°40'54.120"
501	Цагаан эрэг	П.Отгонбаатар	879	Хаваржаа	47°9'20.160"	108°40'59.880"
502	Бүдүүн ширх	Н.Мөнхбаатар	880	Хаваржаа	47°8'26.160"	108°41'3.840"
503	Хэрлэн гол	Г.Доржханд	881	Хаваржаа	47°7'59.880"	108°40'48.000"
504	Хуцын булан	Д.Лхамсүрэн	882	Хаваржаа	47°7'32.160"	108°41'17.160"
505	Хуцын бууц	Ч.Алтанбагана	883	Хаваржаа	47°6'56.160"	108°41'18.960"
506	Марзын бага бууц	Г.Доржханд	884	Хаваржаа	47°6'54.000"	108°41'48.120"
507	Марз	Д.Чимэддорж	885	Хаваржаа	47°6'42.840"	108°42'47.160"
508	Жижиг хүр		886	Хаваржаа	47°6'11.880"	108°43'57.000"
509	Ихэр хүр	С.Төмөрчулуун	887	Хаваржаа	47°5'57.120"	108°44'35.880"
510	Жимгэр	Д.Зоригтбаатар	888	Хаваржаа	47°7'31.080"	108°45'54.000"
511	Гурвалжингийн ар	Р.Батчулуун	889	Хаваржаа	47°13'59.880"	108°50'13.920"
512	Тоонот		890	Хаваржаа	47°33'38.160"	108°28'23.880"
513	Бэрх		891	Хаваржаа	47°32'40.920"	108°25'39.000"
514	Бэрх		892	Хаваржаа	47°32'25.080"	108°25'50.880"
515	Буурлын ам		893	Хаваржаа	47°31'21.000"	108°26'33.000"
516	Буурал		894	Өвөлжөө	47°31'44.040"	108°27'1.080"
517	Хүйс		895	Өвөлжөө	47°30'32.040"	108°27'32.040"
518	Улаан толгой		896	Өвөлжөө	47°28'48.000"	108°28'0.840"
519	Голын өндөр		897	Өвөлжөө	47°28'50.160"	108°27'12.960"
520	Олон харганат		898	Өвөлжөө	47°27'3.960"	108°27'39.960"
521	Завилаа		899	Өвөлжөө	47°26'7.080"	108°29'17.160"
522	Цагаан хөтөл		900	Өвөлжөө	47°26'24.000"	108°31'18.840"
523	Тэмээн чулуу		901	Өвөлжөө	47°26'21.840"	108°34'45.120"
524	Хайдав		902	Өвөлжөө	47°27'56.880"	108°33'2.160"
525	Тарвагат		903	Өвөлжөө	47°28'35.040"	108°32'49.920"
526	Жаал өвөлжөө		904	Өвөлжөө	47°27'29.880"	108°31'9.840"
527	Нурамт		905	Өвөлжөө	47°31'27.120"	108°31'31.080"
528	Гозгор		906	Өвөлжөө	47°30'27.000"	108°31'54.120"
529	Эмчийн өвөлжөө		907	Өвөлжөө	47°31'35.040"	108°33'6.840"

530	Их цагаан	Айлгүй	908	Өвөлжөө	47°30'36.000"	108°33'47.880"
531	Хүүш		909	Өвөлжөө	47°29'33.000"	108°35'35.880"
532	Бамбараашийн хонд		910	Өвөлжөө	47°31'24.960"	108°37'14.160"
533	Тэмээн хөтөл		911	Өвөлжөө	47°31'32.160"	108°35'49.920"
534	Шар энгэрийн бэл		912	Өвөлжөө	47°33'33.120"	108°40'55.920"
535	Аваргийн хүр		913	Өвөлжөө	47°32'56.040"	108°39'39.960"
536	Эмчийн шар хад		914	Өвөлжөө	47°31'17.040"	108°40'51.960"
537	Нурамтын эх		915	Өвөлжөө	47°31'0.120"	108°40'49.080"
538	Хонхор		916	Өвөлжөө	47°30'50.040"	108°39'45.000"
539	Халзангийн эх		917	Өвөлжөө	47°28'54.840"	108°40'46.920"
540	Баруун адуу чулуун		918	Өвөлжөө	47°29'35.160"	108°43'50.880"
541	Алтай		919	Өвөлжөө	47°32'54.960"	108°44'8.880"
542	Ар цэнхэр ус		920	Өвөлжөө	47°33'56.880"	108°44'8.160"
543	Дашгай	Г.Энхжаргал	921	Өвөлжөө	47°33'42.840"	108°32'26.160"
544	Зүрх	Б.Очир-Эрдэнэ	922	Өвөлжөө	47°33'41.040"	108°31'1.920"
545	Дарцагт		923	Өвөлжөө	47°33'52.920"	108°30'28.080"
546	Гурван худаг		924	Өвөлжөө	47°31'41.160"	108°30'10.080"
547	Өндөр толгой		925	Өвөлжөө	47°32'35.880"	108°30'42.840"
548	Өбөр нарийн		926	Өвөлжөө	47°33'15.840"	108°31'33.960"
549	Эхэн толгой		927	Өвөлжөө	47°33'6.840"	108°34'12.000"
550	Ар нарийн эх		928	Өвөлжөө	47°34'5.160"	108°34'58.080"
551	Гурван турууны өвөр		929	Өвөлжөө	47°32'3.840"	108°50'15.000"
552	Гурван турууны өвөр	О.Батсүх	930	Өвөлжөө	47°32'26.880"	108°52'21.000"
553	Гурван турууны зүүн суга		931	Өвөлжөө	47°32'3.120"	108°54'24.840"
554	Гурван турууны өвөр		932	Өвөлжөө	47°32'7.080"	108°53'56.040"
555	Цэнхэр усны эх	О.Батсүх	933	Хаваржаа	47°30'33.840"	108°52'58.080"
556	Буурлын ам		934	Өвөлжөө	47°31'14.880"	108°26'17.880"
557	Ар хүйтний ам		935	Өвөлжөө	47°29'39.120"	108°28'54.120"
558	Худгийн адаг		936	Хаваржаа	47°32'18.960"	108°25'28.920"
559	Очирт	Ж.Нямсамбуу	937	Өвөлжөө	47°24'42.120"	108°49'30.000"
560	Очиртын хөх хад	Т.Уламбаяр	938	Өвөлжөө	47°25'15.960"	108°49'24.960"
561	Арван гуравын овоо	Отор	939	Өвөлжөө	47°27'11.880"	108°53'35.160"
562	Арван гуравын овоо	Отор	940	Өвөлжөө	47°26'52.080"	108°53'12.840"
563	Цагаан толгой		942	Хаваржаа	47°11'4.000"	108°48'36.300"
564	Жимгэр	П.Хатанбаатар	943	Хаваржаа	47°7'7.900"	108°46'27.400"
565	Хаяа хонхор	Л.Батбаатар	944	Хаваржаа	47°6'17.800"	108°46'48.800"
566	Хаяа толгой		945	Хаваржаа	47°6'4.200"	108°47'7.000"
567	Ишгэний дэрс	Л.Мөнхгэрэл	946	Хаваржаа	47°4'4.700"	108°43'50.800"
568	Өндөр дэрс	Т.Баянмөнх	947	Хаваржаа	47°14'39.100"	108°38'26.600"
569	Түлхүү булангийн нүхэн байр	Б.Батшуурга	948	Хаваржаа	47°15'6.900"	108°36'50.300"

570	Өндөр довын гарам		949	Хаваржаа	47°12'57.000"	108°37'54.800"
571	Хуцийн булан	Г.Дамдиндорж	950	Хаваржаа	47°8'6.000"	108°40'48.600"
572	Цагаан энгэр	Д.Цогтсайхан	951	Хаваржаа	47°10'1.800"	108°40'52.800"
573	Цагаан энгэр	Д.Цогтбаатар	952	Хаваржаа	47°10'32.200"	108°40'43.200"
574	Хэсэг ус	Х.Амгаланбаатар	953	Хаваржаа	47°11'16.300"	108°40'26.500"
575	хэсэг усны хүр	Балхи Монголиа ХХК	954	Хаваржаа	47°11'32.300"	108°40'27.500"
576	Өндөр дэрс	Б.Өлзий-Оргил	955	Хаваржаа	47°13'44.500"	108°37'0.590"
577	Төмстийн чихэр	Р.Даваахүү	956	Өвөлжөө	47°14'9.900"	108°43'26.600"
578	Саруулийн жалга	Б.Өлзий-Оргил	957	Өвөлжөө	47°21'21.500"	108°41'15.600"
579	Ар хүйтэн	Г.Цэвэлээ	958	Хаваржаа	47°30'5.200"	108°30'54.100"
580	Хөхтийн ар толгой	Ц.Хүдэрчулуун	959	Хаваржаа	47°22'37.700"	108°30'22.100"
581	Хөхтий	Ц.Эрдэнэшагай	960	Хаваржаа	47°23'2.200"	108°31'17.800"
582	Хөхтий	М.Ургамал	961	Хаваржаа	47°21'49.800"	108°31'22.600"
583	Хөхтий	Д.Амааран	962	Хаваржаа	47°21'0.300"	108°32'17.800"
584	Цагаан энгэр	Д.Хаянхярваа	963	Хаваржаа	47°21'29.800"	108°32'0.200"
585	Улаан хошуу	Н.Оюунбаатар	964	Хаваржаа	47°20'1.700"	108°33'5.700"
586	Улаан хошууны бургас	Ш.Чогдон	965	Хаваржаа	47°18'50.400"	108°33'22.600"
587	Холбоогийн хүр	Лха.Батбаяр	966	Хаваржаа	47°18'19.500"	108°34'30.100"
588	Цэнд бандийн дэрс	Э.Галбадрах	967	Хаваржаа	47°16'7.400"	108°35'5.900"
589	Уушгийн хүр	В.Жамсран	968	Хаваржаа	47°17'47.400"	108°36'37.800"
590	Бурхант хайрханы урд	Чулуун хороо	694	Өвөлжөө	47°17'13.200"	108°39'9.000"
591	Буга хайрхан		695	Өвөлжөө	47°17'34.600"	108°39'24.600"
592	Хайрханы зүүн урд энгэр		696	Өвөлжөө	47°17'44.000"	108°39'29.400"
593	Бугын цохио		697	Өвөлжөө	47°19'23.600"	108°39'15.400"
594	Бугын цохионы ар	Т.Баянмөнх	698	Өвөлжөө	47°19'41.900"	108°38'45.800"
595	Цагаан тэмээт	М.Дулмаа	699	Өвөлжөө	47°20'14.000"	108°38'20.400"
596	Хавцал	Б.Ваанчиг	700	Өвөлжөө	47°19'33.500"	108°37'21.700"
597	Хавцалын ам		701	Өвөлжөө	47°19'16.100"	108°37'11.300"
598	Уушги		702	Өвөлжөө	47°18'13.700"	108°38'0.200"
599	Хар хүнт		703	Өвөлжөө	47°19'36.800"	108°36'30.400"
600	Тамцуу		704	Өвөлжөө	47°19'51.700"	108°39'51.700"
601	Хэлтгий ягаан		705	Өвөлжөө	47°21'4.300"	108°35'45.600"
602	Дүүрэн		706	Өвөлжөө	47°19'50.500"	108°34'54.100"
603	Хөхтийн ихэр	Р.Дашдорж	707	Өвөлжөө	47°21'23.500"	108°34'18.500"
604	Хөхтий 2		708	Өвөлжөө	47°22'5.500"	108°34'32.700"
605	Дашгай хөхтий	Ц.Эрдэнэбат	709	Өвөлжөө	47°22'39.300"	108°34'25.100"
606	Дунд хөхтий		710	Өвөлжөө	47°23'37.100"	108°34'15.500"
607	Шандан толгой		711	Өвөлжөө	47°24'2.300"	108°34'54.600"
608	Ханан хөхтий 1		712	Өвөлжөө	47°24'57.100"	108°34'50.200"
609	Ханан хөхтий 2		713	Өвөлжөө	47°24'39.400"	108°34'7.700"

610	Ханан хөхтийн чанх урд талын бууц		714	Өвөлжөө	47°24'22.700"	108°32'36.100"
611	Хөхтийн нурамт		715	Өвөлжөө	47°23'57.000"	108°31'13.900"
612	Бүдүүн хөхтий		716	Өвөлжөө	47°25'34.500"	108°33'37.500"
613	Тэмээн чулуут 1		717	Өвөлжөө	47°25'34.600"	108°33'37.500"
614	Тэмээн чулуут 2		718	Өвөлжөө	47°26'31.700"	108°34'20.500"
615	Бүдүүн хөхтийн арын бууц		719	Өвөлжөө	47°26'32.400"	108°33'55.600"
616	Даргиатын цагаан хөтөл		720	Өвөлжөө	47°26'30.900"	108°32'50.900"
617	Ногоон толгой		721	Өвөлжөө	47°27'19.300"	108°33'11.800"
618	Цагаан тэмээт		722	Өвөлжөө	47°27'18.100"	108°33'10.500"
619	Гангатын бууц		723	Өвөлжөө	47°28'27.900"	108°31'37.600"
620	Гангатын баруун бууц	Д.Хүрэлбаатар	724	Өвөлжөө	47°28'27.800"	108°31'37.500"
621	Гангатын үзүүр		725	Өвөлжөө	47°27'53.200"	108°30'56.400"
622	Хүйтний ар		726	Өвөлжөө	47°29'1.100"	108°30'16.400"
623	Буурлын өвөр		727	Өвөлжөө	47°29'50.800"	108°28'52.400"
624	Дөрөлжийн баруун бууц		728	Өвөлжөө	47°30'23.300"	108°30'7.600"
625	Ар хүйтний эх	Ж.Жадамбаа	729	Өвөлжөө	47°30'49.500"	108°30'56.000"
626	Буурал толгой		730	Өвөлжөө	47°30'48.900"	108°30'55.300"
627	Зүрхийн өвөлжөө		731	Өвөлжөө	47°30'8.800"	108°34'3.400"
628	Өндөр дөрөлж		732	Өвөлжөө	47°28'10.500"	108°34'0.800"
629	Цагаан ширээтийн цохио	Айлгүй	733	Өвөлжөө	47°31'6.000"	108°35'3.100"
630	Донирын овооны өвөр		734	Өвөлжөө	47°31'17.000"	108°50'30.800"
631	Бичигтийн эх		735	Өвөлжөө	47°31'14.800"	108°53'29.100"
632	Хүйтэн уул		736	Өвөлжөө	47°30'43.600"	108°43'24.800"
633	Сонгины их		737	Өвөлжөө	47°30'57.600"	108°40'37.200"
634	Сонгины дунд	Л.Отгонбаяр	738	Өвөлжөө	47°30'58.400"	108°41'34.700"
635	Сонгины адаг		739	Өвөлжөө	47°31'29.600"	108°42'12.300"
636	Шатдаг		740	Өвөлжөө	47°31'38.500"	108°42'11.900"
637	Шатдаг		741	Өвөлжөө	47°31'26.400"	108°44'1.300"
638	Сэрх толгой	Чулуун хороо	742	Өвөлжөө	47°30'21.800"	108°44'2.500"
639	Мааньтийн цагаан хөтлийн хүрэн хад	Ц.Батсүх	743	Өвөлжөө	47°26'59.500"	108°46'32.300"
640	Мааньтийн цагаан хөтлийн жалгын бууц		744	Өвөлжөө	47°26'21.300"	108°46'4.600"
641	Мааньтийн цагаан хөтлийн хацар	Д.Амаарнь	745	Өвөлжөө	47°26'14.000"	108°47'8.700"
642	Мааньтийн цагаан хөтлийн адаг		746	Өвөлжөө	47°25'53.200"	108°47'54.600"
643	Хүнхийн их	Д.Цогтбаатар	747	Өвөлжөө	47°25'51.900"	108°47'53.000"

644	Очиртын хөх хад	Чулуун хороо	748	Өвөлжөө	47°27'13.600"	108°50'36.400"
645	Очиртын үүдэт	Чулуун хороо	749	Өвөлжөө	47°25'53.500"	108°50'21.100"
646	Очирт 1	Чулуун хороо	750	Өвөлжөө	47°24'44.900"	108°50'22.900"
647	Очирт 2	Б.Жаргал	751	Өвөлжөө	47°24'45.600"	108°50'38.900"
648	Очиртын адаг	Ч.Ганбаатар	752	Өвөлжөө	47°24'48.300"	108°49'26.600"
649	Мааньтийн их	Чулуун хороо	753	Өвөлжөө	47°24'38.000"	108°46'41.200"
650	Мааньтийн мухар		754	Өвөлжөө	47°24'44.600"	108°44'45.000"
651	Мааньтийн мухрын хацар		755	Өвөлжөө	47°24'44.200"	108°44'45.900"
652	Шагдар хиа /Чулуун хороо/	Э.Галбадрах /Чулуун хороо/	756	Өвөлжөө	47°24'11.200"	108°44'8.000"
653	Нисдэгийн ханан		757	Өвөлжөө	47°25'4.500"	108°42'53.500"
654	Цагаан гуяын улаан хад	Ц.Батсүх	758	Өвөлжөө	47°24'9.900"	108°42'11.300"
655	Цагаан гуяын дунд бууц		759	Өвөлжөө	47°23'38.900"	108°41'49.600"
656	Худгийн дугуй	Ч.Эрдэнэ-Очир	760	Өвөлжөө	47°22'44.200"	108°41'30.100"
657	Хөх асганы бууц /баруун баян булаг/	Э.Түвшинжаргал	761	Өвөлжөө	47°22'42.300"	108°41'3.400"
658	Хүүш	Ц.Эрдэнэшагай	762	Өвөлжөө	47°23'43.000"	108°40'21.100"
659	Улаан хад	П.Бадарч	763	Өвөлжөө	47°24'41.100"	108°39'35.300"
660	Салхит	Б.Төмөрбат	764	Өвөлжөө	47°25'43.000"	108°40'38.800"
661	Ёлын ханан /Жаран/		765	Өвөлжөө	47°27'5.300"	108°39'35.900"
662	Элст		766	Өвөлжөө	47°28'7.600"	108°39'1.200"
663	Жаран их ханан		767	Өвөлжөө	47°28'37.700"	108°38'28.100"
664	Сайнбилэгт	Б.Дариймаа	768	Өвөлжөө	47°27'30.600"	108°38'40.500"
665	Үүдэт /Жаран/		769	Өвөлжөө	47°26'48.600"	108°38'53.200"
666	Жарангийн жалгын бууц	В.Жамсран	770	Өвөлжөө	47°25'55.300"	108°39'25.700"
667	Сэржмийн хошуу		771	Өвөлжөө	47°25'6.900"	108°39'1.000"
668	Сэржмийн хошууны баруун бууц		772	Өвөлжөө	47°24'55.000"	108°38'33.000"
669	Сэржмийн хошууны амны зүүн бууц		773	Өвөлжөө	47°24'13.500"	108°38'57.400"
670	Харанхуй	Д.Батмагнай	774	Өвөлжөө	47°24'44.600"	108°37'40.400"
671	Харанхуйн хайлааст	Д.Баттогтох	775	Өвөлжөө	47°23'55.300"	108°38'32.000"
672	Ихрийн бууц	Ю.Баянбат	776	Өвөлжөө	47°23'26.200"	108°38'36.600"
673	Дэндгэр	Ш.Эрдэнэцогт	777	Өвөлжөө	47°22'46.000"	108°39'38.700"
674	Маанийн энгэр	Ш.Чогдон	778	Өвөлжөө	47°21'50.200"	108°38'18.600"
675	Зүрх /Чулуун хороо/	Б.Очир-Эрдэнэ /Чулуун хороо/	779	Өвөлжөө	47°21'46.900"	108°37'59.000"
676	Эргэнэг	Н.Оюунбаатар	780	Өвөлжөө	47°21'22.200"	108°39'11.800"
677	Буухиа		781	Өвөлжөө	47°20'43.000"	108°37'57.700"
678	Дэл	Ц.Бат-Эрдэнэ	782	Өвөлжөө	47°21'5.400"	108°40'2.200"
679	Гаадан		783	Өвөлжөө	47°21'5.400"	108°40'2.400"

680	Шаазгайн бааст	Х.Лхагва	784	Өвөлжөө	47°20'37.300"	108°40'30.300"
681	Дөтлүүрийн хацар	Б.Ганшуурга	785	Өвөлжөө	47°19'44.500"	108°40'38.400"
682	Дөтлүүрийн баруун бууц		786	Өвөлжөө	47°19'15.400"	108°40'56.500"
683	Дөтлүүрийн дунд бууц		787	Өвөлжөө	47°19'7.700"	108°41'37.100"
684	Дөтлүүрийн адгийн бууц		788	Өвөлжөө	47°19'14.100"	108°41'37.100"
685	Дөтлүүрийн мухар /зүүн бие/		789	Өвөлжөө	47°19'23.000"	108°42'19.100"
686	Дөтлүүрийн мухар /баруун бие/		790	Өвөлжөө	47°20'11.700"	108°42'32.300"
687	Дөтлүүрийн хэрсэн 1		791	Өвөлжөө	47°19'47.800"	108°42'32.700"
688	Дөтлүүрийн хэрсэн 2		792	Өвөлжөө	47°19'45.200"	108°42'30.200"
689	Дөтлүүрийн хэрсэн 3		793	Өвөлжөө	47°19'42.600"	108°42'31.500"
690	Дөтлүүрийн харзан өндөр		794	Өвөлжөө	47°19'25.000"	108°43'10.600"
691	Дулааны хар үзүүр	Ш.Мөнхбаяр	795	Өвөлжөө	47°17'56.600"	108°41'55.600"
692	Онийн хөтөл		796	Өвөлжөө	47°17'42.000"	108°42'27.900"
693	Айргийн хар үзүүр		797	Өвөлжөө	47°17'8.700"	108°41'30.100"
694	Айраг /Чулуун хороо/	Д.Мөнхтөмөр /Чулуун хороо/	798	Өвөлжөө	47°17'8.300"	108°41'30.100"
695	Худгийн хошуу	Ц.Бүргэд	799	Өвөлжөө	47°15'57.300"	108°42'29.400"
696	Улаан толгой	П.Баянмөнх	800	Өвөлжөө	47°15'56.800"	108°42'28.800"
697	Дүлий хошуу	Б.Батмөнх	801	Өвөлжөө	47°15'17.200"	108°43'27.000"
698	Модон хошуу	Г.Бат-Очир	802	Өвөлжөө	47°15'25.100"	108°44'9.100"
699	Төмстийн үнхэлцэг	Ч.Ичинхорол	803	Өвөлжөө	47°13'45.400"	108°43'58.400"
700	Баян хошуу		804	Өвөлжөө	47°13'44.700"	108°43'57.900"
701	Бөгтөр цэрэн	Д.Алтанхуяг	805	Өвөлжөө	47°15'2.700"	108°47'38.100"
702	Бургалдайн хар үзүүр	П.Отгонбаатар	806	Өвөлжөө	47°14'58.300"	108°47'7.200"
703	Барын булаг	Х.Гансүх	807	Өвөлжөө	47°16'27.800"	108°47'46.700"
704	Барын хөндлөн		808	Өвөлжөө	47°16'27.900"	108°47'47.000"
705	Хамба	Д.Тунгалаг	809	Өвөлжөө	47°15'52.300"	108°46'15.200"
706	Хасгийн мухар		810	Өвөлжөө	47°15'51.400"	108°46'15.000"
707	Баргацуул	Ю.Аюуш	811	Өвөлжөө	47°16'12.500"	108°46'8.000"
708	Нөөлөгт		812	Өвөлжөө	47°15'45.900"	108°44'31.700"
709	Хуурчийн гозгорын хүүш	Д.Бямбаа	813	Өвөлжөө	47°16'0.900"	108°44'53.700"
710	Хуурчийн гозгор	Н.Ганцэцэг	814	Өвөлжөө	47°17'0.500"	108°45'9.500"
711	Дорждагвын духан	Д.Батхишиг	815	Өвөлжөө	47°17'7.300"	108°46'16.500"
712	Барын хүүш	С.Төмөрчулуун	816	Өвөлжөө	47°17'7.200"	108°46'16.200"
713	Цохио		817	Өвөлжөө	47°17'34.200"	108°46'16.200"
714	Цохионы нөөлөгт	Д.Дэмбэрэл	818	Өвөлжөө	47°18'12.600"	108°45'42.700"

715	Эмээлт		819	Өвөлжөө	47°18'10.900"	108°45'45.900"
716	Бургалдайн хүрэн хад	З.Загир	820	Өвөлжөө	47°18'19.500"	108°44'50.800"
717	Бургалдайн хөшиг	Т.Баярхүү	821	Өвөлжөө	47°19'14.400"	108°44'56.400"
718	Ягааны адаг	Л.Мөнхгэрэл	822	Өвөлжөө	47°22'5.600"	108°44'56.700"
719	Ягааны их /Чулуун хороо/	Ц.Зоригтбаатар /Чулуун хороо/	823	Өвөлжөө	47°21'51.400"	108°46'18.100"
720	Ягааны дээд жалгын бууц /Чулуун хороо/	Лха.Батбаяр /Чулуун хороо/	824	Өвөлжөө	47°21'48.500"	108°47'31.600"
721	Бургалдайн ёлын ханан		825	Өвөлжөө	47°21'41.700"	108°43'43.300"
722	Боржигон гэлэн /Чулуун хороо/	Д.Лхамсүрэн /Чулуун хороо/	826	Өвөлжөө	47°22'41.300"	108°43'22.500"
723	Бурхант		827	Өвөлжөө	47°25'52.200"	108°53'28.400"
724	Ягааны таг	Отгор	828	Өвөлжөө	47°20'25.900"	108°50'56.700"
725	Ёдойн мухар	Ц.Эрдэнэбат	829	Өвөлжөө	47°19'30.300"	108°50'18.200"
726	Хөшиг /Зүүн баян булаг/	Ц.Рина	830	Өвөлжөө	47°20'14.200"	108°49'18.200"
727	Бат /Зүүн баян булаг/	Д.Цогтсайхан	831	Өвөлжөө	47°18'25.800"	108°49'3.600"
728	Мойногийн мухар	Ч.Энхбаяр	832	Өвөлжөө	47°16'49.900"	108°49'35.200"
729	Молор	Ц.Оюунтунгалаг	833	Өвөлжөө	47°16'49.300"	108°49'35.000"
730	Баян хошууны зүүн бууц	Х.Амгаланбаатар	834	Өвөлжөө	47°15'31.400"	108°50'20.400"
731	Молорын баруун бууц	Н.Нэргүйбаатар	835	Өвөлжөө	47°15'46.200"	108°49'34.400"
732	Пунцагийн хошуу		836	Өвөлжөө	47°15'46.000"	108°49'34.100"
733	Багвар	Т.Лувсансүх	837	Өвөлжөө	47°17'43.900"	108°51'14.000"
734	Жаахай		838	Өвөлжөө	47°17'43.700"	108°51'13.500"
735	Алагийн хошуу /Чулуун хороо/	Н.Нэргүйбаатар /Чулуун хороо/	839	Өвөлжөө	47°17'28.500"	108°51'24.800"
736	Алагийн хошууны зүүн жалгын бууц		840	Өвөлжөө	47°15'36.500"	108°51'13.800"
737	Алагийн хэрсэн	Л.Доржханд	841	Өвөлжөө	47°15'36.400"	108°51'13.800"
738	Цэдэн	Ц.Намжилсүрэн	842	Өвөлжөө	47°15'39.000"	108°52'19.700"
739	Хиагийн гозгор		843	Өвөлжөө	47°15'47.500"	108°52'47.900"
740	Хиагийн хэрсэн	Г.Доржханд	844	Өвөлжөө	47°15'45.900"	108°53'24.200"
741	Нурамт	Ц.Мөнх-Охин	845	Өвөлжөө	47°16'28.300"	108°53'10.200"
742	Гүнгийн нурамт	Лу.Батбаяр	846	Өвөлжөө	47°16'52.700"	108°53'0.300"
743	Буурал		847	Өвөлжөө	47°19'34.500"	108°54'6.000"
744	Улаан өндөр		848	Өвөлжөө	47°13'56.700"	108°52'8.100"
745	Дорж ламын үнхэлцэг	Г.Ганзориг	849	Өвөлжөө	47°12'46.400"	108°51'1.100"
746	Гурвалжингийн үнхэлцэг	Б.Эрдэнэбат	850	Өвөлжөө	47°12'50.600"	108°49'56.200"
747	Халтар	Д.Зоригтбаатар	851	Өвөлжөө	47°12'58.000"	108°53'3.600"

748	Сэртэн	Г.Дамдиндорж	852	Өвөлжөө	47°12'47.800"	108°52'45.500"
749	Чулуун хороот /Гацааны баруун/		853	Өвөлжөө	47°11'9.100"	108°49'4.200"
750	Уушгийн ширээ		854	Өвөлжөө	47°10'48.000"	108°51'8.500"
751	Арын толгой	Р.Батчулуун	969	Өвөлжөө	47°12'33.957"	108°50'13.642"
752	Бэрстэй	Д.Бурмаа	970	Өвөлжөө	47°22'23.108"	108°47'19.215"
753	Дайв	Д.Гантулга	971	Өвөлжөө	47°22'14.383"	108°37'22.206"
754	Айргийн хар үзүүр	Ш.Мөнхбаяр	972	Өвөлжөө	47°17'11.442"	108°42'47.175"
755	Баянхошууны зүүн	Л.Сайнхүү	973	Өвөлжөө	47°13'46.189"	108°47'17.636"
756	Гангат	Д.Хүрэлбаатар	975	Өвөлжөө	47°29'13.491"	108°34'32.897"
757	Хар толгой	М.Хадбаатар	974	Өвөлжөө	47°11'2.754"	108°48'8.071"